

АРХИВТІК
ҚОР

78(574)
Ш96
к

Еркін ШҮКІМАН

Көзімнің
Жарасы

Абайдың
музыкалық
мұрасы

78(574)

Ш 96

АРХИВТІК
КОР

Еркін ШҮКІМАН

Көзімнің жарасы

Абайдың
музыкалық
мұрасы

ҚАЗАҚСТАН
РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ
ҰЛТТЫҚ КІТАПХАНАСЫ
№ 345812

Абай
баспасы
Алматы
2022

ӘОЖ 78
КБЖ 85.31
Ш96

**Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігі
Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясы
«Халық әні» кафедрасы**

**Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясының ғылыми кеңесі баспаға
ұсынған (№05. 30.12.2020 жыл)**

Музыкалық редакторы:

Филология ғылымының докторы, өнертану және филология профессоры
Т. Ә. Қоңыратбаев

Әдеби редакторы:

Филология, ғылымының кандидаты, әдебиет сыншысы
Т. М. Шапай

Пікір жазғандар:

Мұхамбетова Ә. И. – Өнертану ғылымының докторы, Т. Қ. Жүргенов атындағы
Қазақ ұлттық өнер академиясының профессоры.

Күзеубай А. Ұ. – Өнертану мамандығы бойынша Философия докторы (PhD)

Касимова З. М. – Өнертану ғылымының кандидаты

Ақылдастар алқасы:

М. Мырзахметұлы, С. Қасқабасов, Т. Жүргбай, Қ. Мәдібаева,
К. Матыжанов, Т. Шапай, Т. Қоңыратбай, С. Қорабай

Шүкіман Е.

Ш96 Көзімнің қарасы. Абайдың музыкалық мұрасы: Оқу құралы. – Толықтырылған
басылым. – Алматы: «Abai baspasy» ЖШС, 2022. – 248 бет.

ISBN 978-601-80941-9-4

Бұл жинаққа ақын, ойшыл, композитор Абай Құнанбайұлының әндері мен күйлері
жинақталып, домбыра бұрауына лайықталып нотаға түсіріліп беріліп отыр. Еңбектің басты
жаңалығы – өткен ғасырдың 20-жылдарынан бастап бүгінгі күнге дейін жинақталған
ақынның музыкалық мұраларының түр-нұсқалары салыстырылып, бұрынғы-соңғы жарық
көрген жинақтар мен ғылыми еңбектердегі және мұрағаттардағы материалдар негізінде кең
ғылыми түсінік берілуі.

Оқу құралы бастауыш, орта музыкалық оқу орындарының білім алушылары мен
бакалавр және магистратура, докторантура дәрежесіндегі ізденушілерге арналған.

ӘОЖ 78
КБЖ 85.31

ISBN 978-601-80941-9-4

© Еркін Шүкіман, 2022
© «Abai baspasy» ЖШС, 2022

АБАЙДЫҢ МУЗЫКАЛЫҚ МҰРАСЫ

Қазақ музыка мәдениетінің өсуі, өрлеуі жолында Абай Құнанбайұлының орны үлкен. Ол – өзіне дейінгі халық мұраларын сіңіре отырып, бұрыннан бар ұлы дәстүрге жаңаша жол салып, өз өрнегін қалыптастырған тұлға.

М. Әуезов Абайдың «шығармашылықтағы тәрбие алған қайнар көзін қазақ халқының ауыз әдебиеті, шығыс әдебиеті, орыс халқының мәдениеті және сол арқылы Европа мәдениетімен» [1, 37], байланыстырса, музыкадағы жолын да А. Жұбанов: «Абай әндерінің әрқайсысының өзіне меншікті өлеңі болды, екінші, қазақтың халық әндерін, күйлерін жақсы білді, үшінші, орыстың романстарын естіді, өзі естіген арқа әндерін орыстың романстық лирикасының үлгісімен қабыстырып, жаңа бір сапалы түр табу» арқылы келді [2, 111], – деп жазады.

Абай – жеке стильдік ерекшелігі арқылы қазақ музыка тіліне жаңа бояу, тың түр, өзгеше өрнек, бөлек ырғақ қалыптастырған композитор. Ол әндерінің сөзі мен әуенін өзі жазып, алғаш өзі орындағаны анық. Бірақ ол А. Жұбанов айтқандай, «Біржан, Мұхит, Жарылғаптай алты қырдан асатын дауысқа қожа болған» жоқ. «Айналасындағы әншілер Абай әндерін жақсы орындап, қалпына келтіріп алып ауыздары, аяқтары жеткен жерге жалғастырып, көп ұзамай Арқаны аралап, Ертіс, Есіл, Нұраны бойлап кетті» [2, 115]. Әдебиетші Н. С. Смирнова да: «Абайдың өлеңдері жергілікті ән ғана болған жоқ. Өлеңдердің тақырыбы мен идеясы рулық тар шеңберде емес еді. Оның әнге айналған өлеңдері Тобықтының жайлауы мен қыстауынан асып, Арғын руының, тіпті Орта жүздің шегінен шығып кетті. «Оларды Қызылордада, Сырдарияның арғы жағында, Жайық жағасында шырқады, мен оларды Орынборға жақын жерде де естідім. Абайдың «Амал жоқ» әні (Татьянаның Онегинге хаты) қазақ даласына бұрыннан таралып, айтылып жүр. Оны Н. Рамазанов 1914 жылы куәлік еткен», – деп жазады [3, 61]. Яғни, ақын әндерінің халыққа кең таралуына айналасындағы әнші, күйші, ақын шәкірттерінің өте көп ықпал еткені анық.

Бүгінгі күні қазақ музыка этнографиясына екі ғасырдан астам уақыт болды десек, осы уақыт аралығында ән-күй, жыр-дастан, терме-толғау секілді қазақ музыкасының әр саласынан көптеген мұралар жинақталып, біршама бағалы еңбектер жазылды. Бірақ соның алғашқы жүз жылдығында шетел және орыс саяхатшыларының Абай әндерін жазып алғаны жайлы деректерден гөрі А. Н. Седельниковтың «Қырғыз поэзиясындағы жаңа ағымның өкілі ретінде поэтикалық мазмұны бай, көркем нақышты өлеңдердің авторы Кномбайды (Құнанбай – Абай Құнанбайұлы. Е. Ш.) атауға болады. Осы авторға «Евгений Онегиннің» және Лермонтовтың көптеген жақсы аударма өлеңдері тиесілі; Семей өлеңшілерінен «Татьянаның хатын» өзінің нәзік ырғағында естуге болады» [4, 204] немесе Д. И. Львовичтің Торғай өңіріне сапары кезінде

Нұрпейіс төренің үйінде Абылай Қарабатыровтың орындауында «Татьянаның хаты» әнін естігені [5, 160] секілді Абай әндерін алғаш тыңдағандағы әсерлі жазбалар ғана сақталған.

Ал Абайдың музыкалық мұрасының алғаш хатқа түсуі өткен ғасырдың екінші он жылдығына тиесілі болды. 1919–1922 жылдар арасында Ақмола өңірінде (Көкшетау) А. Э. Бимбоэс алғаш Абайдың «Татьянаның хаты» және «Сегіз аяқ» әндерін жазып алып, 1926 жылы Ленинградтағы Орыс географиялық қоғамының Н. Ф. Финдейзен басқаратын «Музыкалық этнография» жинағында «Қырғыздың 25 әні» мақаласының ішінде жарияланады (Бұрын жазылып, А. Затаевичтің жинағы шыққаннан кейін (1925) басылған). Ал А. Затаевич «Татьяна әні», «Абай», «Қор болды жаным» және «Тілек бағам» («Қарашада өмір тұр». – Е. Ш.) деген атпен «Қазақтың 1000 әні» жинағына ақынның 4 әнін, «Өлеңді қайтіп қоярсың» деген атпен «Қазақтың 500 ән-күйі» жинағына 1 әнін жариялайды. В. Дернова, Б. Ерзакович, Ф. Бисенова секілді ғалымдардың еңбегінің нәтижесінде Мәскеудегі М. И. Глинка атындағы Мемлекеттік орталық музыка мәдениеті мұражайында сақталған А. Затаевич қолжазбаларынан ақынның тағы 12 әні табылды. Олардың барлығы әртүрлі ғылыми еңбектер мен жинақтарда басылды.

Абай әндерінің алғашқы және кейінгі жинақталуының арасында 10-15 жылдай уақыт бар. Осы екі арада Абай әндерінің радио, концерттерде орындалуына қатаң тыйым салынған кездер де болған. Ол туралы Б. Ерзакович: «...революцияға дейінгі басқа да көптеген ақындарға, кенес әдебиетінің, ғылымы мен өнерінің алғашқы қайраткерлеріне деген сыңарезу қате бір саясат өріс алып, Абайдың әндерін концерттерде орындауға тыйым салынды. Абай әндері музыкалық хабарлар мен көпшілік концерттерде бағдарламадан алып тасталынып жүрді», – дейді. Осындай кезеңде, 1934 жылы Ә. Қашаубаев өзі Е. Брусиловскийді шақыртып, ақынның «Қор болды жаным» және «Біреуден біреу артылса» әндерін жаздыртқан [6].

Осындай жағдайлардан кейін ақынның музыкалық мұраларының жинақталуы 1935 жылдан бастап қолға алына бастады. Ал оған ұйтқы болған адамдардың бірі – М. Әуезов. 1935 жылы Л. Хамидиді ақынның інісі Ысқақтың немересі Әрхам Кәкітайұлымен таныстырып, Абайдың 18 әнін жаздырады. 1938–1939 жылдары А. Жұбанов ақынның немересі М. Мұхаметжановадан 14 ән жазып алса, Б. Ерзакович Т. Арғынбаев, Ж. Елебеков, М. Әуезов, Қ. Лекеровтерден 11-12 әнді нотаға түсіреді.

Жалпы, ақынның музыкалық мұраларының жинақталуына үлес қосқан адамдардың аты-жөндерін жеткізушілер және жинақтап, хатқа түсірушілер деп екі топқа бөліп қарастыруға болады. Алдыңғы топқа Ә. Қашаубаев, Ә. Ысқақов, Т. Арғынбаев, Қ. Лекеров, Ж. Елебеков, М. Әуезов, М. Мұхаметжанова, К. Байғұтов, Ғ. Сармұрзин, Х. Демшінов, Ж. Стамбаев, т. б. жатқызсақ, хатқа түсірушілер қатарында А. Бимбоэс, А. Затаевич, А. Жұбанов, А. Серікбаева, Л. Хамиди, Б. Ерзакович, Е. Брусиловский, У. Бекенов, Қ. Жүзбасовтарды атаймыз. Бұдан кейінгі кезеңде ақын әндері үздіксіз жинақталумен болды деуге болады.

Абай әндерінің жинақталуына әртүрлі ғылыми институттар мен оқу орындарының да үлесі зор. 1960 жылы Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясының фольклорлық зертханасы М. Мұхаметжанованың орындауында 20-ға жуық әнді дыбыс жазбасына түсірсе, кейінгі жылдарда жасалған музыкалық-этнографиялық экспедициялар кезінде ақынның көптеген әндерін тауып, жазып алды. М. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты да 1984 жылы арнайы шақыртумен М. Мұхаметжанованың орындауында ақынның 17 әнін дыбыс жазбасына жазып, сол бойынша Қ. Жүзбасов хатқа түсіріп, жинақтарға енді. Жоғарыда аталған әндердің біршамасы Абайдың 1940 жылғы жинағынан бастап, «Абайдың музыкалық творчествосы» (1954), «Айттым сәлем, қаламқас» (1986) жинақтарында басылды.

Абай әндерінің бізге таза, түпнұсқа қалпында жетпегені белгілі. А. Жұбанов: «Абай әндері бізге, автордың өз нұсқасындай өзгеріссіз, қосымшасыз жетті деп айта алмаймыз. Ауыз дәстүрі әрқашанда бұл жағынан өз әсерін тигізіп отырады. Орындаушылардың неше алуан ерекшеліктеріне қарай Абай әндерінің өзгеріп отырғандығы да даусыз», – дейді [7, 213]. Иә, А. Жұбанов айтқандай, А. Бимбоэстің алғаш жазып алған уақыты мен бүгінгі күннің арасында табаны күректей бір ғасыр уақыт жатыр. Осы уақыт аралығында әндердің көптеген түрлері мен нұсқалары пайда болған. Музыкатанушылардың әр жылдағы зерттеу еңбектерінен Абай әндерінің алғашқы жинақталуынан бастап түр-нұсқаларының жыл сайын саны артып отырғанын байқауға болады. Абай шығармалары 1933 жылғы басылымынан бастап ғылыми түсініктермен шығып келе жатқаны жұртшылыққа мәлім. Соның ішінде 20 ән (түр-нұсқаларымен) алғаш 1940 жылғы толық академиялық жинақта басылды. Ал музыкалық мұралары жеке жинақ боп бұған дейін бар болғаны екі-ақ рет жарық көрген. Алғашқысы 1954 жылы Б. Ерзаковичтің құрастыруымен «Абайдың музыкалық творчествосы» деген атпен (оған 36 ән енген), соңғысы 1986 жылы «Айттым сәлем, қаламқас» деген атпен басылған (65 ән, 3 күй енген). Байқап отырсақ, осы уақыт аралығында музыкалық мұрасы бар-жоғы үш жинақта ғана жарық көрсе, соның екеуі ғана арнайы музыкалық жинақ.

Бұдан кейінгі кезеңде ақынның ән-күйлері жинақтала отырып, музыкалық-эстетикалық және ғылыми-теориялық тұрғыдан зерттеулер жасала бастады. Абай әндерінің алғаш зерттелуі А. Жұбанов, Б. Ерзакович, Г. Шомбалова, М. Ахметова, В. Дернова, Ғ. Бисенова, В. Беляев, З. Қоспақов, Ә. Байгаскина, Б. Ғизатов, С. Күзембаева есімдерімен байланысты. Кейінгі уақытта Ә. Сабырова және А. Бердібаева секілді ғалымдардың еңбектерінде Абай әндерінің көркемдік жүйесі одан әрі талдана түсті. Әйтсе де, Абай музыкасының зерттелуі кенжелеп, сылбыр тарта бастағаны да жасырын емес.

Мұны айтып отырған себебіміз, Абай музыкасы туралы бұған дейін жазылған еңбектердің барлығынан болмаса да, көпшілігінен кеңестік кезең идеологиясының салдарынан болған біржақты тұжырымдарды айқын байқауға болады. Бүгінгі күнде ақынның музыкалық мұраларын ұлттық таным тұрғысынан жаңаша көзқараспен зерттеу қолға алыну керек деп ойлаймыз.

Бұған дейін әндердің қайсысы Абайдікі, қайсысы басқа автордікі деген мәселе сараланып, салыстырылып, бір ізге түспеген. Алдыңғы жинақтарда

ақын сөзімен айтылған халық әуендері де Абайға тиесілі болып жарияланса, ақынның бір әні келесі бір әнінің сөзімен айтылып, ақын сөзімен айтылған жоқтау сарындары да Абай әні болып кеткен жағдайлар болған. Осыдан кейін Абай әндерінің саны түрлер мен нұсқаларға көбейіп, «Айттым сәлем, қаламқас» жинағында 68-ге жетсе, барлық архив, мұрағат, жинақтар мен ғылыми еңбектердегі ноталық жазбаларды қосқанда, бүгінгі күні 170-ке жуықтап отыр. Абай әндері санымен емес, сапасымен құнды болатынын түсінуіміз керек. Әндер санын көбейте бергеннен ұтарымыз аз. М. Әуезовтің: «Абай сөзі деген бір-ақ жол болса да, Абайша шықса жарасар, Абайдың Абайлығы да сонда шығар. Осы Абай өлеңдерінің санын көбейтейік деп өзеурегенше, бар сөзінің кенеуін кетірмейік деп көбірек ойланайық. Абай сөзін көбейтеміз деп, көбік етіп алмайық. Жауаптырақ қарайық» деуі ақын шығармаларына сақ қарау керек екендігін ескертіп тұрғандай [10, 147].

Жоғарыда аталған жинақтарда бұған дейін басылған, Абайға тиесілі әндердің өзінің әлі күнге дейін толық айтылмай, насихатталмай келе жатқанын жасыруға болмайды. Бүгінгі өнерпаздар белгілі, санаулы әндерін ғана орындап жүр. Қазіргі өнер мен білімге деген талаптың басқа сапаға көтерілген заманында ақын әндерінің де биік кәсіби деңгейде орындалып, насихатталғанын дұрыс көреміз.

Жинақты құрастыру барысында көптеген зерттеулер мен жинақтарды, фольклорлық зертханалар қорындағы дыбыс жазбаларын қарап, жинап, сүзгіден өткізіп, әндерге сол арқылы салыстырмалы түсінік беруге тырыстық. Осы бір іс барысында түсінгеніміз, әр әннің өмірі – оның орындалуында, нұсқасы – кімнің қалай орындауына байланысты болатынын ұқтық. Әр жаңа нұсқа алдыңғы нұсқаны жоққа шығаруы және өзі де жоққа айналуы мүмкін екен. Музыкатанушы И. И. Земцовский: «Вариант (нұсқа) – бұл фольклордың ажырамас ерекше бөлігі. Оны фольклордың жаны мен тәні деп атауға болады. Себебі, нұсқалылықта фольклордың нағыз болмысы материалдық пішінде көрініс табады... Егер біз «вариант» (нұсқа) ұғымын зерделеуге тырысатын болсақ, онда белгілі бір тұрғыдан алғанда, «инвариант» (өзгермейтін, белгілі бір түпнұсқа немесе түпнұсқаға ең жақыны) ұғымын анықтау қажет», – дейді [8, 36-37].

Осы бір ой-тұжырымнан кейін әннің түпнұсқасы қайсы, түпнұсқаға жақыны қайсы, қайсысы түр, қайсысы нұсқа екенін анықтауда көптеген сұрақтар туындады. Сонында өзгеріске түсіп жеткен көптеген түр-нұсқаларын мынандай негіздерге сүйене отырып ажыратуға тырыстық:

- біріншіден, композитордың стильдік ерекшелігі алдымен ескерілді;
- екінші, композитордың тікелей ұрпақтарының жеткізуіндегі әндер жеке қарастырылды;
- үшінші, дауысы сақталған бұрынғы-кейінгі кәсіби орындаушылардың айтуындағы әндер салыстырылып, сараланды.
- төртінші, ескі әншілер мен жеткізушілердің орындауында нотаға түсірілген әндер салыстырылып, қарастырылды;

Ал ақынның композиторлық стилінен алшақ әндер Абай әндерінің қатарына жатқызылмады. Мысалы, «Мен көрдім ұзын қайың құлағанын» әнінің бір түрі

Біржан салдың «Жамбас сипар» әнінің әуенімен орындалса, дыбыс жазбасы арқылы жеткен әндердің ішінде Абайдың «Көзімнің қарасы» Шәкәрімнің «Жиырма үш жасымда» әнімен айтылған. Тіпті, кейінгі жинақта ақын сөзіне жазылған жаңа заман композиторларының әндері де қосылып кеткен.

Ақын әндерінің тарихы, шыққан жылы жайлы нақты деректер жоқ. Әсіресе, әндерінің шыққан жылына байланысты пікірлер әртүрлі. М. Әуезов: «Жеке әндерінің шығарылған жылдары дәлді мәлім болмаса да, әйтеуір жиыны 1886 жыл мен 1897 жылдар арасында шықты деседі. Тегі өлеңі қою шыққан жылдарда әндері де жарыса шығып отыратын сияқты» десе, Көкбай естеліктерінде: «1889–1890 жылдарда тыныштық алып отырғанда, барлық әндерін де бір-ақ қыста, жазға салым шығарды» дейді. Абайтанушы ғалым А. Омаров та Абай Біржанмен кездескеннен кейін ғана (1888–1890) «ән шығаруға ден қоя бастаған» деп, Көкбайдың естелігін келтіре: «Абай ән шығарумен санаулы жылдар ғана айналысқан, сазгерлікті ұзақ жылдар серік еткен деген жаңсақ ой туғызбаған жөн» – дейді музыка зерттеушілерге қаратып. Қарап отырсақ, үш деректе келтірілген алғашқы жылдарда сәйкестіктер бар (1886, 1889, 1888). Дегенмен, нақты деп кесіп айту қиын.

Осыған байланысты әндердің жинаққа орналасу реті 1995 жылғы академиялық жинақтағы өлеңдердің хронологиялық тізбегі бойынша берілді. Бұған дейінгі музыкалық жинақтарда бұл тәртіп сақталмаған болатын. Түсініктерді өлеңнің шығуы және әр әннің түр, нұсқаларының жазылып алған жылдар ретіне қарай беруге тырыстық.

Сонымен, атауы мен мәтіні бір, бірақ әуендік интонация, ырғақ, құрылым жағынан бір-бірінен алшақ болып келетін әнді *түр (инвариант)* деп алып, сол түрдің өзгеріске түсіп, өзгеше өрнекпен айтылғандарын *нұсқа (вариант)* деп қарастырылды. Ал, бір түрдің ішінде бірнеше нұсқа болғандықтан, түсініктерге, мысалы, №1.1 (бірінші түрдің бірінші нұсқасы) етіп белгіледік. Ал, мәтіні бөлек болғанмен, әуендік жағынан ақынның белгілі бір әніне жақындық байқалған жайғдайда, сол әннің қатарынан қарастырып отырдық. Мысалы, «Желсіз түнде жарық ай», «Ғашықтың тілі – тілсіз тіл» секілді өлеңдері «Қараңғы түнде тау қалғыптың» нұсқалық әуендерімен айтылып жеткен. Яғни, бұл екі ән «Қараңғы түнде тау қалғып» әнінің түр-нұсқалары ретінде қарастырылды.

Жинақ түсініктеріне қатысты тағы бір айта кететін жайт, ақынның А. С. Пушкиннен аударған Онегин циклына жататын «Татьянаның хаты» мен «Татьянаның сөзі» және «Онегиннің жауабы» мен «Онегиннің хаты» әндерін бірге топтап қарастырдық. Себебі, бұл әндерге түсінік берерде ертеден жиналған түр-нұсқалары бір-бірімен өте тығыз байланысты болды. Екінші, бұл жинақ алғаш 2020 жылғы Абайдың академиялық жинағына «Музыкалық мұралары» деген атпен енген болатын. Сонда кеткен кейбір олқылықтардың орны толтырылып, салыстырулар қайта қарастырылды («Қор болды жаным»).

Жинақ түсініктерінде берілген әндердің ноталық үлгісі алдыңғы жинақтарда немесе зерттеу еңбектерінде қалай басылса, солай беруге тырыстық. Ал бұрын

ешқайда жарияланбаған, фольклорлық зертханалардың қорынан алынған Абайға қатысты әндер домбыраға лайықталып түсірілді. Ішінара кейбір әндерді салыстыру үшін транспозиция жасалды. Инвариант үлгісі ретінде сараланған әндердің барлығы домбыра аспабына лайықталып, қайта түсірілді. Жинақтың I бөлімінде берілген кейбір әндердің (Сегіз аяқ, Біреуден біреу артылса, Сен мені не етесің, Татьянаның хаты мен сөзі, Онегиннің хаты, Бойы бұлған, т. б.) мәтіндері қысқартылып берілді.

Өткен ғасырдың 70-жылдарынан бастап Ғ. Сармұрзин, Х. Демшінов, Ж. Стамбаев сынды орындаушылардың жеткізуімен Абай күйлері табылып, қайта өмір бастады. Бүгінгі күнде Абай күйлерінің қазақ музыкасында өз орны қалыптасты. Дегенмен, Абай күйлері дегенде қарама-қайшы пікірлер де жоқ емес. Бұрын айтылып, жазылғандықтан бізге ескеру міндет болды. Сол себепті де жинаққа ақынның 4 күйі енгізілді. Оның ішінде «Май түні» мен «Торыжорға» күйі екі нұсқада енді. Бұған қатысты айтылған ойлар түсініктерге берілді. Сондай-ақ, 2020 жылы күйші, зерттеуші Ардаби Мәулетұлының Қытай жерінен табылып, Абайдың күйі деп жариялаған «Абайдың ақтолқыны» да түсініктерге беріліп (негізгі I бөлімге енгізілген жоқ), ол жайлы кеңірек жазылды.

Нәижесінде, жинақ негізгі екі бөлімге бөлінді. I бөлімде – жоғарыдағы талаптарға сай сараланған әндердің инвариант үлгілері мен күйлердің ноталары берілді. II бөлім – түсініктер. «Түсініктер» бөлімінің өзі «Әндер», «Абай сөзімен айтылған халық әндері» және «Күйлер» деген атпен үш бөлімге бөлінді. Мұның ішінде «Абай сөзімен айтылған халық әндері» бөлімі мынандай себеппен енгізілді: Жинақты құрастыру кезінде ақын өлеңдерінің халық композиторларының және халық әндерінің әуенімен айтылған түр-нұсқалары көп ұшырасты. Оның бірсыпырасы алдыңғы жинақтарда ақынның белгілі әні боп берілуі себепті («Татьянаның сөзі», «Татьянаның хаты», «Сегіз аяқ», «Мен көрдім ұзын қайың құлағанын», т. б. әндерінің халықтық әуендегі түр-нұсқалары) «Түсініктердің» «Әндер» бөлімінде берілді. Олардан басқа бұрын-сонды естілмеген, естілсе де мән берілмеген белгілі әндердің Абайға тиесілі болып келген мысалдар да бар. Осы жайға байланысты «Абай сөзімен айтылған халық әндері» деген арнайы бөлім енгізіліп, 10-нан аса әндер мен ел ішінде айтылған «Ескендір», «Масғұт» киссаларына (поэма) да түсінік берілді.

Сөз соңында айтарымыз, Абай атының қазаққа бағалы болуы – оның мұраларының құндылығында болса, оның музыкасы да сол құндылықтардың қатарынан орын алады. Өйткені ол – қазақтың музыкасына қосылған үлкен қазына. Сол қазынаны зерттеу, талдау, ұлттық дүниетаным биігінен пайымдау, методикалық тұрғыдан қарастыру – болашақтың басты мұраты. Ал осы бір шағын еңбек – осы мұрат жолындағы алғашқы қадамның бірі!

Еркін ШҮКІМАН

ӘНДЕР

Желсіз түнде жарық ай

Абай
Қ.Лекеров

Сабырлы, әндете. ♩ = 90

Жел-сіз түн-де жа рық ай, Сәу-ле-сі су - да ді - ріл-деп.
А - уыл - дың жа - ны те - рең сай,
Та - сы - ған ө - зен гү - ріл - деп.

Желсіз түнде жарық ай,
Сәулесі суда дірілдеп,
Ауылдың жаны терең сай,
Тасыған өзен гүрілдеп.

Қалың ағаш жапырағы
Сыбырласып өзді-өзі,
Көрінбей жердің топырағы,
Құлпырған жасыл жер жүзі.

Тау жаңғырып, ән қосып
Үрген ит пен айтаққа,
Келмеп пе едің жол тосып,
Жолығуға аулаққа?

Ішім өлген, сыртым сау

Абай

Орындаған Ә.Ысқақов

Сабырмен, ойлы. ♩ = 65

I - шім өл - ген, сыр - тым сау, Кө - рін - ген - ге дей - мін - ау:
Бү - гін - гі дос - ер - тең жау, Мен не қыл - дым я - пыр - мау.

Ішім өлген, сыртым сау,
Көрінгенге деймін-ау:
Бүгінгі дос – ертең жау,
Мен не қылдым, япырмау?!

Өз үйінде өзендей
Күркіреді, айтса дау.
Кісі алдында кірбендеп,
Шабан, шардақ және шау.

Мұндай ма едің ана күн,
Мұның қалай, батыр-ау?
Үш күн арқаң босаса,
Бола қалдың бас асау.

Жан қысылса, жайтандап,
Жанды еріткен жайдары-ау.
Жан жай тапса, сен неге
Жат мінезсің жабырқау?

Ұрлық пенен қулыққа
Байлағанда, кестің бау.
Берерменде бесеусің,
Аларманда және алтау.

Топ болғанда көресің
Түрлі дауды жүз тарау.
Аяғында сендейлер
Көрмей жүр ме ханталау?

Қайта кірер есікті
Қатты серіппе, жарқын-ау!
Жетілсең де, жетсең де,
Керек күні бір бар-ау.

Біреуден біреу артылса

Орташа, толғана. ♩ = 160

Абай
Орындаған Ә.Қашаубаев

Бі - реу-ден бі-реу ар-тыл - са, Ө - нер өл - ше - ніп тар - тыл - са,
О - қы - ған біл - ген біл - ген - ақ, На - дан - на - дан - ақ, сан қыл - са.

Біреуден біреу артылса,
Өнер өлшеніп тартылса,
Оқыған, білген – білген-ақ,
Надан – надан-ақ сан қылса.

Оқыған білер әр сөзді,
Надандай болмас ақ көзді.
Надан жөндіге жөн келмей,
Білер қайдағы шәрғезді.

Надан қуанар, арсаңдар,
Таңырқап тұра қалсаңдар.
Тағымды ештеме болмас,
Адамсып босқа талтаңдар.

Сегіз аяқ

Орташа, қайратты. $\text{♩} = 66$ Абай
Орындаған Ж.Елебеков

А - лыс-тан сер - меп, Жү - рек-тен тер - беп, Шы - мыр-лап бой - ға жа - йыл-ған.
Қи - уа-дан ша-уып, Қи сы-нын та-уып, Та - ғы-ны же - тіп қа - йыр - ған.
Тол - ға - уы тоқ - сан қы - зыл тіл, Сөй - лей - мін де - сең ө - зің біл.

Алыстан сермеп,
Жүректен тербеп,
Шымырлап бойға жайылған;
Қиуадан шауып,
Қисынын тауып,
Тағыны жетіп қайырған –
Толғауы тоқсан қызыл тіл,
Сөйлеймін десең өзін біл.

Егіннің ебін,
Сауданың тегін
Үйреніп, ойлап, мал ізде.
Адал бол – бай тап,
Адам бол – мал тап,
Қуансаң қуан сол кезде.
Бірінді қазақ, бірің дос
Көрмесең, істің бәрі бос.

Өткірдің жүзі,
Кестенің бізі
Өрнегін сендей сала алмас.
Білгенге маржан,
Білмеске арзан,
Надандар бәһра ала алмас.
Қиналма бекер, тіл мен жақ.
Көнілсіз құлақ – ойға олақ.

Тамағы тоқтық,
Жұмысы жоқтық
Аздырар адам баласын.
Таласып босқа,
Жау болып досқа,
Қор болып, құрып барасың.
Өтірік шағым толды ғой,
Өкінер уақытың болды ғой.

Басында ми жоқ,
Өзінде ой жоқ,
Күлкішіл кердең наданның.
Көп айтса көнді,
Жұрт айтса болды –
Әдеті надан адамның.
Бойда қайрағ, ойда көз
Болмаған соң, айтпа сөз.

Атадан алтау,
Анадан төртеу,
Жалғыздық көрер жерім жоқ.
Ағайын бек көп,
Айтамын ептеп,
Сөзімді ұғар елім жоқ.
Моласындай бақсының
Жалғыз қалдым – тап шыным!

Қор болды жаным

(I нұсқа)

Абай

Асықпай, салмақты. ♩ = 95

Орындаған М.Мұхаметжанова

Қор бол - ды жа - ным, Сен - сіз де ме - нің кү - нім, Ей,
Бек біт - т(i)ау ха - лім, Тағ - дыр - дан кел - ген зұ - лым.

Тағ - дыр ет - се Ал - ла, Не көр - мей - ді пән - дә?

(II нұсқа)

Абай

Асықпай, ойлы. ♩ = 76

Орындаған Т.Рахимов

Қор бол - ды жа - ным, Сен - сіз де ме - нің кү - нім.
Бек біт - ті ха - лім, Тағ - дыр - дан кел - ген зұ - лым.

Тағ - дыр ет - се Ал - ла, Не көр - мей - ді пән - дә?

Қор болды жаным,
Сенсіз де менің күнім,
Бек бітгі халім,
Тағдырдан келген зұлым.

Тағдыр етсе Алла,
Не көрмейді пәндә?

Сайрай бер, тілім,
Сарғайған соң бұл дерттен,
Бүгілді белім,
Жар тайған соң әр серттен,

Қамырықты көңіл,
Қайтсе болар жеңіл?

Сағындым сені,
Көрмедім деп көп заман.
Адам деп мені,
Салмадың сен хат маған.

Жай таба алмай жүрек,
Жасыған соң сүйек.

Бұл қылған зарым
Барса жардың маңына,
Ол – қылған дәрім
Ғашығымның жанына,

Оналдырып ойды,
Түзетпей ме бойды?

Сен мені не етесің?

(I нұсқа)

Асықпай, ойлы. ♩ = 61

Абай
Орындаған М.Мұхаметжанова

Сен мен - н(i)оу не (е)те - сің? Ме - ні тас - тап, Ө - нер бас - тап,
Жа - йы - ңа Жә - не ал - дап, Ар - бап, Өз бе - тің - мен сен ке - те - сің.

(II нұсқа)

Орташа, ойлы. ♩ = 90

Абай
Орындаған Н.Алдажаров

Сен ме - н(i)оу не (е)те - сің, Ме - ні тас - тап, Ө - нер бас - тап, Жа - йы - ңа
Жә - не ал - дап, Ар - бап, Өз бе - тің - мен сен ке - те - сің. //ө - те - сің//

Сен мені не етесің?
Мені тастап,
Өнер бастап
Жайыңа
Және алдап,
Арбап,
Өз бетіңмен сен кетесің.

Ет жүрек өртенді,
От боп жанып,
Жалын шалып
Ішіме.
Иттей қормын,
Зармын,
Сен үздің ғой бұл желкемді.

Неге әуре етесің?
Қосылыспай,
Басылыспай,
Байыңа
Және жаттан
Бай тап,
Өмір бойы қор өтесің.

Кім білер ертеңді?
Өлім айтпас,
Келсе қайтпас
Кісіге.
Бүгінгі күн
Бармын,
Жолдас етгін сен бөтенді.

Айттым сәлем, қалам қас

Абай

Баяу, терең сезіммен. $\text{♩} = 27$

Орындаған Т.Арғынбаев

Айт-тым сә-лем, қа-лам-қас, Са-ған құр-бан мал мен бас.

Са-ғын-ған - нан се - ні ой-лап, Ке-лер көз - ге ыс - тық жас.

Айттым сәлем, қалам қас,
Саған құрбан мал мен бас.
Сағынғаннан сені ойлап,
Келер көзге ыстық жас.

Сенен артық жан тумас,
Туса, туар – артылмас.
Бір өзіңнен басқаға
Ынтықтығым айтылмас.

Асыл адам айнымас,
Бір бетінен кайрылмас.
Көрмесем де, көрсем де,
Көңілім сенен айрылмас.

Татьянаның хаты

Абай

Орындаған Ә.Ысқақов

Баяу, әндете. ♩ = 37

А - мал жоқ қайт - тім біл - дір - мей, Я - пыр - мау, қай - тіп ай - та - мын.
 Қой - ма - ды дер - тің күй - дір - мей, Не сал - саң да тар - та - мын.

Амал жоқ қайттым білдірмей,
 Япырмау, қайтіп айтамын?
 Қоймады дертін күйдірмей,
 Не салсаң да тартамын.

Талайсыз, бақсыз мен сорлы,
 Еріксіз аттап ұяттан,
 Қорлыққа көндім бұл құрлы,
 Байқалар халім бұл хаттан.

Әлімше мен де ұялып,
 Білдірмен дедім өлсем де.
 Шыдар ем күйіп, мен жанып,
 Айында бірер көрсем де.

Бұл жерде ешкім сырымды
 Білмейді, айтып не өтейін?
 Жақтырмай бұзсаң нұрымды,
 Білдірмей күйіп өтейін.

Күтемін сізден қайта хат,
 Қуандырып дертім жаз.
 Ол болмаса, шыныңды айт,
 Кінә өзімде, өзіме аз.

Онегиннің жауабы

Абай

Орындаған М.Мұхаметжанова

Орташа, екпіндете. ♩ = 72

2. 3. 4. 5.

Таң - га - жа - йып бұл қа - лай хат, Ма - ғы - на - с(ы)а - лыс, //жа - з(а)а - лып - сың//

ө - зі - жас? Сө - з(i)о - рам - ды, әр тү - рі жат, Жә - н(е)ә - деп - ті, жә - не рас.

Таңғажайып бұл қалай хат,
Мағынасы алыс, өзі жас?
Сөзі орамды, әрі түрі жат,
Және әдепті, және рас.

Жас жүректің толқынын дөп
Жаза алыпсың толтырып.
Бойды жеңіп бұл асыл леп,
Тұрды титық көп құрып.

Тіл буынсыз, бой – таза гүл,
Ақылы артық, ары зор.
Ол – перизат, ойла, өзің біл,
Не болады болса қор?

Ішім өлген, құр денем сау,
Босқа үрейім жүр менің.
Жарамайды бекер алдау,
Теңің емес мен сенің.

Пенде көрген бар қызықтың
Бәрін ішкен сұм жүрек.
Айныған соң, сен жолықтың,
Айтып-айтпай не керек?

Мен – жаралы жолбарыспын,
Жұрттың атқан оғы өтіп,
Сен есірке, сорлы жаспын,
Шын сөзіме рақым етіп.

Онегиннің хаты

Абай

Баяу, айбынды. ♩ = 78

Орындаған М.Мұхаметжанова

Хұп бі - ле - мин, сіз - ге жақ - пас, Ес - кі жа - ра біл - те - деу.

Ақ жү - ре - гің ен - д(i)ү - нат - пас, Мез - гі - лі жоқ қай ме - деу?

Құп білемін, сізге жақпас
 Ескі жара білтелеу.
 Ақ жүрегiң енді ұнатпас,
 Мезгiлi жоқ қай медеу?

Ықтиярсыз мұнды сезiм
 Кеттi ыршып жолыңа.
 Мазағына бердiм өзiм
 Өз басымды қолына.

Он сегiз мың бұл ғаламның
 Бар тынысы күнде тұр.
 Мен сықылды сорлы адамның
 Ықтияры сенде тұр.

Сен бетiңдi әрi бұрсан,
 Шықты көзiм, болды көр.
 Жанды аларсың разы болсан,
 Бiздiң орын – қара жер.

Татьянаның сөзі

Абай

Орындаған Ж.Елебеков

Асықпай, мұңды. ♩ = 174

Тәң(i) - рі қос-қан жар е - дің сен, Жар е-т(е)ал-май ке - тіп ең.
Ол ке - зім - де ба - л(а)е - дім мен, А - я-мас-қ(а)у бе- кіп ең.

Тәңірі қосқан жар едің сен,
Жар еге алмай кетіп ең.
Ол кезімде бала едім мен,
Аямасқа бекіп ең.

Талақ етіп бұл ғаламды,
Болды мәлім кеткенің,
Кінәсі жоқ жас адамды
Қатты соққан не еткенің?

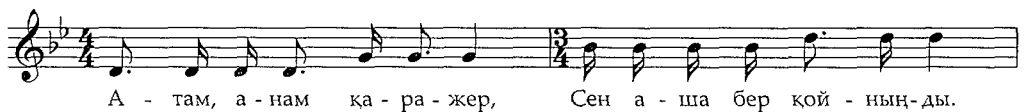
Елжіреген жас емес пе ем?
Еппен айтсаң жұбатып.
Мен ғашыққа мас емес пе ем?
Кетсең еді ұзатып.

Сен жаралы жолбарыс ең,
Мен киіктің лағы ем.
Тірі қалдым өлмей әрең,
Қатты батты тырнағың.

Онегиннің өлердегі сөзі

Баяндай, айбынды. ♩ = 56

Абай
Орындаған М.Мұхаметжанова

Жарым жақсы киім киіп,
Келді жанға жылы тиіп.
Диуана болды бұл көңілім,
Басылмай бір құшып, сүйіп.

Бойым тұр дал болып ұйып,
Көңілім жүр құс болып шүйіп.
Есіркеп сүйгізіп еді,
Кетіппін жүз есе күйіп.

Қылдың арам ойынды,
Бір бұрмадың мойныңды.
Сен ақылмен көңіліңді
Тыйып, жеңдің бойынды.

Мен бұрылып түзеле алман,
Қайтсін дедің сорлыңды...
Атам, анам – кара жер,
Сен аша бер қойныңды.
Сенен басқа еш жерден
Таба алмадым орнымды.

Өзгеге көңілім тоярсың

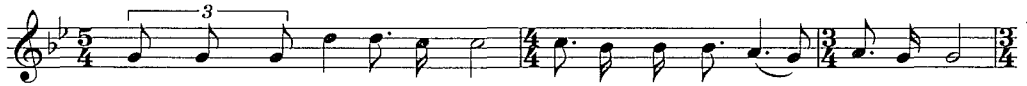
Абай

Орындаған Т.Рахимов

Орташа, ойлы. ♩ = 65

Өз - ге - ге көң - лім то - яр - сың, Ө - лең - ді қай - тіп қо - яр - сың.

О - н(ы)айт - қан - да тол - га - нып, Іш - те - ті дерт - ті жо - яр - сың.

Сай - ра да зар - ла, қы - зыл тіл, Қа - ра көң - лім о - ян - сың.

Жы - ла - сын көз - ден жас ақ - сын, О - мы - ра - уым бо - ял - сын.

Өзгеге, көңілім, тоярсың,
Өлеңді қайтіп қоярсың?
Оны айтқанда толғанып,
Іштегі дертті жоярсың.

Сайра да зарла, қызыл тіл,
Қара көңілім оянсын.
Жыласын, көзден жас ақсын,
Омырауым боялсын.

Қара басқан, қаңғыған,
Хас надан нені ұға алсын?
Көкірегінде оты бар,
Құлағын ойлы ер салсын.

Әуелесін, қалқысын,
От жалын боп шалқысын.
Жылай-жырлай өлгенде,
Арттағыға сөз қалсын.

Ата-анаға көз қуаныш

Орташа, мәнерлеп. ♩ = 56

Абай
Орындаған Ж.Елебеков

А-т(а)а-на-ға көз қу - а - ныш - Ал - ды-н(а)ал - ған ер - ке - сі. Кө-к(i)ре-гі - не
көп жұ - ба - ныш, Гүл - де - ніп ой өл - ке - сі.
Ер - ке - лік кет - ті, Ер жет - ті, Не біг - ті?

Ата-анаға көз қуаныш –
Алдына алған еркесі.
Көкірегіне көп жұбаныш,
Гүлденіп ой өлкесі.
Еркелік кетті,
Ер жетті,
Не бітті?

Сүйер ұлын болса, сен сүй,
Сүйінерге жарар ол.
Сүйкімі жоқ құр масыл би
Сүйретіліп өтер сол.
Табылмас қайла,
Ойбайла –
Не пайда?

Оқытарсың молдаға оны,
Үйретерсің әр нені.
Медеу етіп ойы соны,
Жаны тыныштық көрмеді.
Жасында күтті,
Дәме етті,
Босқа өтті.

Зарланарсың, ойланарсың,
Не болам деп енді мен.
Құрбылардан қорланарсың,
Тәңірі ісіне сен де көн.
Қайғысыз пенде
Көрдің бе
Өмірінде?

Ата көңіл жанбаса бір,
Артық өнер шықпаса.
Ел танымай, үй танып құр,
Шаруасын да ұқпаса –
Үміті қайда?
Соны ойла,
Абайла!

Тәңірі сорлы етсе пенде
Не бітірер құр жылап?
Жігері жоқ ақылы кенде,
Жамбасыңнан жат сұлап.
Бір жаман мен бе,
Дедін бе,
Көңілінде?

Көзімнің қарасы

(I түрі)

Абай

Асықпай, сезіммен. ♩ = 45

Орындаған Ж.Елебеков

Кө-зім-нің қа-ра-с(ы)ай, Көң-лім-нің са-на-с(ы)ай. Біт-пей-д(i)ау
 іш-те-гі, Ға-шық-тың жа-ра-с(ы)ай. Біт-пей-д(i)ау
 іш-те-гі Ға-шық-тың жа-ра-с(ы)ай.

(II түрі)

Абай

Баяу, мұңды. ♩ = 66

Орындаған Ә.Ысқақов

Кө-зім-нің қа-ра-сы, Көң-лім-нің са-на-сы,
 Біт-пей-д(i)ау і-шім-де Ға-шық-тың жа-ра-сы.
 Біт-пей-д(i)ау і-шім-де Ға-шық-тың жа-ра-сы.

Көзімнің қарасы,
 Көңілімнің санасы,
 Бітпейді ішімде
 Ғашықтың жарасы.

Қазақтың данасы,
 Жасы үлкен ағасы.
 Бар демес сендей бір
 Адамның баласы.

Жылайын, жырлайын,
 Ағызып көз майын.
 Айтуға келгенде,
 Қалқама сөз дайын.

Жүректен қозғайын,
 Әдептен озбайын.
 Өзі де білмей ме,
 Көп сөйлеп созбайын.

Сұрғылт тұман дым бүркіп

(I нұсқа)

Абай

Баяу, көтеріңкі. ♩ = 82

Орындаған Ә.Ысқақов

Сұр - ғылт тұ - ман дым бүр - кіп, Бар - қыт беш - пент су - лай - ды.

Же - ні - ме - нен көз сұр - тіп, Сұр - ла - нып жі - гіт жы - лай - ды.

Ә - йел - мі - сің жы - ла - Тә - уе - кел қыл

құ - да - ға! Ә - лең айт, Үй - ге қайт.

(II нұсқа)

Асықпай, ойлы. ♩ = 178

Абай

Орындаған Н. Алдажаров

Сұр-ғылт тұ-ман дым бүр-кіп, Бар-қыт беш-пент су-лай-ды. Же-ні-ме-нен

көз сұр-тіп, Сұр-ла-нып жі-гіт жы-лай-ды. Ә-йел-мі-сің, жы-ла-ма,

Тә-уе-кел қыл құ-да-ға! Ә-лең айт, Үй-ге қайт.

Сұрғылт тұман дым бүркіп,
Барқыт пешпент сулайды.
Жеңіменен көз сүргіп,
Сұрланып жігіт жылайды.

Әйелмісің, жылама,
Тәуекел қыл құдаға!

Өлең айт,
Үйге қайт!

Атанды анаң азғырып,
Тұрғызбаған бейішке.
Алласы оны жазғырып,
Әкелді бастап кейіске.

Әйелде ешбір опа жоқ,
Бүгін – жалын, ертең – шок.
Белді бу,
Бетті жу!

Бойы бұлғаң

Абай

Салмақты, сабырмен. ♩ = 200

Орындаған Ж.Елебеков

Бо - йы бұл - ғаң, Сө - зі жыл - маң Кім - ді көр - сем мен со - нан
Бет - ті бас - тым, Қат - ты сас - тым, Тұ - ра қаш - тым жал - ма - жан.

Бойы бұлғаң,
Сөзі жылмаң
Кімді көрсем, мен сонан
Бетті бастым,
Қатты састым,
Тұра қаштым жалма-жан.

Өз ойында,
Тұл бойында
Еш міні жоқ пендесіп,
Түзде мырзаң,
Үйде сырдаң,
Сөзі қылжаң еркесіп.

Бас құрысып,
Мал сұрасып,
Бермегенмен кетісер.
Адам аулап,
Сыпыра саулап,
Байды жаулап жетісер.

Сөз қыдыртқан,
Жұрт құтыртқан,
Антын, арын саудалап.
Бұтты-шатты,
Үй санатты,
Байдан атты алмалап.

Ел қағынды,
Мал сабылды,
Ұрлық, өтірік гу де гу.
Байы – баспақ,
Биі саспақ,
Әулекі аспақ сыпыра қу.

Ақы берген,
Айтса көнген,
Тыныштық іздер елде жоқ.
Аққа тартқан,
Жөнге қайтқан,
Ақыл айтар пенде жоқ.

Әз тұтуға,
Сыйласуға
Қалмады жан бір татыр.
Сыпыра батыр,
Пәле шақыр,
Болдың ақыр тап-тақыр.

Су жуғар ма,
Сөз ұғар ма,
Сыпыра жылмаң желбуаз?
Айтты – көндім,
Алды – бердім,
Енді өкіндім – өзіме аз.

Қараңғы түнде тау қалғып

(I нұсқа)

Абай

Баяу, толғана. $\text{♩} = 66$

Орындаған Қ.Байбосынов

Қа - раң - ғы түн - де тау қал - ғып, Ұй - қы - ға ке - тер
бал - бы - рап. Да - ла - ны жым - жырт
дел - сал қып, Түн ба - са - ды сал - бы - рап.

(II нұсқа)

Абай

Қоңырлата, әндете. $\text{♩} = 70$

Орындаған Қ.Байжанов

Ей, Қа - раң - ғы түн - де тау қал - ғып, Ұй - қы - ға ке - тер
бал - бы - рап. Да - ла - ны жым - жырт, оу, дел - сал қып,
Оу, Түн ба - са - ды, оу, сал - бы - рап.

Қараңғы түнде тау қалғып,
Ұйқыға кетер балбырап.
Даланы жым-жырт, дел-сал қып,
Түн басады салбырап.

Шаң шығармас жол-дағы,
Сілкіне алмас жапырақ.
Тыншығарсың сен-дағы,
Сабыр қылсаң азырақ.

Қарашада өмір тұр

(I нұсқа)

Орташа екпінмен. $\text{♩} = 116$

Абай

Орындаған Ә.Ысқаков

Қа - ра - ша - да ө - мір тұр, Тоқ - тат - саң тоқ - сан кө - нер - ме?
 Арт - та - ғы май - да кө - ңіл жүр, ай, Жа - лын - саң қай - тып ке - лер ме?
 Ха - ла - ла, ла - - - ла, ха - ла - ла - ла
 ла - ла - ла - ла - лай - ау, а - ла - ла - ла - ла - ла, ла - ла - ла - лай!

(II нұсқа)

Орташа екпінмен. $\text{♩} = 80$

Абай

Орындаған М.Мұхаметжанова

Қа - ра - ша - да ө - мір тұр, і - ші қар, Тоқ - тат - саң тоқ - сан кө - нер ме?
 Арт - та - ғы май - да кө - ңіл жүр, Жа - лын - саң қай - тып ке - лер ме?
 Та - ра - ра - ри - рам, та - ри - ра - ри - рай, та - ра - рай, и - и - и, и - и - и,
 О - ло - ло - ло - ло - ли, ли - лай - лай!
 Соңы.
 //О - ло - ло - ло - ло, ли - ли - ләй - ләй, о - - - ой!

Қарашада өмір тұр,
Тоқтатсаң тоқсан көнер ме?
Арттағы майда көңіл жүр,
Жалынсаң, қайтып келер ме?

Майдағы жұрттың іші – қар,
Бәйшешек қарға өнер ме?
Ішінде кімнің оты бар,
Қар жауса да сөнер ме?

Талаппен ұшып, талпынып,
Шартарапты көздемес.
Пайданы қуып алқынып,
Өзгені әсте сөз демес.

Кеудесі – толған қулық ой,
Бәрі де пысық, езбе емес.
Құмары оның айт пен той,
Пайда мен мақтан – өзге емес.

Алдадым, ұрдым, қырдым деп,
Шалықтап, шалқып, шатпай ма,
Қапысын аңдып тұрдым деп,
Қулығын бұлдап сатпай ма?

Момыннан жаман қорқақ жоқ,
«Қу», «пысық» деген ат қайда?
Арсыз болмай атақ жоқ,
Алдамшы болмай бақ қайда?

Көңіл құсы күйқылжыр шартарапқа

Абай

Баяу, әндете. ♩ = 90

Орындаған Ә.Ысқақов

Кө - нiл құ - сы күй - қыл - жыр шар - та - рап - қа, А - дам о - йы түр - ле - нiп
 ау - ғаншақ - та. Сал - ған ән - кө - лең - ке - сi сол кө - нiл - дiң
 так - ты - сы - на би - ле - сiн ол құ - лақ - та.

Көңіл құсы күйқылжыр шартарапқа,
 Адам ойы түрленіп ауған шақта.
 Салған ән – көлеңкесі сол көңілдің,
 Тактысына билесін ол құлаққа.

Шырқап, қалқып, сорғалап, тамылжиды,
 Жүрек тербеп, оятар баста миды.
 Бұл дүниенің ләззәті бәрі сонда,
 Ойсыз құлақ ала алмас ондай сыйды.

Ұйықтап жатқан жүректі ән оятар,
 Үннің тәтті оралған мәні оятар.
 Кейі зауық, кейі мұң, дертін қозғап,
 Жас балаша көңілді жақсы уатар.

Әннің де естісі бар, есері бар,
 Тыңдаушының құлағын кесері бар.
 Ақылдының сөзіндей ойлы күйді
 Тыңдағанда, көңілдің өсері бар.

Өлсем, орным қара жер сыз болмай ма?

Баяу, терең сезіммен. ♩ = 66

Абай
Орындаған Ө.Ысқақов

Өл - сем, ор-ным қа - ра жер сыз бол-май ма? Өт-кір тіл бір ұ - ял-шақ
қыз бол - май ма? Ма - хаб - бат, ға - да - уат пен май-дан - дас - қан,
Қай - ран ме - нің жү - ре - гім мұз бол - май ма?

Өлсем, орным қара жер сыз болмай ма?
Өткір тіл бір ұялшақ қыз болмай ма?
Махаббат, ғадауатпен майдандасқан,
Қайран менің жүрегім мұз болмай ма?

Амалсыз тағдыр бір күн кез болмай ма?
Біреуге жай, біреуге тез болмай ма?
Асау жүрек аяғын шалыс басқан
Жерін тауып артқыға сөз болмай ма?

Сонда жауап бере алман мен бейшара,
Сіздерге еркін тиер, байқап қара.
Екі күймек бір жанға әділет пе?
Қаны қара бір жанмын, жаны жара.

Жүрегіннің түбіне терең бойла,
Мен бір жұмбақ адаммын, оны да ойла.
Соқтықпалы, соқпақсыз жерде өстім,
Мыңмен жалғыз алыстым, кінә қойма!

Жасымда албырт өстім, ойдан жырақ,
Айлаға, ашуға да жақтым шырақ.
Ерте ояндым, ойландым, жете алмадым,
Етекбасты көп көрдім елден бірақ.

Ішім толған у мен өрт, сыртым дүрдей,
Мен келмеске кетермін түк өндірмей.
Өлең шіркін өсекші, жұртқа жаяр,
Сырымды тоқтатайын айта бермей.

Мен көрдім ұзын қайың құлағанын

(I нұсқа)

Абай

Баяу, мұңды. ♩ = 82

Орындаған Т.Рахимов

Мен көр - дім ұ - зын қа - йың құ - ла - га - нын,
Бас ұ - рып қа - ра жер - ге сұ - ла - га - нын. Жап(ы) - ра - ғы сар - га - йып,
ө - лім - сі - реп, Бай - ғұс - тың кім тың - дай - ды жы - ла - га - нын.

(II нұсқа)

Абай

Баяу, терең сезіммен. ♩ = 80

Орындаған М.Мұхаметжанова

Мен көр - дім ұ - зын қа - йың құ - ла - га - нын, //қы - зыл ки - ік//
Қа - ра жер - ге бас ұ - рып сұ - ла - га - нын. Сар - га - йып
жа - пы - ра - ғы ө - лім - сі - реп, //қа - бақ түс - кен//
Кім тың - дай - ды бай - ғұс - тың жы - ла - га - нын?

Мен көрдім ұзын қайың құлағанын,
Бас ұрып қара жерге сұлағанын.
Жапырағы сарғайып, өлімсіреп,
Байғұстың кім тыңдайды жылағанын?

Мен көрдім ойнап жүрген қызыл киік,
Кеудесіне мылтықтың оғы тиіп,
Қалжырап, қансыраған, қабақ түскен, —
Кімге батар ол байғұс тартқан күйік?

Мен көрдім сынық қанат көбелекті,
О да білер өмірді іздемекті.
Күн шуаққа жылынар қалт-құлт етіп,
Одан ғибрат алар жан бір бөлек-ті.

Мен көрдім ғашық жардан уәдесіздік,
Өмірдің қызығынан күдер үздік.
Жылы жүрек суыды, жара түсті.
Шықпаған шыбын жанмен күн өткіздік.

Есіңде бар ма жас күнің

Абай

Баяу, мұңды. ♩ = 68

Орындаған М.Мұхаметжанова

Е - сің - де бар - ма жас кү - нің, Көк(i) - ре - гің то - лық, ба - сың бос.
 Қай - ғы - сыз ой - сыз мас кү - нің, Кім - ді көр - сең бә - рі дос.
 Құ - дай - ау, қай - да сол жыл - дар, Ма - хаб - бат, қы - зық мол жыл - дар?
 А - қы - рын, а - қы - рын ше - гі - ніп, А - лыс - тап кет - т(i)ау құр - ғыр - лар!

Есіңде бар ма жас күнің,
 Көкірегің толық, басың бос,
 Қайғысыз, ойсыз, мас күнің –
 Кімді көрсең, бәрі дос.

Махаббат, қызық, мал мен бақ
 Көрінуші еді досқа ортақ.
 Үміт жақын, көңіл ақ,
 Болар ма сондай қызық шақ?

Құдай-ау, қайда сол жылдар,
 Махаббат, қызық мол жылдар?
 Ақырын, ақырын шегініп,
 Алыстап кетті-ау құрғырлар!

Көзіме жас бер, жылайын,
 Шыдам бер, сабыр қылайын.
 Жаралы болған жүрекке
 Дауа бер, жамап сынайын.

Сүйсіне алмадым, сүймедім

(I нұсқа)

Сабырмен, мұңды. ♩ = 72

Абай
Орындаған М.Әуезов

Сүй - сі - н(е)ал - ма - дым, сүй - ме - дім, Сү - йе - гім жа - сып, сор қа - лың.

Сү - йі - сіп са - ған ти - ме - дім, Бо - л(а)ал - ма - дым се - нің жа - рың.

(II нұсқа)

Баяу, мұңды. ♩ = 44

Абай
Орындаған М.Мұхаметжанова

Сүй - сі - н(е)ал - ма - дым, сүй - ме - дім, Сү - йе - гім жа - сып, сор қа - лың.

Сү - йі - сіп са - ған ти - ме - дім, Бо - л(а)ал - ма - дым се - нің жа - рың.

Сүйсіне алмадым, сүймедім,
Сүйегім жасып, сор калың.
Сүйісіп саған тимедім,
Бола алмадым сенің жарың.

Желдірме

Сабырмен

Абай
Орындаған Х. Демшінов

The musical score is written in a single system with ten staves. It begins with a treble clef and a key signature of one flat (B-flat). The first staff includes a series of sixteenth-note chords marked with square symbols above them. The piece features a variety of time signatures: 4/4, 6/4, 3/4, 2/4, 3/2, 5/4, and 6/8. There are several triplet markings (indicated by the number '3') and a dynamic marking of > (accent). The score concludes with a double bar line.

Май түні

(Г нұсқа)

Орындаған Ғайса Сармұрзин
Нотаға түсірген Серік Малаев

Орташа, әндете

The musical score is written for a single melodic line in G major (one sharp) and 2/4 time. It begins with a piano (*p*) dynamic. The first staff contains a series of chords and a melodic line starting with a half note G4. The second staff continues with similar rhythmic patterns. The third and fourth staves feature a steady eighth-note accompaniment. The fifth staff shows a change in dynamics to *mf* (mezzo-forte). The sixth and seventh staves continue the melodic and accompanimental lines. The eighth staff includes a section marked 'Толқыға' (Finale) and ends with a final chord. The score concludes with a sharp sign (#) on the final note.

The musical score consists of seven staves of music. The first six staves are in a 2/4 time signature with a key signature of one flat (B-flat). The seventh staff is in a 3/4 time signature with a key signature of two flats (B-flat and E-flat). The score includes various musical markings such as slurs, accents, and dynamic markings. The word "Тездете" (Teydete) is written above the fourth staff, and the dynamic marking "mf" (mezzo-forte) appears below the fourth and seventh staves. The piece concludes with a double bar line and repeat signs.

Май түні

(II нұсқа)

Орташа, әндете

Абай

Орындаған Ф. Сармурзин

The musical score is written in 4/4 time with a key signature of one flat (B-flat). It consists of ten staves. The first staff includes rhythmic markings above the notes: a square followed by a 'V', a square followed by a 'V', a square followed by a 'V', and a square followed by a 'V'. The music features a variety of textures, including block chords, arpeggiated chords, and melodic lines with eighth and sixteenth notes. The piece concludes with a final melodic phrase on the tenth staff.

The image displays a musical score for the piece "Közimniñ Qarası" by Abay. The score is written on seven staves, all using a treble clef and a key signature of one flat (B-flat major or D minor). The notation includes a variety of rhythmic values such as quarter, eighth, and sixteenth notes, as well as rests and chordal structures. The piece concludes with a double bar line at the end of the seventh staff.

Торы жорға

(I нұсқа)

Орындаған Ғайса Сармұрзин
Нотаға түсірген Серік Малаев

Орташа, құйқылжыта

p
mf
mf
 Соза
 Үаере
f

Торы жорға

(II нұсқа)

Жүрдек, желдірге

□ V □ V □ V □ V

Абай
Орындаған Ғ. Сармурзин

The musical score is written for a single melodic line on a treble clef staff. It begins with a key signature of one sharp (F#) and a 2/4 time signature. The first staff includes a rhythmic pattern: □ V □ V □ V □ V. The music consists of ten staves of notation, featuring a variety of rhythmic patterns, including eighth and sixteenth notes, and rests. The piece concludes with a double bar line.

Майдақоңыр

Абай

Орындаған Ж. Стамбаев

Орғаша, ширақ

The musical score is written for a single melodic line in 2/4 time. It begins with a treble clef and a key signature of one flat (B-flat). The tempo and mood are indicated as 'Орғаша, ширақ' (Allegretto, lively). The score contains several measures with dynamic markings such as 'V' (fortissimo) and 'b' (diminuendo). There are also triplets marked with a '3' and some notes marked with an 'x' to indicate specific articulation. The piece concludes with a 3/4 time signature.

Musical score for a piece by Erkin Shukimhan, page 44. The score consists of six staves of music in treble clef. The first staff has a key signature of one flat and a 2/4 time signature. The second staff has a 3/4 time signature. The third staff has a 2/4 time signature. The fourth staff has a 3/4 time signature. The fifth staff has a 2/4 time signature. The sixth staff has a 2/4 time signature. The music features various rhythmic patterns, including eighth and sixteenth notes, and rests. There are also some markings above the notes, such as 'V' and 'V' with a vertical line, and 'x' marks on some notes.

ТҮСІНІКТЕР

ӘНДЕР

Желсіз түнде жарық ай. Абай әндерінің төлбасы саналатын (әндер өлеңдердің жазылған жылына байланысты хронологиялық ретпен қойылды), ел арасында көп айтылған әндердің бірі – «Желсіз түнде жарық ай». Тымық түн суреті мен тұнық сезім құдіреті қалай сәтті байланыса суреттелсе, әнге айналған сөз бен сазы да солай тұтасып, бір бүтінге айналған.

Ақынның «Желсіз түнде жарық ай» өлеңі 1909 жылғы алғашқы жинақта басылған. Өлеңнің жазылған жылына байланысты Тұрағұл Абайұлының «Әкем Абай туралы» естелігінде: «Желсіз түнде жарық ай» деген өлеңді 1898 жылы жазған. 1888 жылы жазды деп бұрынғы өлеңдерді көшіріп жазған Мүрсейіт деген адамның қате жібергені болады», – дейді [9, 198].

Егер М. Әуезовтің «әндерінің шығарылған жылдары дәлді мәлім болмаса да, әйтеуір жиыны 1886 жыл мен 1897 жылдар арасында шықты деседі» [10, 201], Көкбайдың «1889–1890 жылдарда тыныштық алып отырғанда, барлық әндерін де бір-ақ қыста, жазға салым шығарды» [9, 203], абайтанушы А. Омаровтың «Абай Біржанмен кездескеннен кейін ғана (1888–1890) ән шығаруға ден қойып, ән шығарумен санаулы жылдар ғана айналысқан, сазгерлікті ұзақ жылдар серік еткен деген жаңсақ ой туғызбаған жөн» [11] дегендерін ескерсек, онда Тұрағұлдың дерегі бұл айтқандармен қабыса қоймайды. Дегенмен, өлеңнің шыққан жылы барлық жинақтарда – 1888.

Өлең шалыс ұйқаспен жазылған, 7-8 буынды, 4+3 (*Желсіз түнде жарық ай... Қалың ағаш жас(ы)рағы*), 5+3 (*Сәулесі суда дірілдеп... Ауылдың жаны терең сай... Құлпырған жасыл әсер жүзі т. б.*) бунақты бес шумақтан тұрады. Ән золиялық ладта шығарылған.

№1.1. «Желсіз түнде жарық ай» – ақынның алғашқы туындысы болғанмен, бұрынғы қазақ әндеріне ұқсамайтын, композиторлық қуатын байқататын жана ырғақтағы музыкалық шығармалардың бірі. Әннің музыкалық тілі өткір де қарапайым, тез жатталады. Абайдың белгілі бір әндері орындалған жерде айтушы мен тыңдаушының қоса шырқап кететіні жиі болып тұрады. «Желсіз түнде жарық ай» сондай әндердің қатарында. Бұдан әннің ел арасына кең жайылып, жалпы халықтық сипатқа ие болғанын байқауға болады. Әуендік құрылымы *abcd*. 3, 4-әуендік жол қайырма ретінде қайталанады – қайталанған қос тармақ.

Біз салыстыру үшін алдымен жалпы бұхараға белгілі, бүгінгі айтылып жүрген нұсқаның ноталық үлгісін ұсынамыз.

№1.1

Сабырлы, әндете. ♩ = 90

Жел-сіз түн-де жа рық ай, Сәу-ле-сі су - да ді - ріл- деп.

А - уыл - дың жа - ны те - рең сай,
Та - сы - ған ө - зен гү - ріл - деп.

№1.2. Әнді алғаш 1935 жылы Ә. Ысқақовтың орындауы бойынша Л. Хамиди нотаға түсірген. Ән «Абайдың музыкалық творчествосы» (АМТ) [12, 44-45], «Айттым сәлем, қалам қас» жинағына (АСК) [13, 35] және Ғ. Бисенова монографиясында басылған [14, 155].

Ақынның «Желсіз түнде жарық айы» жөнінде В. Дернова өзінің «Абайдың музыкалық мұрасы» зерттеуінің «Абай әндеріндегі орыстың тұрмыс романстарының мелодикасы» бөлімінде: «Жаңа лирикалық жанрға бүтіндей жататын Абайдың үш қана әні бар: «Көзімнің қарасы», «Желсіз түнде жарық ай» және «Қараңғы түнде». Бұларға қалалық әндерде дәстүрлі шаршы кезең түрінде шумақ формасын немесе қайталауымен екі бөлімді форманы пайдалану тән. Орындағанда шумақтың екінші бөлімі қайталанады. Бұл әндердің бәрі минорда кездеседі», – дейді [15, 117].

№1.2

Сабырмен, көтеріңкі ♩ = 80

Жел-сіз түн-де жа - рық ай, Сәу - ле - сі су - да ді - ріл - деп.
А-уыл-дың жа - ны те-рең сай, Та-сы-ған ө - зен гү - ріл - деп.

Әннің Ә. Ысқақов жеткізген бұл нұсқасы нотаға біркелкі 4/4 өлшемде түскен. Бүгінгі айтылып жүрген «Желсіз түнде жарық айдан» алыс болмағанмен, 2, 3-әуендік жолдарда өлең буыны мен әуендік буынның ауысып түсуіне байланысты ырғақтық өзгерістер пайда болған. Әннің басталуы «Қарашада өмір тұр» әнінің интонациясына жақындайды.

№1.3. Әннің ендігі нұсқасын 1939 жылы Қ. Лекеровтің орындауында Б. Ерзакович нотаға түсірген. Ән 2/4, 3/4, 4/4 аралас өлшемде түскен. Бұл нұсқаның да Ә. Ысқақов нұсқасындағыдай 2-әуендік жолдағы буындар ауысып, сәу-ле-сі сөзінің лига арқылы өрнектелуі буындық сәйкессіздік тудырып, әуенді аздап ақсатып тұрғандай. Әйтпесе, Қ. Лекеров нұсқасының дыбыс қатарлары бүгінгі айтылып жүрген үлгімен бірдей, тіпті Қ. Лекеров нұсқасын бүгінгі үлгі деп толық айтуға болады.

№1.3

Сабырмен, көтеріңкі $\text{♩} = 80$

Жел-сіз түн-де жа - рық ай, Сәу - ле - сі су-да ді - ріл-деп.

А - уыл - дың жа - ны те - рең сай,

Та - сы - ған ө - зен гү - ріл - деп.

Жоғарыдағы Ә. Ысқақов және Қ. Лекеров нұсқаларындағы буындық өзгерістерді бүгінгі орындаумен салыстырмалы түрде қарап, байқауға болады.

Бүгінгі нұсқа

Сәу-ле-сі су - да ді - ріл-деп. А-уыл-дың жа-ны те - рең сай,

Ә.Ысқақов нұсқасы

Сәу - ле - сі су-да ді - ріл деп. А-уыл-дың жа - ны те-рең сай,

Қ.Лекеров нұсқасы

Сәу - ле - сі су-да ді - ріл-деп. А-уыл-дың жа-ны те - рең сай,

№1.4. «Желсіз түнде жарық ай» әні көбіне оркестр, фортепиано сүйемелдеуімен, сондай-ақ, хор ұжымдарының орындауында айтылып келеді. Ал домбыра сүйемелімен Жәнібек Кәрменов пен оның шәкірті Әділет Мұсанын орындағаны ғана белгілі [16]. Ж. Кәрменов әнді мейлінше еркін, барынша шалқыта орындаған. 3-әуендік жолдағы әннің кульминациялық биігін ферматалық ұзақтықта ұстайды. Жалпы әуендік дыбыс қатары бүгінгі айтылып жүрген үлгімен бірдей десе болады.

№1.4

Жел-сіз түн-де жа - рық ай, Сәу-ле-сі су - да ді - ріл-деп. А-уыл-дың

жа - ны те - рең сай, //жол 3 то - сып//

№1.5. Ж. Кәрменовтің шәкірті Ә. Мұса орындауы да ұстаз орындауынан алшақ болмағанмен, алғашқы бунақтағы баяу екпін, келесі бунақта (*жарық ай*) триольдық ырғаққа ауысып, жеделдей түседі. Әуен басындағы триольдық ырғақ соңғы әуендік жолда да (*Тасыған*) байқалады. Мұнда да әуен бүгінгі айтылып жүрген үлгімен бір және 3-әуендік жолдағы әннің шарықтау биігі мейлінше созылып айтылған.

№1.5

Орташа, шырқап. Жүрдектете

Жел-сіз түн-де жа-рық ай, Сәу-ле-сі су-да ді-ріл-деп.

А-уыл-дың жа-ны те-рең сай,

Та-сы-ған ө-зен гү-ріл-деп.

В. Дернова Мәскеудегі А. Затаевич колжазбаларында Ә. Марғұланның «Көзімнің қарасы» мен «Желсіз түнде жарық ай» әнін жеткізгенін, бірақ «Желсіз түнде жарық ай» әнін «Қараңғы түнде тау қалғып» әнінің әуенімен айтқанын жазған [17, 46-47]. Бұған «Қараңғы түнде тау қалғып» әнінің түсініктерінде тоқталамыз.

Әнді Ә. Базанов фортепианоға өңдеген. Ақынның бұл өлеңіне Ғ. Жұбанова арнайы ән де жазған.

Әннің қолымызға тиген, бір-бірінен аздаған өзгешелігі бар төрт нұсқасы толық қарастырылып, жинақтың I бөліміне қазіргі айтылып жүрген, халыққа таныс нұсқасын Қ. Лекеровтің айтуында енгізіп отырмыз.

Ішім өлген, сыртым сау. Ақынның 1888 жылы жазылған бұл өлеңінде бүгінгі достың ертең жау болып, екіжүзділікке баруы, «өз үйінде өзендей күркірегенмен, кісі алдында кірбең» бола қалатыны мен ұрлық пен қулық үшін аярлыққа бара беретін опасыз мінезі жайлы айтылады.

Шұбыртпалы ұйқаспен 7-8 буынды жыр үлгісінде жазылған. Өлең алғаш 1909 жылғы жинақта басылған. Әр жылдардағы басылымдарда текстологиялық өзгерістер кездеседі.

Абайдың бұл әнін алдыңғы буын әншілердің орындағаны жайлы ешқандай дерек жоқ. Әнді 1935 жылы Ә. Ысқақовтың орындауында Л. Хамиди нотаға түсірген. Ақын әндерінің нотасы алғаш 1940 жылғы академиялық толық жинаққа [18] және АМТ [12, 32], АСҚ [13, 36] жинақтарында басылған. Әннің бұдан басқа түрі немесе нұсқалары жазылып алынбаған. Бірақ ән ертеректе ақынның басқа сөздерімен орындалған («Татьяна хаты», «Татьяна сөзі» 1.1, 1.2, 1.3 нұсқаларын қараңыз).

Ән төмен бағытталған субкварталық секіріске құрылған қос секвенциядан басталады. Әуендегі пунктирлік ырғақтар марш ырғағына жақындағадy. 2-әуендік жол терция интервалы аралығында ғана өрнек құрады. Бірден секста жоғары көтеріліп басталған 3, 4-әуендік жолдан «Ата-анаға көз қуаныш», «Бойы бұлған» әндерінің интонациясын байқауға болады.

mf Сабырлы.

І - шім өл - ген, сыр - тым сау, Кө - рін - ген - ге дей - мін - ау:

Бү - гін - гі дос - ер - тең жау, Мен не қыл - дым я - пыр - мау.

«Абай» энциклопедиясындағы Қ. Жүзбасов мақаласында: «Бұл ән қайғы-шерге толы, драмалық-психологиялық шығарма. Баяу екпінмен, мұнмен орындалатын бұл ән мазмұнына сай ән характерін бірден білдіртеді. Дәстүрлі қазақ поэзиясында кеңінен өріс жайған, әсіресе жыр жанрында 7 буынды өлең өрнегі негізінде шығарылған. Өлең тармақтарының буын саны бірдей бола тұра, қара өлеңге тән әуендік сазбен әндетіп айтуды қажет етеді. Әнді алғаш 20-жылдары А. Затаевич басқа атпен О. Қашағановтың айтуы бойынша нотаға түсіріп, 1925 жылы «Қазақтың 1000 әні» еңбегіне енгізген», – деген түсініктеме берілген [19, 615].

Қ. Жүзбасовтың осы мақаласында: «Әуен иірімінің кейбір интонациялары белгілі халық әні – «Бір бала» үндестігімен жақын. А. Затаевич О. Қашағановтың айтуы бойынша нотаға түсірген» деп қате берілген. Ол әннің «Ішім өлген, сыртым сау» әніне қатысы жоқ. «Бір балаға» ұқсайтын халық әуенімен айтылып, «Татьянаның хаты» деп жазылып алынған басқа ән («Татьянаның хаты», «Татьянаның сөзі» әніндегі 2.1 түсінікті қараңыз). Жоғарыда айтып өттік, А. Бимбоэстің Н. Құлжановадан жазып алған деген «Татьяна хатының» 1.1, А. Затаевичтің Ж. Аймауытовтан жазып алған 1.2 және Л. Хамидидің Ә. Ысқақовтан жазып алған 1.3 нұсқалары «Ішім өлген, сыртым сау» әнінің әуенімен айтылған.

Әннің әуені мен ырғағына байланысты Г. Шомбалова: «Кейбір жағдайларда Абай халық өлеңдерінің сарынына жаңа интонациялық ырғақтар енгізеді. Бұған тағы Л. Хамиди жазып алған «Ішім өлген, сыртым сау» әні мысал бола алады.

Бұл әннің алғашқы екі тактысындағы төмендей түсетін кварта интонациясының секвенциялы болып қайталануы қазақ әндеріне тән емес, сондықтан да көңіл аударарлықтай», – деген пікір білдірген [15, 91].

Ән «Абай» операсының 4-ші актісінде Көкбай мен Қарлығаштың дуэтіне пайдаланылған. Жинаққа осы нұсқаның өзі ұсынылды.

Біреуден біреу артылса. Абайдың алғашқы туындыларының бірі болып саналатын, ел арасында көп айтылмаған әндердің бірі – «Біреуден біреу артылса». Өлең 1888 жылы жазылған. Алғаш 1909 жылғы жинақта басылған. Тұрағұл Абайұлының естелігінде: «Біреуден біреу артылса» деген өленді сол жылы бізге музыка үйретемін деп Мұқа деген скрипкашы әкеліп, Әсет деген ақынды да сақтаған. Әсет терісі тар, ызакор, өзін-өзі әлденелік көріп отыратын адам еді. Сол мінезінен шығарып айтқан» делінген [9, 195]. Қ. Мұхаметхановтың «Абай шығармаларына ғылыми түсініктемелерінде»: «Бұл өлең 1909 жылғы кітапта басылған (1-бөлік. Халық туралы, 23 бет), онда «Әсетке» деген тақырып жоқ өлең. 1933 жылғы «Толық жинақтан» бастап, «Әсетке» деп аталып, басылып келеді» делінген [20, 279].

Е. Брусиловский, Л. Хамиди және Қ. Жүзбасовтардың нотаға түсіруімен әннің үш нұсқасы жеткен. Ән алғаш 1940 жылғы жинақта жарияланған [18]. Онда әннің бір нұсқасы жарық көрсе, АМТ жинағына екі нұсқасы [12, 15], АСҚ жинағына үш нұсқасы [13, 33-34] және Ғ. Бисенованың монографиясында екі нұсқасы жарық көрген [14, 134]. Барлық нұсқалардың негізі бір. Біз әннің алғаш жазылып алынған нұсқасынан бастап сөз етеміз.

№1.1. Әннің бұл нұсқасын алғаш 1933–1934 жылдары Е. Брусиловский Ә. Қашаубаевтың орындауында жазып алған. Е. Брусиловскийдің әнді жазып алуы жайлы Б. Ерзакович: «...Алайда, одан кейінгі жылдары Абайға, сол сияқты революцияға дейінгі басқа да көптеген ақындарға, кеңес әдебиетінің, ғылымы мен өнерінің алғашқы қайраткерлеріне деген сыңарезу қате бір саясат өріс алып, Абайдың әндерін концерттерде орындауға тыйым салынды. Өз басым, мұны 1931–1938 жылдары Қазақ радиосында қазақ музыкалық радиохабарының редакторы әрі пианист болып қызмет істеген кезімнен жақсы білемін. Абай әндері музыкалық хабарлар мен көпшілік концерттерде бағдарламадан алып тасталынып жүрді. Сондықтан ол кезде мен оның ән мұрасымен онша таныс емес едім. Сол себепті де радиоға мен жазып алып, нотасын түсірген 500 қазақ әнінің ішінде Абай шығармалары жоқ болатын. Ал сол кезде маған басқа әндерді айтып берген әншілердің көбінің ақ репертуарында оның әндері бар еді. Мұның мысалы ретінде бір ғана деректі келтірейін. Мәселен, Е. Г. Брусиловскийдің маған мынандай бір жәйтті айтқаны бар. Әйгілі халық әншісі Әміре Қашаубаев (1888–1934) дүние салардан аз уақыт бұрын өзінен Абайдың екі әнін, атап айтқанда, «Біреуден біреу артылса» және «Қор болды жанымын» жазып алуын өтініпті. Абайдың осынау әндері, сөз жоқ, әншінің сол кезде қатты күйзелген жан дүниесін ашып бергендей еді. Достарының дені оны өте жақсы білді. Өз өмірінің соңғы жылдарында басшылықтың күдіктене қарауы және әділетсіздігі

салдарынан айтулы әнші басынан көп қиындық кешірді. Оның жан күйзелісі, әсіресе, Франция мен Германияға концерттік сапармен барып келгеннен кейін үдей түсті», – деп жазды [6].

Әннің бұл нұсқасы алғаш АМТ жинағында II түрі [12, 15], АСҚ жинағына I түрі болып жарияланған [13, 33]. Өлең 8 буынды, 5+3 бунақты, 4 тармақты, 6 шумақтан тұрады. Әуендік құрылымы 3 элементті яғни, *aabc*. Ән иониялық ладта шығарылған, халық әуенімен сарындас болып келеді. Ән I сатыдан қоңырлата басталады. 1, 2-әуендік жолдар бірдей интонацияда жүрсе, 3-әуендік жол V сатыдан жоғарыға квинталық секіріс жасау арқылы өрбиді. 4-әуендік жол жоғары-төмен өрнек құра отырып аяқталады. Ән диапазоны децимаға тең.

Өлеңнің бунақ ішіндегі буын санының ауыспалылығы әуен ырғағына да әсер еткен. Ондай бунақтар өлең ішінде жиі кездеседі. 2+3+3 (*Өнер өлшеніп тартылса; Надан надан-ақ сан қылса*), 3+3+2 (*Татымды ештеңе болмас; Жасынан үлгісіз шіркін*; 5-6 шумақтар тұтас осы өлшемде), 3+3+3 бунақты жолдар да (*Тіленіп, телміріп ізденер*) кездеседі.

№1.1

Орташа екпінмен $\text{♩} = 80$

mf Бі - реу - ден бі-реу ар-тыл-са, Ө - нер өл-шеніп тар-тыл-са, О-қы
f ган, біл-ген біл-ген - ақ, На - дан на-дан-ақ сан қыл - са.

Абай әндерінің қайта жаңғыруына, насихатталуына үлкен үлес қосқандар Теміржан Базарбаев пен Тұрсынғазы Рахимов деп айтуымызға болады. Олар 1995 жылы Абайдың 150 жылдығы қарсаңында, соған дейін шыққан жинақтардағы ақын әндерін саралап, үйреніп әрі үйретіп, Семейдің жергілікті облыстық телеарнасында «Құлақтан кіріп бойды алар...» деген атпен танымдық-музыкалық екі хабар жасайды. Хабарда Абайдың бұрын-соңды айтылған-айтылмаған 14 әні орындалады. Өкінішке қарай, бүгінгі күні телеарна архивінен сол жасалған хабардың біреуі ғана табылып отыр. Ол жеке қорымызда сақтаулы [16].

Осы хабарда Т. Рахимов орындаған 14 әннің ішінде «Біреуден біреу артылса» әні де бар. Хабардың идея авторы және жүргізушісі Т. Базарбаев өзі болғасын, әндерді салыстырып, саралаудағы жауапкершілікті де өз мойнына алғаны анық. Әндерді нотадан шығарып, Т. Рахимовқа үйреткен де – өзі. Хабарда орындалған әнді тыңдап, жинақтардағы нота арқылы салыстыра келгенде байқағанымыз, Т. Рахимовтың орындағаны – Ә. Қашаубаев нұсқасы болып шықты.

Әнші әннің үш шумағын айтқан. Орындау кезінде бунақтардың орны ауысқан және сөздер өзгерген. Мысалы, 1-шумақтың 2-тармағы «*Өлшеніп өнер тартылса*» (түпнұсқада «*Өнер өлшеніп тартылса*»), 2-шумақтың соңғы тармағы «*Білер қайдағы шәлгезді*» (түпнұсқада «*Білер қайдағы шәргезді*»),

3-шумақтың 2-тармағы «Таңырқап тұрып қалсаңдар» (түпнұсқада «Таңырқап тұра қалсаңдар») болып өзгерген.

Т. Рахимов орындауында 3-әуендік жолдағы шарықтау биігі өрнектеліп, әртүрлі құбылып отырған. Оны төмендегі (№1.1(a)) ноталық жазбадан байқауға болады. Қалған әуен Ә. Қашаубаев нұсқасымен бірдей.

№1.1(a). Т. Рахимовтың Ә. Қашаубаев нұсқасын орындағандағы аз өзгешелік

тар-тыл-са, О - қы - ған, біл-ген біл-ген - ақ

№1.2. Әннің екінші нұсқасын Л. Хамиди 1935 жылы Семей қаласында Ә. Ысқақовтың орындауында жазып алған. Бұл нұсқа алғаш 1940 жылғы жинақта басылған [18]. 1, 2-әуендік жолдар алдыңғы нұсқаға ұқсағанмен, триольдық ырғақтар байқалады. Алдыңғы нұсқаға қарағанда 3-әуендік жолдың жоғарғы нотасында аздаған интонациялық өзгешелік бар. Диапазоны бұл нұсқада да децимаға тең. Соңғы әуендік жол кварталық секіріспен басталып, жоғары-төменгі кварта-квинталық секіріспен аяқталған. Нотаға түсіруші әнді біркелкі өлшемде түсіргеннен бе әлде жеткізуші осылай орындады ма екен, әннің 3, 4-әуендік жолынан марш ырғағы білінеді.

№1.2

Орташа екпінмен ♩ = 80

Бі-реу - ден бі-реу ар-тыл-са, Ө - нер өл-ше-ніп тар-тыл-са, О - қы
ған, біл-ген біл-ген-ақ, На - дан на-дан-ақ сан қыл - са.

№1.3. Абай әндерін негізгі жеткізушілердің бірі – ақынның Тұрағұл деген ұлынан туған немересі Мәкен Мұхаметжанова. 1984 жылы М. О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты М. Мұхаметжанованы арнайы шақыртып, 17 әнін аудио таспаға жазып алған. АСҚ түсініктерінде «Таспа институттың қолжазба және фоножазба бөлімінде сақтаулы» деп жазылған [13, 76]. Әннің бұл III нұсқасын аудио жазбадан Қ. Жүзбасов тұтас түсіріп, алғаш рет АСҚ жинағына жарияланған [13, 33].

Әннің алдыңғы нұсқалармен негізі бір болғанмен, мұнда да аздаған өзгешеліктер бар. Жалпы, музыка зерттеушілері көбінесе ақынның елге кең тараған әндерін ғана зерттеу нысанына алып отырған. «Біреуден біреу артылса» әні В. Дернова мен Қ. Жүзбасовтан басқа зерттеушілердің еңбектерінде кездесе

бермейді. «Абай» энциклопедиясында Қ. Жүзбасовтың өзі нотаға түсірген осы нұсқаның музыкалық ерекшелігі мен құрылымы жөніндегі қысқа мақаласында: «Әннің 1 және 2-түрлері бір-бірімен өте ұқсас болса, 3-түрінде өлең-өрнек кестесі ауыспалы, әртүрлі бунақ құрылыстарымен ерекшеленіп, әуен-сазымен де бөлекше тұрады», – дейді [19, 175]. Қ. Жүзбасов жазғандай, әр шумағы әртүрлі орындалған. Осы себептерге байланысты бөлекше деген болса керек.

№1.3

Әндете ♩ = 80

Бі - реу - ден бі - реу ар - тыл - са, Ө - нер өл - ше - ніп тар - тыл - са,
 О - қы - ған, біл - ген - біл - ген - ақ, На - дан - на - дан - ақ сан қыл - са. О - қы - ған бі - лер
 әр сөз - ді, На - дан - дай бол - мас ақ көз - ді. На - дан жөн - ді - ге жөн кел - мей,
 Бі - лер қай - да - ғы шәр - гез - ді. На - дан қу - а - нар, ар - саң - дар,
 Та - ңыр - қап тү - ра қал - саң - дар. Та - ғым - ды
 еш - те - ңе бол - мас, А - дам - сып бос - қа тал - таң - дар.

* Ұсақ ноталар қайталау кезіндегі әуен түрін білдіреді

№1.3(а). Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясы ғылыми-зерттеу фольклорлық зертханасының (ҒЗФЗ) қорында [21] М. Мұхаметжанованың орындауында Абайдың бірнеше әні сақталған дедік. Солардың ішінде «Біреуден біреу артылса» әні де бар. Біз сол аудио жазбамен салыстыра қарастырып, нотаға түсіргенімізде, Қ. Жүзбасов жазбасынан аздаған айырмашылықтар бары байқалды.

Алдымен ән мәтініндегі өзгерістер: шумақ басындағы «Біреуден біреу артылса» тармағы «Біреу біреуден артылса» болып, 2-тармақтағы «Өнер өлшеніп тартылса» аудио жазбадан тындағанда «Өлең өлшеніп тартылса»

болып естілді. 3-тармақтағы «Надан – надан-ақ сан қылса» «Надан наданды сән қылса» болып орындалған. 2-шумақтағы «Надан жәндіге жән келмей» дейтін тармағы «Надан жәндіге жән билер» немесе «жән билеген» болып айтылған. Осы тұста В. Дернованың Абай әндеріндегі мәтінге байланысты, оның ішінде «Біреуден біреу артылса» әніне қарата айтқан пікірін келтіре кетейік: «Жинаушылардың басылып шыққан өлең текстіне қарап кейде ән сөздерін түзеткендері де өкінішті. Абайдың жазылып әрі басылып шыққан әндерінде де канондық текст бойынша істелген подтекстовкалармен толық үйлеспейтін әндер бар. Мысалы, Әрхам Ысқақовтан композитор Л. Хамиди жазып алған Абайдың «Біреуден біреу артылса» деген қолжазбасының бірінші жолында мынадай сөз тәртібі бар еді: «Біреу біреуден артылса». Баспада сөз тәртібі Абайдың жарияланған тексті бойынша өзгертілді. Біз де Е. Брусиловскийдің текстісіз жазған бұл мелодиясына подтекстовканы осылайша істедік. Әнді назар салып зерттегеннен кейін, бұл подтекстовканы дұрыс емес деп есептеу керек, өйткені әннің ырғақтық өлшемі бойынша алдымен үзілісі соңында болатын екі буынды қайырма келуі керек, одан кейін үзіліссіз үш буынды қайырма болуы керек», – деп мысал келтірген.

В. Дернова сонымен қатар АМТ жинағындағы Е. Брусиловский жазып алған «Біреуден біреу артылса» әніне сілтеме бере отырып: «Өлеңмен жазылған жолда екі екпін – бірінші мен алтыншы буында болады. Бұл жөнінде Е. Брусиловскийдің жазуын тым дәлелдеу (дәлелді – Е. Ш.) деп есептеген дұрыс. Мұнда такт сызықтары өлең екпіндеріне сәйкес орналастырылып қойылған», – деген түсініктеме берген [15, 111-112]. Жоғарыдағы «дұрыс емес деп есептеу керек» дегені түсініксіз.

1.3 нұсқа мен бұл нұсқаны орындаушы бір болғанмен, әуенде айтарлықтай өзгешеліктер бар. 1.3 нұсқада V сатыдан жоғарғы II сатыға шарықтаудан (кульминация) кейінгі әуеннің төмен түсуі ладтық өзгеріссіз синкопалық ырғақта жүрсе, бұл нұсқадағы әуеннің төмен түсуі VII саты төмен (миксолидиялық лад) триольдық ырғақта жеделдете жүреді. Соңғы фразадағы әуен де бір-біріне жақын болғанмен, екі нұсқада екі бөлек екені аңғарылады. Дегенмен, М. Мұхаметжанованың орындауындағы бұл нұсқада қазақтың қара өлеңдеріне тән кендік, жаймашуақтық, сабырлылық бар.

№1.3(а)

О-қы-ған, біл-ген-біл-ген - ақ, На-дан - на - дан-ақ сан қыл-са.

О-қы-ған бі-лер әр сөз-ді, На-дан-дай бол-мас ақ көз-ді.

На-дан жөн-ді-ге жөн би-ле - ген, Бі-лер қай- да-ғы шәр-кез-ді.

На-дан ку-а-нар, ар-саң-дар, Та-ңыр-қап тұ-ра-қал-саң-дар.

Та - тым - ды еш - те - не бол - мас,

А - дам - сып бос - қа тал - таң - дар.

«Біреуден біреу артылса» әні ақынның халық әнінің сарыны сақталған жаңаша үлгідегі шығармаларының бірі деп айтуға болады. Әртүрлі нұсқада жетуінің өзі әннің елге біршама көп таралғандығын көрсетеді. Біз осы нұсқалардың ішінен Ә. Қашаубаев нұсқасын жинақтың I бөліміне инвариант үлгі ретінде енгізіп отырмыз.

Сегіз аяқ. «Сегіз аяқ» – қазақ поэзиясында бұрын-сонды кездеспеген өзгеше пішінде жазылған өлең. Өлең *aab, ccb, dd* үлгісінде жазылған. Буын саны 5+5+8; 5+5+8; 8+8 буынды, 8 тармақтан тұрады.

Өткен ғасырдың 20-жылдарынан бастап бүгінгі күнге дейін «Сегіз аяқ» әнінің оннан аса түр-нұсқалары жетіп отыр. Ақынның музыкалық мұралары алғаш рет 1940 жылы шыққан академиялық жинақтың 2-томында жарық көрді. Онда «Сегіз аяқ» әнінің иониялық және эолиялық лаптағы екі түрі берілген [18]. Бұл әндер 1945 жылғы жинақта да дәл осылай қайталанаты.

«Сегіз аяқ» – Абай өлеңдері ішіндегі құрылысы жағынан қаншалықты өзгеше, өрнекті, оқшау болса, әндерінің ішінде де соншалықты күрделі, дара және ел ішіне кең таралғаны болып есептеледі.

АМТ жинағына «Сегіз аяқтың» бес түрі еңсе [12], Ғ. Бисенова монографиясында да бес түрі кездеседі [14]. АСҚ жинағында әннің сегіз түрі берілген [13]. Әннің зерттеу еңбектерде ғана жарияланып, жинақтарға енбей қалған түр-нұсқалары да бар. Енді, осы түрлерінің әрқайсысына жеке-жеке тоқталамыз.

Әдебиеттанушы ғалым З. Ахметовтің «Абай» энциклопедиясындағы түсінігінде: «Сегіз аяқта» алдыңғы алты тармақ тезис есебінде келеді де, соңғы

екі тармақта ақындық ой қорытылады» [19, 505], – десе, музыкатанушы ғалым М. Ахметова: «Жалпы өленде үш әуендік (музыкалық) сөйлем бар. Алғашқы екі әуендік сөйлем (*aab, ccb*) үш әуендік жолдан тұрса, үшіншісі (*dd*) екі әуендік жолды қамтиды... Үлкен шумақты ән бола тұра, «Сегіз аяқ» әнінде қайырма жоқ. Бірақ, үшінші әуендік сөйлем қорытынды әуендік-қайырмалық қызмет атқарады» [22, 85], – дейді. Яғни, ән әуені мен поэзиялық құрылымы және мазмұнында берік байланыс пен үлкен үйлесім бар.

№1.1. Абайдың музыкалық мұрасының алғаш жинақталып, хатқа түсуі және алғаш жария болуы өткен ғасырдың 20-шы жылдарынан басталады. 1919–1922 жылдар аралығында А. Э. Бимбоэс Ақмоладағы әскери-саяси бөлімнің инструкторы болып жұмыс істей жүріп, музыкалық үйірмелер ашып, сонымен бірге қазақ әндерін хатқа түсірумен де айналысады. 1926 жылы Ленинградтағы Орыс географиялық қоғамының этнографиялық бөлімінде халық музыкасын зерттеу жөніндегі комиссия Н. Ф. Финдейзен редакциялаған «Музыкалық этнография» мақалалар жинағын шығарады. Осы жинаққа Бимбоэстың «Қырғыздың 25 әні» (Қазақтың. Е. Ш.) мақаласы және 25 әннің нотасы жарияланады. Сол 25 әннің ішінде Абайдың «Татьянаның хаты» мен «Сегіз аяқ» әні (1.1) де бар. «Сегіз аяқ» әнінің мәтінін нота астына А. Бимбоэс өзі жазған. Бірақ А. Бимбоэстің өзі түсірген әннің мәтінін өзі жазғаны туралы екіұшты пікірлер кездеседі.

Г. Шомбалова: «Сегіз аяқ» әнінің үшінші түрі А. Бимбоэсте бар, мұнда подтекстовкасыз» [15, 97] десе, В. Дернова: «Абай әндерін А. Бимбоэс пен А. Затаевич тұңғыш рет нотаға түсіргенде мәтінсіз жазған. Жинаушылар тек әннің мелодиясына ғана назар аударған» [15, 99], – дейді. Ал, З. Визель: «Төменде жарияланған әндердің әуендері аталған жинақ бойынша емес, А. К. Глазунов мұрағатынан табылған қолжазбаға сәйкес басылған. Онда төрт ән өңделіп берілген, тоғызының орыс әріптерімен мәтіні жазылған. Олардың ішінде Абайдың қазақ музыка мәдениеті тарихындағы «Сегіз аяқтың» мәтінімен жазылған алғашқы жазбасы бар» деген нақты дерек береді [17, 71]. Одан бөлек, Ф. Бисенова өз еңбегінде 1926 жылы шыққан «Музыкалық этнография» жинағынан «А. Бимбоэс әндердің мәтіндерін жазып алған, бірақ ән сөздері жинақтағы «25 қырғыз әні» мақаласына орын жетіспеушілігіне байланысты толық орналастырылмады» деген үзінді келтіреді [14, 40]. Міне, соңғы екі пікір Бимбоэстің әнді мәтінмен бірге жазып алғанына дәлел деуге болады.

Б. Ерзакович А. Бимбоэс жеткізген «Сегіз аяқтың» осы түріне байланысты «Қазақ және орыс музыкасының творчестволық байланысы» еңбегінде: «Халыққа мейлінше көп тараған «Айттым сәлем, қаламқас» әні орыстың қала романстық лирикасына өте жақын. Оны тұңғыш рет А. Э. Бимбоэс жазып алған және «Сегіз аяқ» деген атпен «Қырғыздың 25 әні» жинағына енгізген. Бірақ бұл әнді Бимбоэстің жазып алғанынан гөрі әлдеқайда әдемі айтатын әншілерді білеміз. Бірақ әуендік негіз бәрінде де бір тектес болып қала береді», – дей келіп: «Абайда «Сегіз аяқ» өлеңі бар, бірақ оның әні мүлдем басқа. Әнші Абайдың басқа әнінің атын ойлап айта салуы мүмкін, ал Бимбоэс ән сөздерін жазбағандықтан әншінің кездейсоқ қатесіне көңіл аудармауы да мүмкін», – дейді. Яғни, Б. Ерзакович А. Бим-

боэске «Айттым сәлем, қаламқасты» жинаққа «Сегіз аяқ» деп берген деген сын айтып отыр [23, 25].

Б. Ерзаковичтің бұл ойына Ғ. Бисенова: «Шынымен, Бимбоэс жазбасындағы алғашқы әуендік жолда интонациялық жағынан «Айттым сәлем, қаламқас» әніне ұқсастық байқалады. Бірақ үшінші тактіден бастап «Сегіз аяқтың» басқа белгілі нұсқаларымен байланысы бар екені айқын болып тұр¹. А. Бимбоэс жазбасы Б. Ерзаковичтің Т. Арғынбаевтан жазып алған нұсқасымен бірдей². Б. Ерзаковичтің бұл пікірімен келісу қиын. Біріншіден, Т. Арғынбаев – керемет әнші, «Айттым сәлем, қаламқас» әнінің негізгі және ең көп таралған нұсқасын берген, бұл екі әнді шатастыра қоятын әнші емес...» деген пікір білдіріп [14, 40], соңынан қателесіп Т. Арғынбаевтың орындауындағы нота жазбасы деп Қ. Лекеров жеткізген «Сегіз аяқ» нұсқасын берген. Айтылып отырған, «Айттым сәлем, қаламқасқа» ұқсайтын нота жазбасы дұрыс берілгенімен, орындаушыны Т. Арғынбаев деп қателесіп көрсеткен. Ал «Сегіз аяқтың» Т. Арғынбаев жеткізген түрі жөнінде төменде айтылады, ол мүлде басқа ән.

Иә, Ғ. Бисенованың пікіріне қосылуға болады. Себебі, А. Бимбоэс: «...әндерді ауылды жерде домбыра дауысының көмегімен жазып алғанын және мүмкіндігінше әншілерді (Мұстафа Нұрабаев, Оспан) пианиноның көмегімен жазып алу үшін қалаға шақырып тұрғанын» айтады. Сонымен қатар, «қырғыз (қазақ) әншілердің айтатын әндерінің әуендік иірімдері көңіл-күйіне байланысты әрдайым бірдей бола бермейтінін» біліп, «жазып алған әуендердің түпнұсқасын анықтап, көз жеткізу үшін $2\frac{1}{2}$ жыл бойы әбден тексергенін» айтады [17, 72-73]. Соған қарағанда, Б. Ерзакович біржақты пікір білдірген сияқты. Бимбоэстің бұл жазбасы ән мәтінін жазып алмаған деген сөзге де жауап болатын сияқты.

Сонымен, «Сегіз аяқтың» ең алғаш нотаға түскен бұл түрі АМТ жинағы [12, 20] мен Ғ. Бисенова монографиясында V түрі болып [14, 137] мәтінсіз жарияланса, АСҚ жинағына I түрі болып енген [13, 36]. Бір түсініксіз жайт, бұл ән АСҚ жинағына «Айттым сәлем, қаламқас» әні болып та енген. Ол жөнінде «Айттым сәлем, қаламқас» әніне берілген түсініктерде қосымша айтылады. «Сегіз аяқтың» бұл түрлері жазылып алынғаннан бері еш жерде орындалмаған. Мұның өзінің бірнеше нұсқалары бар. «Абай» энциклопедиясында осы нұсқаның ноталық жазбасы берілген [19, 85].

Ән кең, сазды, золиялық ладта жүреді. Әуен интонациясы жағынан Б. Ерзакович айтқандай «Айттым сәлем, қаламқас» әніне ұқсайтындығы байқалады. Бірақ 3-тактіден бастап әуен басқаша өрбиді.

№1.1

м.м. = 106

А - лыс-тан сер-меп, Жү-рек - тен тер-беп, Шы-мыр-лап бой-ға(а) жа-йыл-ған.

¹ Бұл жерде Қ. Лекеров жеткізген 1.3 нұсқасы жөнінде айтылып тұр.

² Т. Арғынбаев емес, Қ. Лекеров нұсқасы болу керек.

Қи-у-а-дан ша уып, Қи-сы-нын та-уып, Та-ғы-ны же-тіп қа-йыр-ған.

Тол-ға-уы тоқ-сан қы-зыл тіл, Сөй-лей-мін де-сең ө-зің біл.

f

Абай әндеріне қатысты зерттеу еңбектер мен жинақтардағы ән мәтінінің жазылуы, ән әуенінің транспозициялануы және тактіге бөлудегі өзгешеліктер әр зерттеуші мен құрастырушының ғылыми шешіміне қарай өзгеріске түсіп отырған.

Мысалы, Абай әндеріне *ай, ой, ау, ахау, халалай, әгәгай, әридай* секілді т. б. одағай сөздер тән болмаса да, музыкатанушы Г. Шомбалова «Абай әндері» мақаласында «Сегіз аяқтың» А. Бимбоэс жеткізген түрін көрсете келіп, 3-әуендік жолдағы лига арқылы қосылған жоғарғы III және II сатыдағы (*g, f*) дыбыс астына «*ой*» сөзін қосқан. Және осы түрінің 5-тактісінде *қи-у-а-дан* сөзінің төрт буынға бөлініп жазылуын Г. Шомбалова *қи-уа-дан* деп үш буынға бөлген. Оның себебі келесі шумақтардағы осындай тармақтарда кездесетін сөздердің (*біл-ген-ге, көп айт-са, жі-гер-лен*, т. б.) үш буыннан ғана тұратынын ескергенінен болса керек. Сөйтіп, жоғарғы I сатыда айтылатын *қи-у-а-дан* сөзіне қатысты төрт сегіздік нотаның екеуін қалдырып, соңғы екеуін лига арқылы қосып, ширек ұзақтыққа созған. 4, 5-тармақтағы *ша-уып, та-уып* сөздерінің соңғы буындары Бимбоэс жазбасында (түпнұсқа) IV және III сатыға сәйкес болса, Шомбалова салыстыруында III және II сатыға сәйкестендірілген (1.1.(а)). АСҚ жинағында да осылай берілген [15, 97].

Сондай-ақ, 8-әуендік жолдағы ширектік триольдар мен ширектік жеке ноталар сегіздік триольдар мен сегіздік жеке ноталарға өзгеріп, түпнұсқаға қарағанда бір тактіге кеміген. Ғ. Бисенова да «Сегіз аяқтың» А. Затаевич нұсқасы мен Бимбоэс нұсқасын транспозициялаған.

№1.1(а). *Жоғарыда айтқан Г. Шомбалова түсірген нота жазбасындағы өзгерістер.*

Шы-мыр-лап, ой, бой-ға... Қи-уа-дан ша-уып...

Қи-сы-нын та-уып... Сөй-лей-мін де-сең ө-зің

f

№1.2. А. Затаевичтің қазақ әндерін жинап, соның нәтижесінде «Қазақ халқының 1000 әні» (бұдан әрі – «1000 ән») және «Қазақтың 500 ән-күйі» («500 ән») жинақтары жарық көргені бәрімізге мәлім. Сол жинақтарға Абайдың нақты бес әні жарияланған. Алғашқы «1000 ән» жинағына «Татьянаның әні» (№129), «Абай» (№665, «Бойы бұлғаң»), «Қор болды жаным» (№708) және «Өлсем орным қара жер сыз болмай ма». Соңғы ән халық әні «Үкілім-айдың» әуенімен айтылған (№752). Одан бөлек Абайға қатысты «Тілек-батам»¹ әнін де айта кеткеніміз дұрыс. «500 ән» жинағына бір ғана «Өлеңді қайтіп қоярсың» (№88) әні енген.

В. Дернова Мәскеудегі М. И. Глинка атындағы Орталық мемлекеттік музыка мәдениеті музейінен (Кеңес үкіметі кезінде осылай аталған. Бұдан әрі ОММММ. Қазір «Ресей ұлттық музыка музейі» деп аталады) А. Затаевичтің жеке қолжазбалары табылғанын және онда 1920–1926 жылдары нотаға түсірілген Абайдың 12 әні бары жөнінде жазады [17, 35-36]. Яғни, А. Затаевич Абайдың 17 әнін нотаға түсіріп, оның бесеуін жоғарыда аталған жинақтарда жариялаған. Ғ. Бисенова: «Сол қолжазбаның ішінде «Татьянаның хаты» әнінің екі түрі, «Көзімнің қарасы» әнінің екі түрі, «Желсіз түнде жарық ай» әнінің бір түрі бар» деген дерек береді [14, 28].

Осы тұста Қазақстан «Ғылым ордасының» Орталық ғылыми кітапханасында А. Затаевичтің қазақ әндерінен құрастырған үшінші жинағының қолжазбасы сақталғанын айта кеткен жөн. Бірақ онда Абай әндері кездеспейді. Тек, 2019 жылы А. Затаевичтің 150 жылдығына орай Ресей ұлттық музыка музейінде сақталған қолжазбалары негізінде жарық көрген «Народные песни и кюи из неопубликованных архивов» (Құрастырушы редакторлар: С. Елеманова, В. Недлина)» жинағында «Кашек» деген ән кездеседі. Ол жайлы «Көзімнің қарасы» әніне берілген түсініктерде мағлұмат аласыздар.

В. Дернова: «А. Затаевич Абайдың «Сегіз аяқ» деп аталатын белгілі әнін екі рет жазып алған. Бірінші рет, 1922 жылдың 21 қазанында Қостанай губерниясы, Аяқ болысының тұрғындары Қостай Мырзабеков пен Кәрім Қашқымбаевтан, екінші рет, 1926 жылдың жазында Семей губерниясынан Дүйсенбай Құнановтың орындауында «Алыстан сермеп» (әннің алғашқы жолы бойынша) деген атаумен жазып алған. Бұл үш орындаушының ішінде «1000 ән» жинағына «Ақ бала» деген ән берген (1000, 479) Қ. Мырзабеков жайлы ғана дерек анық. №285 түсінікте Затаевич Қ. Мырзабековтің 14 жастағы бала екенін айтады. Екі әннің де қолжазбалары жол дәптерінен табылды. Екеуі де бір-бірінен бөлек әндер, оларға жақын нұсқалар ертеректе «Сегіз аяқ» деген атпен жазылып алынған», – деп Дүйсенбай Құнанов орындауындағы нота жазбасын ұсынған (2.2).

Сонымен бірге, А. Бимбоэс жазып алған «Сегіз аяққа» ұқсас Қ. Мырзабеков пен К. Қашқымбаевтың орындауындағы «Сегіз аяқтың» да ноталық жазбасын (1.2) өзі жазған мәтінімен ұсынып: «Бірақ А. Бимбоэс нұсқасы

¹ Бұл жөнінде «Қарашада өмір тұр» әніне қатысты түсінікте толық айтылады.

А. Затаевич жазып алған «Татьяна хаты» (1000, 129) сияқты, зерттеушілер арасында бұл әнді Абай әндерінің қатарына қосуға бола ма, акынның бұл әнін қазіргі орындаушылардың бір де бірі білмейді және орындамайды деген күмән туған. Дегенмен, бұл нұсқалардың Затаевичтің жол дәптерінен табылуы «Сегіз аяқтың» бұл әуенмен айтылғандығын дәлелдейді», – деген ой айтады [17, 35-36].

В. Дернова жоғарыдағы мақаласында «Сегіз аяқтың» екі нұсқасына байланысты үш адамның атын атағанымен, кейіннен «Песни разных народов» (бұдан әрі – ПРН) жинағында Д. Құнанов жеткізген «Сегіз аяққа» Қ. Мырзабеков пен К. Қашқымбаевтың аттары жазылып, Д. Құнановтың аты алынып тасталған [24, 33-34]. Бұдан әрі Д. Құнановтың аты-жөні ешқандай әнге қатысты айтылмайды². Екі жинақты да (Народная музыка в Казахстане, Песни разных народов) құрастырған В. Дернова болғанмен, қай жинақта қате кеткені белгісіз. АСҚ жинағының түсініктерінде де Қ. Мырзабеков пен К. Қашқымбаевты «Сегіз аяқтың» II түрін жеткізген, яғни осы түсініктегі 2.2. нұсқасын жеткізген адам ретінде берілген [13, 77]. Ал мақалада 1.2. нұсқасын жеткізушілер болып көрсетілген.

Сонымен, Қ. Мырзабеков пен К. Қашқымбаевтан жазылып алынған «Сегіз аяқтың» әртүрлі сатыдан басталуы және секірістер арасындағы интервалдардың әртүрлілігі болмаса, бұл нұсқа да А. Бимбоэс жазып алған 1.1 нұсқасынан алыс емес.

№1.2

Алыс - тан сер - меп, Жү - рек - тен тер - беп, Шы - мыр - лап бой - га жа - йыл
ған. Қи - уа - дан ша - у - ып, Қи - сы - нын та - у - ып, Та - ғы - ны же - тіп қа - йыр -
ған. Тол - га - уы тоқ - сан қы - зыл тіл, Сөй - лей - мін де - сең ө - зің біл.

Немесе

Сөй - лей - мін де - сең ө - зің біл

Б. Ерзакович айтқан «Сегіз аяқтың» 1.1 нұсқасына қарағанда «Айттым сәлем, қаламқас» әніне осы 1.2 нұсқасы жақындау.

² Бұл жөнінде алдағы 2.1 нұсқасында тоқталамыз.

№1.2(a)

Алыс - тан сер - меп, Жү - рек - тен тер - беп,
Айт - тым сә - лем, қа - лам - қас.

№1.3. Дәл осы түрінің бір нұсқасын Б. Г. Ерзакович 1939 жылы әнші Қуан Лекеровтің орындауында нотаға түсірген¹. Бұл түрі 1940 жылғы [18], АМТ [12, 17] және Ғ. Бисенова монографиясына әннің II түрі болып [14, 135], АСК жинағында [13, 38] V түрі болып жарияланған. Сонымен бірге, Б. Ерзаковичтің «Қазақстанның халық әндері» жинағында (бұдан әрі – ҚХӘ) жеке берілген [25, 282].

Бұл нұсқада әуеннің жоғарыға өрлеуі байқалмайды, тек 1, 2-әуендік жол квинта интервалы арасында ғана қайталанған қос тармақ түрінде бедерленеді. Тек 3-әуендік жолдан бастап «оу» одағайы арқылы I сатыдан жоғары децимаға секіріс жасап, музыкалық сөйлем құрайды. Қалған әуен алдыңғы 1.1 нұсқасына ұқсас.

№1.3

Баяу, терең сезіммен.

А-лыс-тан сер - меп, Жү - рек - тен тер - беп, Шы - мыр - лап, оу, бой - ға
жа - йыл - ған. Қи - у - а - дан ша - у - ып, Қи - сы - нын та - у - ып, Та - ғы - ны
же - тіп қа - йыр - ған. Тол - ға - уы тоқ - сан
қы - зыл тіл, Сөй лей - мін де - сең ө - зің біл.

Бұл нұсқадан «Бойы бұлған» әнінің интонациясы анық байқалады. Ол жөнінде В. Дернова да: «Сегіз аяқтың» осы вариантының мелодиясы Абайдың «Бойы бұлған» деген әнінің мелодиясымен ортақтығын көрсетеді» [15, 105], – деп, төмендегідей салыстырмалы ноталық үлгісін берген.

¹ Бисенованың қателесіп Т. Арғынбаев орындады деген нұсқасы осы.

№1.3(a)

А - лыс - таң сер - меп, Жү - рек - тен тер - беп,
 Бо - йы бұл - гаң, Сө - зі жыл - маң
 Шы - мыр - лап, сй, бөй - ға жа - йыл - ған.
 Кім - ді көр - сем мен со - нан.

Сондай-ақ, бұл нұсқаның 4, 5, 6-әуендік жолдары осы күнде көп айтылып жүрген «Гүл-гүл жайна» деген халық әнінің қайырма әуенімен бірдей.

№1.3(б)

Қи - у - а - дан ша - у - ып, Қи - сы - нын та -
 Гүл - гүл жай - на, Күл де ой - на
 Та - ғы - ны же - тіп қа - йыр - ған.
 Қыз - боз - ба - ла ша - ғың - да.

Сонымен, «Сегіз аяқтың» бұл түрінің қазақ даласында айтылған үш нұсқасы жазылып алынған. Әннің 1.1, 1.2, 1.3 түр-нұсқаларын белгілі әншілер арасында Қ. Лекеровтен басқа ешкім айтпаған. Әннің бүгінгі айтылып жүрген түрі речитативке жақын. Әнді орындауда сөзді жеткізу алдыға шықса, бұл түрінде сөз емес, әуен алдыға шығатын сияқты, мұнда лирика басым. Ақынның ішкі күйік, уайым-қайғы, мұңы мен зары, ең соңы «жалғыздығын» қосып, «қанымен» жазылған ақынның «Сегіз аяқтай» толғаулы өлеңіне лирикалық әуен қабыса қояр ма екен? Бұл нұсқалардың ақынның басқа әндеріне (Айттым сәлем, қаламқас), сонымен қатар халық әндеріне де (Гүл-гүл жайна) ұқсастығы жоқ емес.

Біздің пайымдауымызша, әннің бұл нұсқалары ауызша тарау арқылы ақынның өз әндері және халық әндерімен бірігіп, ортадан бір бөлек ән пайда болған секілді. Абайдың қолтанбасына бір қарағанда жақындық бар сияқты болғанмен, алшақтығы одан да көп. Композитордың өз елі – Шыңғыстау өңірінде

ешқашан айтылмаған және айтылғанын білетін де, естіген де адам да жоқ. Сол себепті бұл түр-нұсқалар Абай әндерінің қатарына қосылмады.

№2.1. Енді «Сегіз аяқтың» бүгінгі күнде ел жадында жатталған, халыққа белгілі түрі сөз болады. Алдымен Ж. Елебеков орындауындағы «Сегіз аяқ» әнін негізгі салыстырмалы нысан ретінде ұсынамыз. Әннің ноталық жазбасы «Сарыарқа әндері» (бұдан әрі – СӘ) антологиясынан алынды [26, 157].

№2.1

А - лыс-тан сер - меп, Жү - рек-тен тер - беп, Шы - мыр-лап бой - ға жа - йыл-ған.
 Қи - уа-дан ша-уып, Қи сы-нын та-уып, Та - ғы-ны же - тіп қа - йыр - ған.
 Тол - ға - уы тоқ-сан қы - зыл тіл, Сөй - лей - мін де - сен ө - зің біл.

«Сегіз аяқтың» бұл түрі, оның ішінде Ж. Елебеков айтуындағы нұсқа – ең көп таралған, ең көп айтылған және аға буын әншілерден бастап жас өнерпаздарға дейін үлгі еткен нұсқа.

№2.2. «Сегіз аяқтың» қазіргі айтылып жүрген түрінің бір нұсқасы – В. Дернованың А. Затаевич мұрағатынан тапқан, Дүйсенбай Құнановтың орындауындағы «Алыстан сермеп» деген атаумен жеткен нұсқасы. Кейінгі жинақтарда Д. Құнановтың аты-жөні алынып қалғанын жоғарыда (1.2) айтқанбыз.

Біздің ойымызша ПРН жинағын құрастыру барысында қателік кетіп, екі әнді жеткізушілердің аты-жөні ауысып кеткен. Біріншіден, мақала мен ПРН жинағының шыққан жылын салыстыратын болсақ, мақала – бұрын. Мақалада көп нәрсе анық, нақты, айы-күні айқын жазылса [17, 35-36], ПРН жинағында қысқа ғана түсінік берілген [24, 33-34]. Сол себепті, семейлік Д. Құнановты 2.1. нұсқасын жеткізуші ретінде қалдыруға болады. Екіншіден, семейлік Д. Құнанов жеткізген нұсқа Ж. Елебеков айтатын «Сегіз аяқпен» бірдей. Үшіншіден, Семей өңірінде әннің негізгі әуені ретінде осы түрі ғана орындалады, тіпті басқа ақынның сөзімен де айтылғанын білеміз (Шәкәрім. «Жастық», «Кәрілік»).

Әннің Ж. Елебеков айтқан «Сегіз аяққа» ұқсайтынын В. Дернова да: «Дүйсенбай Құнановтың «Алыстан сермеп» деген атаумен жеткізген әнінің әуені Қазақстанның халық әртісі Жүсіпбек Елебеков орындауындағы елге кең танымал «Сегіз аяқ» әніне жақын нұсқасы» – деген [17, 35]. Бұл түрі де жеткізушілердің орындауына қарай өзгеріп, әртүрлі өрнекпен айтылған. А. Затаевич қолжазбасы мен В. Дернова мақаласындағы нота жазбасында да,

А. Затаевичтің ПРН жинағында да мәтінсіз берілген [24, 84]. АСҚ жинағында әннің II түрі болып [13, 37], мәтінмен жарияланған. Ән мәтінін жинақты құрастырушылар өздері үйлестіріп жазған.

Бұл «Сегіз аяқтың» бүгінгі айтылып жүрген түрінің бір нұсқасы. Ән иониялық ладта шығарылған. Бірақ *g* иониялық ладына негізделгенмен, әуенде VII саты кездеспейтіндіктен нота жолының басына альтерациялық *fis* (фа диез) белгісі қойылмаған.

Ән жеткізушінің орындауына қарай аздап өзгеріске түскен. Ж. Елебеков нұсқасымен салыстырсақ, 5-әуендік жолдың соңы Ж. Елебеков нұсқасында II сатыға аялдаса, бұл нұсқада I сатыда аяқталған. 7-әуендік жол Ж. Елебеков нұсқасында төменгі V сатыдан бастап октава интервалы арасында өрнектелсе, бұл нұсқада III сатыдан бастап, IV-I сатылар арасында өзгерген түрде аяқталады. Әуеннің екі-үш жерінде триольдік ырғақтар да кездеседі.

№2.2

А - лыс - тан сер - меп, Жү - рек - тен тер - беп, Шы - мыр - лап бой - ға
жа - йыл - ған. Қи - уа - дан ша - уып, Қи - сы - нын та - уып, Та - ғы - ны же
тіп қа - йыр - ған. Тол - ға - уы тоқ - сан қы - зыл тіл,
Сөй - лей - мін де - сең ө - зің біл.

№2.3. Ә. Қашаубаевтың орындауындағы «Сегіз аяқтың» бұл нұсқасы Е. Брусилковскийдің нотаға түсіруімен жеткен. Қай жылы жазып алынғаны белгісіз.

Ғ. Бисенова Ә. Қашаубаев орындауындағы нұсқаны Ж. Елебековтің орындауындағы Л. Хамиди және В. Дернова түсірген ноталық нұсқалармен салыстыра қарастырған [14, 39]. (Е. Брусилковскийдің қолжазбасы қолымызға тимегендіктен, Ғ. Бисенованың еңбегінен алып беріп отырмыз).

Бұл орындаудағы «Сегіз аяқтың» аздаған өзгешеліктері болмаса, бүгінгі Ж. Елебеков нұсқасымен бірдей. 3-әуендік жолда триольдық ырғақ байқалады және бұл В. Дернованың Ж. Елебеков орындауында түсірген нота жазбасында да кездеседі.

Тағы бір айырмашылық, 4-әуендік жолдың екінші бунағы (*шауып*) Ж. Елебеков нұсқасындағыдай III емес, VI сатыда қалып қояды.

Әннің аяқталуы да өзгеше. Ә. Қашаубаев нұсқасындағы әннің аяқталуы №2.1 нұсқаға жақын.

№2.3

А-лыс-тан сер меп, Жү-рек-тен тер беп, Шы-мыр- іп бой - га жайыл ған.

Қи-уа-дан ша-уып, Қи-сы-нын та-уып, Та-ғы-ны же-тіп қа-йыр ған.

Тол-ға-уы тоқ-сан қы-зыл тіл, Сөй-лей-мін де-сең ө - зің біл.

№2.4. Әннің келесі нұсқасын Л. Хамиди 1935 жылы Семей қаласында Ә. Ысқақовтан жазып алған. 1940 жылғы жинақ [18] пен АМТ жинағына I түрі [12, 16], АСҚ жинағында IV түрі [13, 38] және Ғ. Бейсенованың монографиясына I түрі болып енген [14, 135]. Бұл нұсқада әуен синкопалық ырғақта V сатыдан жоғарғы I сатыға секіріс жасау арқылы басталып тұр.

Әуеннің аяғына дейін синкопалық ырғақ сақталады. Бүгінгі орындаудан тағы да аздаған айырмашылығы – 2.2 және 2.3 нұсқалары секілді 7 және 8-әуендік жол III сатыдан басталады. Бұл В. Дернова жазып алған Ж. Елебеков орындауында да кездеседі.

№2.4

А-лыс-тан сер меп, Жү-рек-тен тер беп, Шы-мыр-лап бой - га жа-йыл-ған.

Қи-уа-дан ша-уып, Қи-сы-нын та-уып, Та-ғы-ны же-тіп қа-йыр-ған.

Тол-ға-уы тоқ-сан қы-зыл-тіл, Сөй-лей-мін де-сең ө-зің біл.

№2.5. Әннің осы түрінің келесі бір нұсқасын Л. Хамиди Ж. Елебековтің айтуында нотаға түсірген. Жазылған жылы белгісіз. Бұл нұсқа АМТ жинағына IV түрі болып [12, 19] және АСҚ жинағына VI түрі болып енген [13, 39]. Нотаға түсірушінің триольдарды қолдануына қарағанда, ән ширақ айтылған сияқты. Ән Ж. Елебековтің 1970 жылдары жазған аудиотаспасымен салыстырғанда (мысалы, 2.1 нұсқа), аздаған айырмашылықтар бары байқалады. Дегенмен, негізі сақталған.

№2.5

А - лыс - тан сер - меп, Жү - рек - тен тер - беп, Шы - мыр - лап бой - ға жа - йыл - ған.

Қи - уа - дан ша - уып, Қи - сы - нын та - уып, Та - ғы - ны же - тіп қа - йыр - ған.

Тол - ға - уы тоқ - сан қы - зыл тіл, Сөй - лей - мін де - сең ө - зің біл.

№2.6. Әннің II түрінің ендігі бір үлгісі – Қ. Байжановтың орындауында жеткен нұсқа. Жалпы, Қ. Байжанов әнді өте түрлендіріп орындаған. Оның бұл жолы айтқаны келесі айтқанына ұқсамайды. Себебі, Қ. Байжанов орындаған әндерді басқа әншілердің орындауымен салыстырғанда көптеген айырмашылықтар бар. Әншінің дауысы бас болғандықтан ба екен, орындаған әндерінде төменгі дыбысқа түсу жиі кездеседі.

Ондай өзгешеліктер «Қараңғы түнде тау қалғып» немесе А. Затаевичтің «500 ән-күй» жинағындағы «Сырғақты», т. б. әндерінен де байқалады. Қалидың мұндай импровизаторлығы жайлы көптеген естеліктерде де жазылған. Қ. Байжанов орындауындағы «Сегіз аяқ» әнінде де осындай өзгешеліктерді аңғара аламыз. Бұл нұсқа АСҚ жинағына тұңғыш рет VII түрі болып енген [13, 39].

Әуелі, ән мәтініне тоқталсақ. Әнші әннің алғашқы төрт шумағын орындаған, бірақ 3 және 4-шумақтардың орны ауысқан. Осындағы 4-шумақтағы сегіз буынды «әдеті надан адамның» сөзі ән айтылу барысында «әдет(i) надан адамның» болып жеті буынға қысқарған. Ал енді түпнұсқада жеті буынды «Бойда қайрат, ойда көз» сөзі «Бойда бір қайрат, ойда көз» болып өзгеріп, ол да сегіз буынға көбейген.

Әуен пунктирлі-синкопалық триольды ырғақтарға толы. Ән басқа нұсқалардай жоғарғы I сатыдан басталып, 6-әуендік жолға дейін әншілік орындаушылық өрнекпен түрленіп орындалады. Бұл нұсқаның басқадан айырмашылығы сол – әуен октава жоғары аяқталады. Тіпті, 4-шумақтың соңғы әуендік жолында дыбыстың жоғарғы VI сатыға дейін көтерілуі ән диапазонын дуодецимаға дейін ұлғайтып тұр.

Әнді жоғарғы I сатыда аяқтау қазақтың фольклорлық және кәсіби әндерінде кездеспейді. Бұл орыс және Еуропа музыкасына тән ерекшелік. Бұл әншінің өткен ғасырдың 30-шы жылдары Қарағанды радиокомитетінде хор әншісі болып жұмыс істеген кезінде үйренген үлгі болса керек.

№2.6

А-лыс-тан сер-меп, Жү-рек-тен тер-беп, Шы-мыр-лап бой-ға жа-йыл-ған.
Өт-кір-дің жү - зі, Кес-те-нің бі - зі, Өр - не - гін сен-дей-са-л(а)ал-мас.

Қи-уа-дан ша-уып, Қи - сы-нын та - уып, Та-ғы-ны же-тіп қа-йыр-ған.
Біл-ген-ге мар-жан, Біл-мес-ке ар - зан, На-дан-дар баһ-ра а-л(а)ал-мас.

Тол-ға-уы тоқ-сан қы-зыл тіл, Сөй-лей-мін де-сең ө-зің біл.
Қи-нал-ма бе-кер тіл мен жақ,

Кө-ңіл-сіз құ-лақ ой-ға о - лақ. Қай-най-ды қа - ның, А - ши-ды жа - ның,

Мі-нез-де-рін көр-ген-де. Жі-гер-лен сіл-кін, Қай-рат-тан бер-кін,

Деп на-си-хаг бер-ген-де. Ұ - ят-сыз, ар-сыз сал-ты - нан,

Қал-ғып (та) ке-тер ар-ты-нан. Ба-сын-да ми жоқ, Ө-зін-де ой жоқ,

Күл - кі - шіл кер - дең на - дан-ның. Көп айт - са көн ді, Жұрт айт - са бол ды,

Ә - дег(і) на - дан а - дам - ның. Бой - да (бір)қай-рат,

ой - да көз, Бол - ма - ған соң айт - па сөз.

№2.7. «Сегіз аяқтың» осы түрі ішінде Қ. Байжанов орындауына (2.6.) жақын айтылғаны – М. Мұхаметжанова нұсқасы. Бұл нұсқа АСҚ жинағында VIII түрі ретінде алғаш рет жарияланған [13, 40].

Әннің бұл нұсқасында да №2.6 нұсқадағыдай ерекшеліктер бар, әннің соңы октава жоғары аяқталып отырады. Тек, 2-шумақтың соңы ғана негізгі регистрдегі дыбыс қатарының I сатысында (тоника) аяқталады. Ал соңғы әуендік жолды М. Мұхаметжанова қатар-қатар келген секірістер жасау арқылы аяқтайды. Жалпы, Қ. Байжанов пен М. Мұхаметжанова нұсқалары бір адамнан үйренгендей өте ұқсас, бұрмасы көп.

№2.7

mf

А - лыс-тан сер-меп, Жү-рек-тен тер-беп, Шы-мыр-лап бой-ға жа - йыл - ган.
Өт - кір-дің жү - зі, Кес - те - нің бі - зі, Өр - не - гін сен - дей са-л(а)ал-мас.

Қи - уа-дан ша - уып, Қи - сы-нын та-уып, Та - ғы-ны же-гіп қа - йыр - ган.
Біл-ген-ге мар-жан, Біл-мес-ке ар-зан, На-дан-дар баһ-ра а-л(а)ал-мас.

Тол - ға - уы тоқ-сан қы-зыл тіл, Сөй-лей-мін де-сең ө-зің біл.//
Қи-нал-ма бе-кер тіл мен жақ,

Кө-ңіл-сіз құ-лақ ой-ға о - лақ, Ба-сын-да ми жоқ, Ө-зін - де ой жоқ,

Күл-кі - шіл кер-дең на - дан-ның, Көпайт са көн ді, Жұртайт са бол ды, Ө - дет(і)на-дан

а - дам - ның. Бой-да қай-рат, ой-да көз, Бол-ма - ган соңайт-па сөз.

«Сегіз аяқтың» бұл түрінің түрлі мәнерде орындалған жеті нұсқасы жетіп отыр. Мұның өзі әннің ел ішінде көп айтылғандығынан хабар берсе керек. «Сегіз аяқ» әнінің бұл түріне қатысты ел ішінде, тіпті кейбір орындаушылар

мен зерттеуші ғалымдар аузынан естіліп қалып жүрген тағы бір сөз – әннің Шәкәрім Құдайбердіұлының «Жастық туралы» және «Кәрілік туралы» әндеріне қатыстылығы. Шәкәрімнің аталған өлеңдері құрылымы жағынан «Сегіз аяқпен» бірдей. Бұл әннің де Қабыш Керімқұлов, Ниязбек Алдажаров, Ахат Шәкәрімұлы және Шәкір Әбенювтер арқылы бірнеше нұсқасы жеткен.

Бұл екі ән жөнінде «Сұраған жанға сәлем айт» жинағында (бұдан әрі – СЖСА) жазылған. Сол жинақта әнші Келденбай Өлмесекөв былай дейді: «Бұл өлең Абайдың «Сегіз аяқ» әнінің әуенімен айтылады. Біз Ниязбек Алдажаров пен Шәкір Әбенювтен сұрағанымызда: «Бұл «Жастық туралы» өлеңде ән болмаған, сол «Сегіз аяқтың» әуенімен айтылатын» деуші еді. Кейінгі кезде кейбір білгіштердің «әнді жазған Шәкәрім» деп айтып жүргендері бар. Бірақ Шәкәрім әнді жазған жоқ, ән Абайдікі. Шәкәрім екі өлеңін (біреуі «Кәрілік туралы») Абайдан он екі жыл бұрын жазғандықтан, кішкене айтыс-керіс болып жатқан жағдайы бар.

Мен әнші ретінде «Жастық туралы» дейтін бұл әннің Шәкір Әбенювтен алған едім. Ол кісі осы Абайдың «Сегіз аяғының» әуенімен айтқан. Ал «Аманат» кітабында Ахат аға екі-үш нотасын өзгертіп, әнді «Сегіз аяқтың» әуенімен орындаған. Біз сол үйреніп кеткен «Сегіз аяқтың» әуенімен орындап жүрміз» – дейді [27, 347-349].

Бірақ Шәкәрімнің С. Мұқановқа жазған хатында: «Ардақты Сәбит бауырым! 11/ХІІ да жазған хатыңызды жаңа ғана алдым. Бүгін Аягөзге жүрмек адамнан осы хатты асығыс жаздым. Қолымда барынан біраз ғана жазбамды жібердім. Олар: «Бәйшешек бақшасы», «Нартайлақ әңгімесі», «Қазақтың түп атасы», жиырма бес жасымда жазған – «Бозбала мен кәрілік», отыз екі жасымда – «Баламен айтысып жеңілгенім» [28, 35], – деп жазылған.

Қолжазбаның кирилл әрпіне көшіріліп машинкаға басылғанынан да ұққанымыз – осы. «Бозбала мен Кәрілікті» 25 жасында жазғаны анық көрсетілген. «Шәкәрім өлеңді ертеректе жазып, Абайға кейіннен көрсетуі мүмкін» дегенмен, өлеңнің («Жастық», «Кәрілік») дайын әуенге дәл келуі, елдің бірден «Сегіз аяқтың» әуенімен айтып кетуі – әуеннің бұрын шыққанын көрсетеді. Ал кіріспе бөлімде айтылғандай, ақын әндерінің шығуы бір мезгілде болған дегенді ескерсек (Көкбай – 1889–1890, М. Әуезов – 1886–1897, А. Омаров – 1888–1890), «Сегіз аяқ» алдымен шыққан деген сөз шындыққа жанасады.

Ел ішіндегі осы әңгімеге байланысты абайтанушы ғалым Асан Омаров Шәкәрімнің С. Мұқановқа жазған хатына сүйене отырып, «Сегіз аяқ па», жоқ әлде «Жастық» пен «Кәрілік» пе?» мақаласында, «Бозбала мен кәрілік» өлеңін 32 жасында жазғанын», Абайдың «Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін» өлеңі Шәкәрімнің осы екі өлеңінен кейін Көкбай, Шәкәрім, Әріп үшеуіне арналған сыны екенін («Әзірет Әлі айдаһарсыз...», «Алтын иек сары ала қыз...», «Кәрілікті жамандап өлім тілеп...») және осы сынаудан кейін Шәкәрім өз қателігін түсініп «Жастарға» (Жалыналық Абайға, жүр, баралық...) өлеңін жазғанын айтады. Және бұл өлеңдердің барлығының жазылған мезгілі бір екенін мазмұны мен жазылған жылдарына қарай салыстырып, осы арқылы

«Сегіз аяқ» өлеңінің алдымен жазылғанын дәлелдейді [29]. А. Омаров тағы бір мақаласында: «Ортаңғы шумақта Көкбайдың, Әріптің сәл-пәл сынға ілігуі – Шәкәрімді бүркемелеу амалы ғана. Сын найзасы тек өзіне тіктелгенін Шәкәрім білген, жақсы ұққан. Баласы Ахатқа «Отыз жас шамасында бір айдай тілім байланды» деп осы жайлы сыр ашқан. Ақырында өз айыбын мойындап, аға алдына келеді. Оған дәлел – «Жастарға» атты ұзақ толғау» деп жазған [30].

Тұрағұл да өз естелігінде: «Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін» деген өлеңді Шәкәрім қажының жас күнінде кәрілікті жамандап: «алпыстан аспай өлейік, кәрі ит, жат деп, былшылдап шат деп айтады» деп жазған. Шәкәрімнің бозбалашылықты мақтап жазған «Шіліктен шымылдық құрып, томашадан жастық қып» деген өлеңі болған. Көкбай молданың «Әзірет Әлі айдаһармен алысыпты» деген өлеңі болған. Әріп деген Сыбан, өлеңжазғыш жігіт «Зияда» деген өлең жазған, қызды мақтамақшы болып суреттегенде көзі гауһар, иегі алтын деп, осы сықылды асыл тастардың түсіне қарамай, сұлудың бетіне жапсыра берген. Сол үшеуіне ой салып, құбыла көрсетпекші болып жазып еді» – дейді [9, 195].

Ахат Шәкәрімұлының айтқан нұсқасы Т. Бекхожинаның құрастыруымен шыққан Шәкәрім Құдайбердіұлының «Аманат» әндер жинағы [31, 25] мен семейлік композитор Арғынбек Ахметжановтың Шәкәрім әндерінен құрастырған «Рухани жол» жинағында [32, 34] берілген. Ж. Елебеков айтуындағы «Сегіз аяқпен» салыстырсақ, екеуінің де әуенінде аздаған өзгеріс бар. Нота «Аманатта» кіші октавада түскендіктен, бір октава жоғары көтердік.

Гау-хар-дай кө-зі, Бұл-бұл-дай сө-зі, Жан-нан ас-қан бір пе-рі. Жү-зі бар ай-дай,

Мі-не-зі май-дай, Өз-зе-ден ар-тық сол же-рі.

Да-рия-дай а-қыл мол е-ді, Жан-ға-шы-ғым сол е-ді.

«Сегіз аяқтың» қазіргі айтылуы бірден жоғарғы I сатыдан басталып, сатылап V сатыға түссе, «Аманатта» берілген «Жастық туралы» ән, Ә. Ысқақов нұсқасына ұқсас (2.4) V сатыдан жоғарғы I сатыға көтерілу арқылы басталады. 2-әуендік жол (*бұлбұлдай сөзі*) жоғарғы II сатыға дейін көтеріледі. Әннің жоғарғы II сатыға дейін көтерілуі «Сегіз аяқтың» бұл түр-нұсқаларында бұрын-соңды кездескен емес. Жалпы, ән ішіндегі кейбір иірімдердің ауысып түскені болмаса, негізгі әуен «Сегіз аяқ» әнінің әуенімен жүріп отырады. Шәкәрімнің «Кәрілік туралы» өлеңі де осы әуенмен айтылған. Оны да А. Ахметжановтың жинағынан көруге

болады [32, 39]. Бірақ Шәкәрімнің «Жастық туралы» әнін Ж. Кәрменовтің басқа әуенмен орындағанын әнші А. Жікенов те, Ж. Кәрменовтің шәкірттері де растайды және үйренгені бойынша айтып та берді.

Ж. Кәрменов айтқан «Жастық туралы» әннің арқауын иониялық лад құрайды. Ескерте кетер жай – ән сөзінің буынына қарай ән иірімдері де әртүрлі ауысып, құбылып отырады. Бұл әнді Ж. Кәрменов қайдан, кімнен үйренгені жөнінде дерек жоқ. Шәкәрімнің осы сөзіне Д. Рақышев та ән шығарған. Ол әннің де табиғаты осы әнге жақын. Бірақ диапазон жағынан Д. Рақышевтің әні гексахорд арасында ғана жүреді. Бұл жөнінде СЖСА жинағында кеңінен айтылған [27, 347-349]. Шәкәрімнің «Жастық туралы» әні Ж. Кәрменовтің шәкірті Б. Құлдірбаевтың орындауында нотаға түсірілді.

Жүрдектете, әндетіп. ♩ = 232

Ең қы-зық жас-тық, Кө-ңіл-де мас-тық, Бай, ке - де - йің бі - лін - бей.
 Қыз кел - се кү-ліп, Тү - ра - ғын бі-ліп, Көп ша-руа-ның бі - рін - дей.
 Е - рік-ке қой-май жас - ты - ғың, Іш - пей - же - мей мас - ты - ғың.

3.1. Жоғарыда келтірілген «Сегіз аяқ» әнінің арасында иониялық және эолиялық ладтағы бірнеше түр-нұсқаларын келтірдік. Олардың ішінде әуендік құрылымы жағынан өзара ұқсастықтар мен байланыс бар. Осы әндер арасында әзірге нұсқалары байқалмаған екі түр болса, бірі – 1934 жылы Т. Арғынбаевтың орындауында Б. Ерзакович нотаға түсірген түрі, екіншісі – Х. Елебекова жеткізген түрі. Т. Арғынбаев жеткізген бұл түрінің арқауын эолиялық лад құрайды. Ән АМТ [12, 18] мен АСҚ жинағында III түрі болып жарияланған [13, 37].

Ән баяу, салмақты, сабырлы ырғақта айтылады. Әннің алғашқы әуендік жолдары қайталанған қостармақ ретінде жүрсе, 3-әуендік жол да осы жүрісті қайталай отырып, соңғы буында ғана III сатыға төмендеу арқылы алдыңғы жолдардан бөлектене түседі. Әуен басындағы қайталанған қостармақ алдыңғы 1.3 нұсқасында да кездескен. 4-әуендік жол бірден жоғарғы II сатыға децималық секіріспен басталады. Мұндай интонация ақынның басқа әндерінде де бар. Ән ырғағы 6-әуендік жолдан бастап соңына дейін триольдық ырғақта жүрісін жеделдете түседі.

№3.1

Сабырмен. Не спеша. ♩ = 78

mf

А - лыс-тан сер-меп, Жү-рек-тен тер-беп, Шы-мыр-лап бой - ға жа - йыл-ған.

Қи-уа-дан ша-уып, Қи-сы-нын та-уып, Та-ғы-ны же-тіп қа-йыр-ған.

Тол-ға-уы тоқ-сан қы-зыл тіл, Сөй-лей-мін де-сең ө-зің біл.

Осыған дейін сөз еткен «Сегіз аяқтың» барлық түр-нұсқалары әрқандай жинақтар мен зерттеу еңбектерде жарияланған. Осылардың ішінде АСҚ жинағына жарияланған «Сегіз аяқтың» түр-нұсқаларына байланысты Т. Базарбаев: «Бірінші варианты мүлде басқа ән (1.1. А. Бимбоэс). Қайырмасында орыс әнінің элементі жүр. Екінші варианты «Сегіз аяқты» елестетеді, бірақ та өзіндік әуезді жойып жіберген (2.2. Д. Құнанов). Үшінші вариант Абайдың әртүрлі әнінен алынған... марш екпініне ұқсап кеткен. Анық Абайдікі емес екені көрініп тұр (3.1. Т. Арғынбаев). Төртінші түрі әнді елестетеді, бірақ әнді төменнен бастап көтереді. Және өткір жерлерін екінші түріне ұқсатып, баяулатып жіберген. Бұл әсіресе, үшінші тактісінен-ақ көрініп тұр (2.4. Ә. Ысқақов). Бесінші түрінің басы «Бойы бұлған» әнін елестетіп тұрса, әрі қарай бірінші түрінің көшірмесіне айналып кеткен (1.3. Қ. Лекеров). Алтыншы түрі ғана Абайдың стиліне келеді. Нағыз ыза мен өкініш осы ритмде ғана беріле алады (2.5. Ж. Елебеков). Жетінші-сегізінші варианттар – екеуі бірдей, бірақ әр тональносте берілген. Екеуі де Абайдың емес, әншінің стилін көрсетіп тұр. Кейбір дыбыстары логикасыз, орнында емес (2.6., 2.7. Қ. Байжанов, М. Мұхаметжанова). Осы жеті варианттың бір-ақ варианты дұрысырақ» [33, 191-192], – деп Ж. Елебеков нұсқасына тоқталған.

№4.1. Абай мұрасына қатысты тың жаңалықтар мен деректер ХХІ ғасырдың өзінде толастаған емес. Архивтер мен фольклорлық зертхана қорларында Абайдың музыкалық мұрасына қатысты сыры ашылмаған деректердің әлі де бар екеніне сеніміміз мол. Сонымен қатар, ел ішіндегі көнекөз қариялардың Абай ән-күйлеріне қатысты айтқан әңгімелері мен жеткізген әндері осыған дәлел болғандай. Бірақ табылған деректерге өте сақ қарағанымыз да абзал.

2009 жылы Қазақстанның еңбек сіңірген әртісі Хабиба Елебекованың орындауында Абайдың «Сегіз аяқ» әнінің бір түрі жетті. Әнді алғаш жазып алушылар – М. Әбуғазы мен Е. Шүкіман. 2009 жылы СӘ антологиясына тұңғыш рет жарияланды [24, 158]. Х. Елебекова әнді жеткізердің алдында оны 8-9 жасынан бері білетінін айтқан еді. Бізге Шәкәрімнің «Жастық туралы» әнін қазіргі «Сегіз аяқтың» әуенімен орындап беріп: «Менің 8-9 жастағы кезім еді. Әкем: «Шыңғыстауда Шәкәрім ақынның жаңа бір әні бар екен. Сол әннің сөзін толық жазып, әнін үйреніп кел», – деп 18-19 жастағы ағамды сол елге жіберді. Арада аптаға жуық уақыт өткенде ағам осы әнді айтып келді», – деп шағын әңгімесін де айтқан. Аудио жазбаға басылған бұл әңгіме жеке қорда сақтаулы [16]. Ал «Сегіз аяқты» ешкім естімеген тың әуенмен айтты. Мұның қаншалықты

Абайға тиесілі екеніне ешкімнің көзі жетпейді. Х. Елебекова жеткізген бұл түрі қазіргі күнде әншілер арасында көп орындалып, музыкалық оқу орындардың бағдарламасына енді. Сонымен бірге, ән бес сериялы деректі-драмалық «Абай» фильміне де (сценарий – Е. Төлеутай, режиссер – Н. Садығұлов. Әнді орындаушы – А. Жорабаева) қолданылды.

Дегенмен, «Сегіз аяқтың» бұл түріне қарсылықты пікірлер де болды. Е. Төлеутай жоғарыда аталған «Абай» фильмі жарыққа шыққаннан кейінгі бір сұхбатында «Сегіз аяқтың» бұл түрін әннің түпнұсқасы деген пікір білдірген. Осы пікірге қарсы Семейдегі Абай музейінің аға ғылыми қызметкері Анар Бүркітбасвананың «Сегіз аяқты» неге сергелденге саламыз?» деген көлемді мақаласы да жарық көрді. Мақалада: «...А. Жорабаева орындаған әуен Абайдың «Сегіз аяғының» түпнұсқасы екен. Ал, қаншама жыл Абайдікі болып келген (қаншама ғалым тер төгіп зерттеп, қаншама әншілер орындап келген) әуен Шәкәрімдікі болып шықты». Яғни, осы күнге дейін Абай әндерін зерттеген ғалымдар, не айтып нотаға түсірткен әншілер қателескен, не білсе де жасырып келген бе. Әрине, Шәкәрім мұрасы көп жыл көмулі жатты. Бірақ, қай жылдардан бастап Шәкәрім туралы айту мүмкін болмады? Абай әндерін айтып нотаға түсірушілер, ең алдымен (басқалары білмеуі мүмкін делік) немере інісі Әрхам, немересі Мәкен Абайдың әуенін қалай білмеген? Әлде, білсе де жасырған ба? Қандай мақсатпен? Олар білмеді деп айта алмаймыз, себебі білмеулері мүмкін емес. Онда Әрхам Ысқақұлы мен Мәкен Мұхамеджанова Абайға қиянат жасаған ба деген ой туындайды. Неге олар Абайдың «Сегізаяққа» шығарған әуеннің түпнұсқасын нотаға түсіртпей, жас Шәкәрім әуенін нотаға түсіртіп, зерттеушілерді шатастырады. Әлде, оларға Шәкәрімнің әуені ұнап, Абайдікі ұнамағаны ма? Бірақ, бұлай болуы да мүмкін емес, шындыққа жанаспайды. Сұхбатты оқу барысында ұққанымыз, фильмнің авторы бұл әуенді Қарағандының бір қариясынан естіген. Елғұтты қарияның сөзге ұста, көргенді жан екеніне күмән келтірейік деп отырғанымыз жок, бірақ Абайдың «Сегіз аяғы» жайында батыл айтуға қандай негізге сүйеніп отырғанын біле алмадық. ...Автордың куәға тартып отырған екінші адамы – Хабиба Елебекова. Хабиба апамыз Жүсіпбек Елебеков Шәкәрімнің баласы Ахат ақсақалмен тығыз қатынаста болып, содан естіген, бірақ Шәкәрімнің есімін атауға қорқып, Абайдың әні деп орындаған дейді. Сонда Жүсіпбек сынды саңлақ әнші әннің түпнұсқасын білген бе?-деген сауал туындайды. Білмеді деу мүмкін емес, Ахат ақсақалдан сұрамай ма? Сонда жоғарыдағы сұрақ тағы туады. Жүсіпбек Елебеков те Шәкәрімнің әнін ұнатқандықтан, осы әуенді тандап орындаған ба, әлде ұлы ақынның «Сегіз аяққа» жазған әуеніне көңілі толмады ма!? Абайдың ән мұрасын орындаушылар, зерттеп, насихаттап келген қаншама ғалымдардың «Сегіз аяқтай» әннің әуені кімдікі екенін білмеулері мүмкін емес.

Енді Шәкәрімге келсек, Шәкәрім Абайдың талантты шәкірті. Ұстазының дәстүрін поэзияда да, музыкада да жалғастырушы. Қазақ халқының ән өнеріне зор үлес қосқан сазгер. Абайдың мемлекеттік қорық-мұражайы қорында Ахат Құдайбердиев тапсырған Шәкәрімнің барлық әдеби мұрасы және Ахаттың әкесі жай-

ында жазған естеліктері сақталған. Сол естеліктердің ешқайсысында «Сегіз аяқ» әнінің әуенін жазған әкем еді деген мәлімет жоқ. «Сегіз аяққа» қатысты бір айтқаны бар, ол «Сегіз аяқ» үлгісімен өлең жазған Шәкәрім деген. Қайталап айтамыз, әуені емес, өлеңнің үлгісі» – деген өткір пікірін білдірген [34]. Жинақты құрастырушы және түсініктерін жазушы ретінде біздің де ойымыз осы пікірмен үндес.

Осы жұмыс барысында ақын әндерінің түр, нұсқаларына қатысты Ж. Елебековтің шәкірті, абайлық әнші А. Жікеновтен сұрап, кеңес алып отырдық. А. Жікенов жинақтар мен ғылыми еңбектердегі біз көрсеткен белгісіз түр, нұсқалардың Шыңғыстау өңірінде бұрын да айтылмағанын, бүгін де айтылмайтынын айтты. Әсіресе, Х. Елебекова жеткізген түріне қатысты «Бұл Абайдың әні емес. Бірінші, егер әннің бұл нұсқасы айтылған болса, ел ішінде сақталып қалу керек еді. Бұл әуеннің біздің елде жұқанасы да жоқ. Облыстық газет-журналдардың біріне берген сұхбатымда бұл жайында кеңірек айтқанмын. Екіншіден, егер Абайдың өз әні болса Ж. Елебеков неге айтпаған? Мен Ш. Әбенювпен өте тығыз араласқан адаммын. Н. Алдажаровтың алдын көрдім. Ол кісілерден сұрағанымда, «Шәкәрімнің бұл өлеңінде ән болмаған. Ел «Сегіз аяқтың» әуенімен айтқан» деп жауап берген. Сондықтан бұл жаңсақ сөз. Олай кесімді пікір айтуға болмайды» деген өз ойын айтты.

«Сегіз аяқтың» бұл түрін алғаш жазып алушылар әнші М. Әбуғазы мен Е. Шүкіман болатын (Е. Рысқали да сол кездерде үйренгенін айтады). Ал оларға Х. Елебекова бұл әнді «Сегіз аяқтың» түпнұсқасы деп емес, мұндай да бір нұсқасы бар, бала күнімізде осы әуенмен айтқан едік» деп жеткізген болатын. Сондықтан, бұл әуенді түпнұсқа деп кесіп айтуға болмайды деп ойлаймыз.

Жалпы, ән баяу ырғақ, салмақты жүріспен басталады. Әуеннің алғашқы екі тармағындағы жоғары-төмен секірістер Абай әндерінде кездесіп тұратын интонация. 3-әуендік жолдың соңғы бунағында ғана өтпелі дыбыс арқылы ән өзінің жоғарғы шегіне барады. Диапазонында алдыңғы түр-нұсқалардай кеңдік болмағанмен, әннің ішкі жаратылысында мол кеңістік бар. Сол себепті ән табиғаты ешқандай биік айғайды қажет етпейді. Ән мінезі ауыр. Қоңыр бояу басым. Әуен гептахорд аралығында ғана айтылады. Нота СӘ антологиясынан алынды [26, 158].

№4.1

Баяу, толғана

Әннің Т. Арғынбаев пен Х. Елебекова жеткізген түрлерінің алғашқы екі әуендік жолынан аздаған интонациялық ұқсастықтар байқалады. Бірақ екі әнде де осы ұқсастықтардан кейін әуен басқаша өрбиді:

Х.Елебекова

Т.Арғынбаев

А - лыс - тан сер - меп, Жү - рек - тен тер - беп,

А - лыс - тан сер - меп, Жү - рек - тен тер - беп,

«Сегіз аяқ» әнінің архивтерде қалған жазбаларына байланысты тағы бір түсініктеме бере кетсек. В. Дернова өзінің мақаласында: «А. Затаевич К. Мырзабеков пен К. Қашқымбаевтардың нұсқасын өңдеп, ырғақтық жағынан аяқтамаған және жинаққа сыймай қалған. Себебі, әннің интонациясынан орыстың қалалық романсының лебі білінеді. Мүмкін ол жазып отырғанда Абайдың әйгілі «Сегіз аяқ» өлеңін білмеген де болу керек. Ең алғаш Затаевич бұл өлеңнің атын Абайға еш қатысы жоқ ән берген қостанайлық татар-актер Ислам Самигулиннен естіген. Әннің «Восемь ног» атауы оны қайран қалдырды. Ал Самигулиннен естіген «Сегіз аяқ» «1000 ән» жинағындағы Ерғали Алдонғаров жеткізген «Нұржанның әнінің» (№424) бір нұсқасы» [17, 37], – деп жазады. Ал А. Затаевич осы әнге берген түсінігінде: «Нұржан Наушабаев – халық әншісі. Бұл әнді мен таңғаларлық «Сегіз аяқ» деген атаумен қостанайлық татар-актер Ислам Самигулиннен естідім» [35, 174. 394], – дейді.

В. Дернова бұл мәселені былай жалғастырады: «Н. Наушабаев – өлеңдерін діни, рухани бағытта жазған халыққа белгілі кітаби ақындардың бірі. Абайдың «Сегіз аяғынан» кейін бұл өлең формасы елге кең таралып, ақындарға да ұнаған. Мүмкін Н. Наушабаевта да осындай өлең болуы ықтимал. Бірақ И. Самигулиннен жазып алған ән әуені Абайдың «Сегіз аяғына» ырғақ өлшемі жағынан да, шумак өлшемі жағынан да сай келмейді» [17, 37], – дейді.

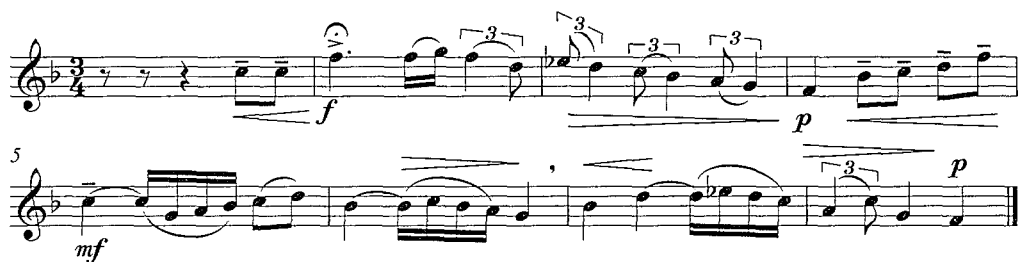
А. Затаевичтің «1000 әні» жинағының 2-басылымында (1963. Ред. алқасы: Ахметова М. М, Дернова В. П, Ерзакович Б. Г, Жұбанов А. К (жауапты ред), Затаевич О. А.) әндерді жеткізуші қазақ зиялыларының аты-жөндері (А. Байтұрсынов, Ж. Аймауытов, т. б.) алынып тасталып, олар туралы және олар жеткізген әндердің түсініктері де қысқарып қалған болатын. Бірақ 2-басылымды құрастырушылар тарапынан қосымша түсініктер еніп, М. И. Глинка атындағы ОММММ қорындағы А. Затаевич қолжазбаларынан жаңа 64 ән толықтырылған. Осы жинақ 2004 жылы музыкатанушы І. Қожабековтің редакторлығымен ең алғашқы жинақ үлгісі бойынша жоғарыдағы кем-кетіктері түзетіліп, қайта жарыққа шықты. Сол 64 әннің ішінде И. Самигулиннен жазып алған «Сегіз аяқ» әні де енген және нотаның жанына «5 сент. 1922 г. г. Кустанай» деген жазба қалдырылған. Ал әннің жоғары жағына: «Нұржанның «Сегіз аяқ» («Қолжазба»

№715) әнінің нұсқасын келтіреміз. «Сегіз аяқ» – қазақ поэзиясына Абай Құнанбаев енгізген өлең өлшемі» деген құрастырушылардың түсініктемесі берілген [35, 448]. Құрастырушылар «1000 ән» жинағындағы «Нұржанның әнімен» (№424) ұқсастығына қаратып әнді «Нұржанның «Сегіз аяғы» деп бергенге ұқсайды.

И. Самигуллин. «Сегіз аяқ»

«Нұржанның әні». «1000 ән»

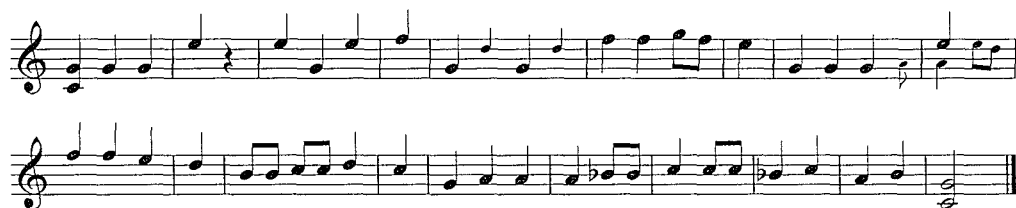

«Нұржанның әні» мен И. Самигулиннен жазылған «Сегіз аяқ» әндерінде ладтық және дыбыс қатары жағынан ұқсастық бар. Бірақ И. Самигулиннің «Сегіз аяғы» таза иониялық ладта, «Нұржанның әнінде» VII сатының төмендеуі (миксолиялық лад) кездеседі.

Н. Наушабаев жайлы ән, өлеңдеріне қатысты Сыздық Әбілғазиннің «Арқада Наушабайдың Нұржаны өткен» еңбегінен [36], «Сегіз аяқ» формасындағы өлеңдерін кездестіре алмадық. Біздің ойымызша, И. Самигуллин жеткізген әннің «Сегіз» сөзіне қатысты болуын басқа жақтан іздеген жөн. Н. Наушабаев жастайынан медреседе білім алып, дидактикалық бағыттағы терме-толғау, нақыл, ғақлия, шығыстық назым үлгісінде өлеңдер шығарып, әнші, сері атанған ақын-композитор. Оның көп ән-өлеңдері назым түрінде жеткен. Бүгінгі күнде 17 назымы, оның ішінде 4, 6, 8, 9, 13, 17-назымдары әнші Сыздық Әбілғазиннің орындауында нотаға түсірілген. Бірақ Н. Наушабаевтың «Сегізінші назымының» дыбыс қатарлары аздап ұқсағанмен, Самигулиннен жазып алынған «Сегіз аяқ» та, «Нұржанның әні» де лад жағынан бір-бірінен алшақ. «Сегізінші назым» эолиялық ладта шыққан [36, 485].

«Сегіз аяқтың» тағы да белгісіз, екіұшты боп жеткен бір түрін В. Дернова өзінің еңбегінде атап өтіп, ноталық үлгісін қалдырған. Бұл ноталық жазба Мәскеудегі ОММММ қорындағы А. Затаевич қолжазбасынан алынған. В. Дернова «Затаевич жазбаларындағы Абай әндері» атты мақаласында: «Жол дәптерінде» жұмбақтау күйдегі тағы екі жазба болды. Олардың біреуі – «Сегіз

аяқ», кейіннен оның аты сызылып, үстіне «Өткен заман» деп жазылған. Ал, соңына «Абай. Әуені автордікі» деп белгіленген» – деп әннің ноталық жазбасын келтірген [17, 43].

Осы әннің ноталық жазбасына байланысты В. Дернова: «Ноталық жазбадағы ұсақ ноталар қайталау кезіндегі нұсқалық өзгерістерге қатысты. Бірақ неге алдыңғы «Сегіз аяқ» атауы сызылып, «Өткен заманмен» ауыстырылды? Бұл не мәтін?» деп сұрақ қоя сөзін аяқтайды [17, 44].

Сонымен, «Сегіз аяқ» әнінің өткен ғасырдың 20-жылдарынан бастап жинақталып, әртүрлі ғылыми еңбектер мен әншілердің орындауында осыншама түр мен нұсқалары жетіпті. Сонымен қатар, М. Ешекеев, Н. Әбішев, М. Көшкінбаев, Қ. Байбосынов, Ж. Кәрменов, С. Әбеуов, Б. Тілеухан, Ж. Құжманов, Т. Сембаев секілді т. б. көптеген әншілердің орындауында аудиожазбалары бар. Аталған әншілер өздерінше түрлендіріп орындады дегенмен, барлығы Ж. Елебеков айтқан «Сегіз аяқты» негіз етіп алған. А. Жұбанов, А. Серікбаева, М. Төлебаев, Е. Брусиловский секілді композитор, музыкатанушы ғалымдардың басқа орындаушылардан жазып алған ноталық жазбалары қолымызға тимегендіктен, жинақ түсініктеріне енбей қалды.

Жинаққа «Сегіз аяқтың» осынша түр-нұсқаларының ішінен Шыңғыс өңіріне кең таралған, жалпы халыққа белгілі Ж. Елебеков орындаған түрін ғана енгізіп отырмыз.

Қор болды жаным. Абай бұрын-сонды қазақ поэзиясында кездеспеген жаңа түр қалыптастырған ақын. Сондай өлеңдердің бірі – «Қор болды жаным». Бұл ақынның 1880 жылдардың аяғында жазған өлеңі. Тұрағұл естелігінде: «Онегин мен Татьянаға тиісті өлеңдерді 1889 жыл мен 1892 жылдың ішінде жазған», - деп отыз өлеңді атайды [9, 192]. Соның ішінде «Қор болды жаным» да бар. Мұны келтіріп отырған себебіміз, ақынның әр жинақтарында өлеңнің жазылған жылы әртүрлі берілген.

М. Әуезов: «1889 жыл тақырыптарының тағы бірі – махаббат жайы деген едік. Сол қатарға кіретін осы жылы жазылған бірнеше өлең бар. Бұлар: «Қор болды жаным», «Сен мені не етесің?», «Жігіт сөзі», «Қыз сөзі», «Білектей арқасында өрген бұрым». Осы бес өлеңнің тұсында Абай әртүрлі стиль іздеп, махаббат, ғашықтық жөнін әр алуан үлгіде жырлап көреді. Сонда «Қор болды жаным» осы тексерудің бас кезінде біз айтқан, шығыс ақындарының Абайға еткен әсерін көрсетеді. Махаббатты «тағдырдан келген зұлым», – дейді. «Жаным қор болды,

бек бітті халім», – дейді. Сол ауыр дертпен тең мүшкілдікті алланың жіберген тағдыры, оны бенденің көрмеске шамасы қане? – дейді. Әрине, оқушыға ап-айқын, махаббат жайын бұлай жырлап көрген қазақ ақыны болған емес», – деп жазады [37, 148].

Өлең 6 тармақты, 4 шумақтан тұрады, көлемі – 24 жол. 1, 3-тармақтар 5 буынды, тұрақты 3+2 бунақты болып келсе, 2, 4-тармағы 7 буынды, бунағы аралас буынды (5+2, 4+3), 5, 6-тармақтары 6 буынды, бунағы 4+2 буынды болып келеді. Өлеңнің алғашқы 4 тармағы *abab* шалыс ұйқасты, 5, 6-тармағы өзара ұйқасып, ойды қорытындылап, түйіндейді.

№1.1. Әннің бүгінгі күнге дейін төрт нұсқасы жеткен. 1940 жылғы жинақтан бастап, әр жинақтарда екіден-үштен нұсқалары жарияланып келеді. Әнді алғаш рет Өскемен уезінде Ескендір Дайрабаевтың орындауында А. Затаевич нотаға түсіріп, мәтінсіз жазып алған. «1000 ән» жинағына енген [35, 268]. Өлең қандай өрнекті болса, ән де сондай көркем. А. Затаевич «1000 ән» жинағының 413-ескертпесінде «бұл әннің шыққан тегі орыстікі» деп жазса, осы пікірді Б. Ерзакович: «Расында да, Абайдың осы әнінің сазы орыстың «Возле речки, возле моста» деген белгілі халық әніне ұқсас» деп, қуаттаған пікір білдіреді [21, 25].

Осы тұста сәл шегініс жасауға тура келеді. Осы еңбекті алғаш қолға алғанда (2020) А. Затаевич пен Б. Ерзаковичтің осы пікіріне орай орыс халқының аталған халық әнін интернет желісінен тыңдап, әннің частушка жанрына жақын әрі жылдам екпінде айтылатынын біліп, Абайдың әніне ұқсастық таба алмаған болатынбыз. 2020 жылғы Абайдың академиялық толық жинағына екі әннің бір-бірінен алшақ екенін айтып, «қаны қосылмайды» деп жазылған болатын. Араға уақыт салып қайта қарағанда, орыс халқында осындай атпен пляска да (би), ән де әрі оның әртүрлі үлгілері де барын байқадық. Ноталық үлгілердің өзінде айырмашылықтар болды. Орындаушылар да әртүрлі орындаған. Солардың бірінен Ерзакович келтіргендей, екі әннің дыбыс қатарларында аздаған жақындық байқалды. Жинақтарда ноталық жазбалар болғанмен, біз әлеуметтік желіден алып, орындаушының айтуында нотаға түсірдік [38].

Lento. Баяу, созылта. Медленно, протяжно.

Воз-ле реч-ки, воз-ле мос-ту, Воз-ле реч-ки воз-ле мос-ту. Ех!

Accelerando. Бірте-бірте жылдамдата. Постепенно ускоряя.

Воз-ле реч-ки, воз-ле мос-ту тра-ва рос-ла.

Presto. Жылдам. Быстро.

Воз-ле реч-ки, воз-ле мос-ту тра-ва рос-ла.

Бірақ бұдан «Абай әуеннің барлығын орыс әнінен алды» деген пікір тумаса керек. Себебі, әннің бірінші шумағының алғашқы екі тармағы баяу басталып, созылыңқы айтылғанмен, ары қарай әуен бірте-бірте жылдамдап (*accelerando – аччелерандо – бірте-бірте жылдамдата*), тез екпінге көшеді. Одан кейінгі шумақтарда өте жылдам екпінге ауысады (*Prestissimo – престиссимо – өте жылдам*). Екіншіден, ән төрт әуендік жолдан тұрғанмен, екі элементті ғана – *aabb*. Сондықтан, әннің композициялық құрылымы, ән мінезі, табиғаты, екпіні жағынан ортақтық жоқ.

Әуеннен Б. Ерзакович айтқандай тек орыс емес, татар әуеніне де жақындық байқалады. Татар әуеніне ұқсайтындығын Т. Әлімқұлов та өзінің «Жұмбақ жан» еңбегінде: «Музыка әлемінде, жоғарыда айтқандай, ұқсастық жиі. Төл мен бөгденің арасында шым-шытырық шәркездіктер кездесе береді. Қиянатсыз ұқсастық сорақылыққа жатпайды, табиғи төркіндестікке тартады... Оның «Қор болды жаным» татар әнінің әуенін көзге елестетеді. Семей аймағында ертеде татарлардың көп болғанын, Абайдың ноғайша киінгенін, татар мәдениетінің ықпалы тимеуі мүмкін емес екенін, Абайдың «Юзи – раушан, көзі – гәуһар» деп басталатын» өлеңі татар тілінде жазылғанын, тіпті ән текстіндегі «бек бітті халім» деген сөздің татар төркіндес екенін еске алсақ, көзге елестеген әуеннің сырын ұғыну қиынға түспейді» [39, 123], – деп жазады. Бұл жайында музыкатанушы А. Бердібай да Абай мен Жаяу Мұса әндерінің ерекшеліктері жөніндегі мақаласында: «Олардың ән композицияларына енгізген жаңалықтары көбінесе қазақ-орыс және қазақ-татар этносаралық мәдени байланыстары мен өзара қарым-қатынастарына байланысты болды, ал соңғысы ғылымда даму факторы және этникалық ұқсастықтың бір көзі ретінде түсіндірілетіні белгілі» [40, 94-95], – деген ой айтады. Сонымен қатар, Алтай-Тарбағатай немесе Жетісу өңірінің әндерінде кездесетін пентатоникалық дыбыс қатарларына да жақындық білінеді.

«Абай» энциклопедиясында осы әнге берілген мақаланың мазмұны «Қор болды жаным» әніне қатысы жоқ екенін, ондағы келтірілген деректер Татьянаға қатысты әннің түр-нұсқаларының біріне берілгенін айта кеткіміз келеді [19, 364].

«Қор болды жаным» әнінің поэзиялық та, әуендік те құрылымдары бірдей, үш элементтен тұрады – *abab* сс. Үш музыкалық сөйлем бар. Алғашқы екі әуендік жолды кейінгі екі әуендік жол тура солай қайталайды, яғни қайталанған қос тармақ. Ал 5, 6-жол поэтикалық ойдың да, әуендік ойдың да түйінін жасап, қайырмалық қызмет атқарады.

Әннің бүгінге жеткен төрт нұсқасының әуені бір-бірінен алыс емес. Ән диапазоны үш түрінде дециманы құраса, алғаш хатқа түсіп, баспа бетін көрген А. Затаевич жинағындағы бұл нұсқа ундецимаға тең. А. Затаевич әндерді көбінесе мәгінсіз және нотаға темпациялық жүйеде түсірген. Берілген ноталық жазба «1000 ән» жинағынан алынып отыр. Ән *e* золиялық ладында негізделгенмен, әуенде II саты алынбағандықтан, альтерациялық *fis* (*фа диез*) белгісі қойылмаған. Әуен бірден жоғарғы I сатыдан басталып, жоғарғы IV сатыға кварталық секіріс жасайды.

№1.1. «1000 ән» жинағындағы ноталық жазба

Мерно, громко и веско. ♩ = 92

Сообщил Ескендер Дайрабаев
Усть-Каменогорского у.

№1.1(а). Әннің бұл нұсқасы (Е. Дайрабаев – А. Затаевич) «1000 ән» жинағынан кейін АМТ жинағына III түрі болып мәтінсіз жарияланса [12, 23], АСҚ жинағына I түрі болып, алғаш рет мәтінмен жарияланған [13, 42]. «1000 ән» жинағында ән нотаға біркелкі өлшеммен түссе, АСҚ жинағында 2/4 және 4/4 аралас өлшеммен берілген. Абай әндеріне одағай сөздер тән болмаса да, қайырма алдындағы жартылық нота «ей» одағайы болып алынған. Тура солай, «ех» одағайы «Возле реки, возле моста» әнінің нотасында болмаса да, орындаушылар арасында кездеседі.

№1.1(а). АСҚ жинағындағы мәтінмен жарияланған нұсқа

Қайратты, ұстамды. ♩ = 92

Қор бол - ды жа - ным, Сен - сіз де ме - нің кү - нім.
Бек біт - ті ха - лім, Тағ - дыр - дан кел - ген зұ - лым.

Ей, Тағ-дыр ет - се Ал - ла, Не көр-мей - ді пән - дә?

№1.2. Әннің келесі бір нұсқасын 1933–1934 жылдары Е. Брусилковский Ә. Қашаубаевтың орындауында жазып алған. Ән ес эолиялық ладына негізделген. Бұл нұсқада да әуен жоғарғы I сатыдан басталады. Әуен басы алдыңғы нұсқадай кварталық емес, синкопалық ырғақта терциялық секіріспен өрлейді. Алдыңғы нұсқаға карағанда бұл нұсқада синкопалық ырғақ басым. Қайырманың 2-бунағындағы (Тағдыр етсе Алла) әуен Е. Дайрабаев (А. Затаевич) нұсқасында III сатыдан IV сатыға пунктирлік ырғақ арқылы жоғары өрлеп, төменге кварталық секіріс жасаса, бұл нұсқада пунктирлік ырғақ сақталып, сатылап (III, II, I) төмен түседі. Жалпы, Е. Дайрабаев нұсқасында қайырмадағы екі әуендік жол репризалық қайталау болса, Ә. Қашаубаев нұсқасында реприза жоқ, бір ғана синкопа екі әуендік жолды бір-бірінен бөлектеп тұр. Бұл нұсқада да қайырма басында «ей» одағайы қолданған. Бұл «қамырықты» көңіл мен күрсіністі күйді білдірсе керек.

Қайырмадағы 2-әуендік жолдың алғашқы екі буыны (Не көр-мей-ді) лига арқылы қосылған екі төрттік нотамен берілген, яғни сөздің екі буынына бір жарты нота қойылған сияқты болып тұр. Әсілі, сөздің әр буыны жеке дыбыс деп алынып, лига болмау керек еді. Бұрынғы нотаға түсірушілердің, әсіресе, орыс тілді зерттеушілердің тіл білмеуіне байланысты осындай жайлар орын алған.

Біз түсінікті алдыңғы жинақтарға сүйеніп жазып отырғандықтан, сол қалпында беруге тырыстық. Ән АМТ жинағында [12, 22], АСҚ жинағында да [13, 42] II түрі болып берілген.

№1.2

Қайратты, ұстамды. ♩ = 92

Қор бол - ды жа - ным, Сен - сіз де ме - нің кү - нім,
Бек біт - ті ха - лім, Тағ - дыр - дан кел - ген зұ - лым.

Ей, Тағ - дыр ет - се Ал - ла, Не көр - мей - ді пән - дә.

№1.3. Мұхтар Әуезов тек Абай өмірі мен өлеңдерінің ғана емес, әндерінің де білгірі әрі қамқоршысы болған. Ақынның музыкалық мұрасының жинақталып хатталуына ерекше ұйтқы болып, 1935 жылы Семей қаласында Л. Хамидиді Әрхам Ысқақовпен таныстырып, одан Абай әндерін жазып алған. Ол жөнінде Б.Ерзаковичтің келтірген Л.Хамиди естелігінде: «...Мен халыққа кеңінен танымал көптеген қазақ әндерін қағазға түсірдім. Әсіресе, айтулы қазақ ақыны Абайдың оның немересі Әрхам Ысқақовтан 1935 жылы Семей қаласында жазып алған 18 әні айрықша бағалы еңбек болып шықты. Бұл жазбалардың ой салған ұйтқысы Мұхтар Әуезов болды. Кейін «Абай» операсын жазысқан тұста бұл жазбаларым кәдеге асты», – десе [6], Л. Хамиди өзінің тағы бір естелігінде: «Абайдың басқа әндерін КСРО-дағы Ғылым Академиясының Қазақстандағы филиалының тапсыруы бойынша 1935 жылы Семей қаласында Абайдың жиені (немере інісі. Е. Ш.) Архам Исхақовтан жазушы Мұхтар Әуезовпен бірге мен жазып алдым. Композитор Ахмет Жұбанов симфония оркестріне және Құрманғазы атындағы ұлт оркестріне арнап «Абай» деген поэма жазды. Поэмасында Абайдың атақты әндерін пайдаланды, Абайдың музыкалық мұрасын, әйгілі әндерін пайдаланып композитор Ахмет Жұбанов екеуіміз «Абай» операсын жазып шығардық» – деп жазады [41, 7]. Л. Хамидидің Ә. Ысқақовтан жазып алған 18 әннің ішінде «Қор болды жаным» әні де бар.

№1.3

Қайратты, ұстамды. ♩ = 92

Қор бол - ды жа - ным, Сен - сіз де ме - нің кү - нім.
Бек біт - ті ха - лім, Тағ - дыр - дан кел - ген зұ - лым.

Ей, Тағ - дыр ет - се Ал - ла, Не көр - мей - ді пән - дә.

Әннің бұл нұсқасы аралас өлшемде түскен. Әуеннің дамуы ұқсас болғанмен, жоғарғы III сатыға өрлеуі алдыңғы нұсқалардағыдай өрнекті емес: әуен терциялық, кварталық секіріспен тік шырқалып, тік құлдилаиды. Әнде пунктирлік, синкопалық ырғақ кездеспейді. Осы нұсқа алғаш 1940 жылғы жинақта басылған [18]. АМТ жинағында I түрі болып [12, 21], АСҚ жинағында III түр болып жарияланған [13, 42].

№1.4. Әннің келесі бір нұсқасы М. Мұхаметжанованың орындауында жеткен. Ән 1984 жылы М. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының қорына жазылып алынған. Қ. Жүзбасов сол қордан алып нотаға түсірген. Алдыңғы нұсқалармен салыстырғанда ән әуенінде айтарлықтай өзгешелік жоқ. Бірақ әннің алғашқы әуендік жолындағы екпін баяу, созылыңқы екені байқалады. Одан әрі сегіздік, он алтылық ноталармен әуен жүрісі жеделдеген. Қайырма алдындағы «ей» одағайы бұл орындауда да бар.

№1.4

Ұстамды. ♩ = 92

Қор бол - ды жа - ным, Сен-сіз де ме-нің кү-нім, Ей,
Бек біт - ті ха - лім - Тағ дыр-дан кел-ген зұ-лым.

Тағ-дыр ет - се Ал - ла, Не көр-мей-ді пән - дә?

№1.4(а). Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясының ҒЗФЗ қорында М. Мұхаметжанованың орындауында Абайдың бірнеше әні сақталғанын жоғарыда айттық [21]. Зертхана қорындағы М. Мұхаметжанова орындаған «Қор болды жаным» әні жаңадан домбыра сүйемеліне лайықталып нотаға түсірілді. Қ. Жүзбасов нұсқасымен салыстырғанда, аздап айырмашылықтар байқалады. Бұл нұсқа алғаш рет жарияланып отыр.

№1.4(а)

Қор бол - ды жа - ным, Сен-сіз де ме-нің кү-нім, Ей,
Бек біт - т(i)ау ха - лім, Тағ-дыр-дан кел-ген - зұ-лым.

Тағ-дыр ет - се Ал - ла, Не көр-мей-ді пән - дә.

Көріп отырғанымыздай, Қ. Жүзбасов нұсқасындағыдай емес, ән басындағы ұстамды, бірқалыпты екпін соңына дейін сақталған. Екінші, орындаушы қайырманың екі тармағын тұтас бір деммен айтып шыққан. Басқа нұсқаларда

қайырманың алғашқы әуендік жолы I сатыда аяқталып отырса, бұл орындауда қайырмадағы 1-әуендік жолдың сонын пунктир арқылы I сатыдан III сатыға жалғай отырып, үзбей, бір деммен екінші жолды сабақтап әкетеді. Біз орындаушының осы ерекшелігін ескеріп, ноталық жазбамызда (1.4.) қайырма басынан соңына дейін үлкен лига белгісін қойдық.

М. Мұхаметжанова әннің 3 шумағын орындаған. Ән мәтінінде өзгерістер бар. 2-шумақтың 4-тармағындағы «салмадың» сөзінің орнына «жазбадың» деген сөзді қолданса, сол шумақтың 5, 6-тармақтарының орнына (*Жай таба алмай жүрек, Жасыған соң сүйек*) 4-шумақтың 5, 6-тармақтарының сөзі (*Оңалдырып ойды, Түзетпей ме бойды*) айтылған.

№1.5. Консерваторияның ҒЗФЗ қорында 1989 жылы А. Серікбаеваның Семей облысы, Шұбартау ауданына жасаған музыкалық-этнографиялық экспедиция кезінде Абайдың бірқанша әндері жазылған. Соның ішінде «Қор болды жаным» әнін де кездестіруге болады. Орындаушы Бактажар Көмкебаев [21]. Біз сол күйінше нотаға түсірдік.

Әуеннің негізгі жүлгесі сақталғанымен, алғашқы бунақта (*Қор болды*) болатын жоғарғы III сатыдағы секіріс шумақтың 2-бунағына (*жаным*) ауысқан. Қайырма алдындағы «ей» одағайы да бұған дейінгі барлық нұсқаларда жоғарғы I сатыда айтылса, бұл орындауда VII сатыға тұрақтаған. Әуен жеңіл, жылдам екпінде орындалады.

№1.5

Жеңіл, біркелкі ырғақпен. ♩ = 100

Қор бол-д(ы)ау жа - ным, Сен - сіз де ме - нің кү - нім,
Бек біт - ті ха - лім, Тағ - дыр - дан кел - ген зұ - лым.

Ей, Тағ-дыр ет - се Ал - ла, Не көр-мей-ді пән - дә.

№1.6. «Қор болды жаным» әнінің ендігі бір орындаушысы Т. Рахимов. Жоғарыда айтылған хабарда Т. Базарбаев: «Қор болды жаным» деген әнді кезінде Л. Хамиди мен А. Жұбанов «Абай» операсына қолданған. 1940 жылғы жинақтың ішінде бар. Біз сол түрмен алдық» [16], – дейді. Яғни, Ә. Ысқақов нұсқасы бойынша орындаған. Ол жинақта осы бір нұсқасы ғана берілген [18]. Ән нотаға Т. Рахимовтың орындауы бойынша домбыра сүйемеліне лайықталып түсірілді.

Т. Базарбаев Абай әндерінің түр, нұсқаларын қарастырғанда, оның ұрпақтарының айтқаны анағұрлым түпнұсқаға жақын екеніне мән беріп, аса жауапкершілікпен қарағанын байқауға болады. Дегенмен, Т. Рахимовтың өз орындау ерекшелігі байқалмай қоймайды. Оны Т. Базарбаев: «Әр әнші әнді айтып отырғанда жоғары-төмен қосымша дыбыстарды қосып отырады, не

болмаса өткінші дыбыс кетіп қалады. Ол – әншінің өзінің ерекшелігі. Оның бәрін нотаға түсіре берудің керегі жоқ. Бұл нәрсе халық әндерін орындағанда керек. Ал Абайдың әні классикаға жатады. Осы қосымша дыбыстар Абай әндерін орындағанда да қосылып кеткен жағдайлар болған. Сол қосымша дыбыстарды алып тастаса Абайдың өз әні шығады», – дейді [16]. Т. Базарбаевтың бұл ойымен келісуге болады. Бұл бұрыннан қазақ әні мен қазақ әншісіне тән ерекшелік.

Т. Рахимов орындауындағы «Қор болды жаным» әнін Ә. Ысқақов нұсқасымен салыстырсақ, әнші алғашқы әуендік жолдың 1-бунағын (*Қор бол-ды*) он алтылық ноталармен өрнектеген. Әр әуендік жолдың соңын молынан қайырып, созып, толық аяқтап отырған. Тағы бір ерекшелік, 2-әуендік жолдағы «*сен-сіз де ме-нің*» сөзінің соңғы буыны нүктелі төрттік нотаға дейін созылған. Бұл әншінің ән драматургиясын түсініп, дамытып, әнге әр, ойлы-мұңды мінез беріп орындауынан болса керек. Басқа нұсқаларда кездесетін қайырма алдындағы «*ей*» одағайы Т. Рахимов орындауында жоқ. Әннің қорытынды фразасы триольдармен өрнектеліп, речитативті түрде аяқталған.

№1.6

Асықпай, ойлы. ♩ = 76

Қор бол - ды жа - ным, Сен - сіз де ме - нің кү - нім.
Бек біт - ті ха - лім, Тағ - дыр - дан кел - ген зү - лым.

Тағ-дыр ет - се Ал - ла, Не көр-мей-ді пән - дә.

«Қор болды жаным» – ел санасынан өшіп, ұмытылуға жақын қалған әндердің бірі. Әнді алдыңғы үлкен әншілердің айтқаны жайлы еш дерек жоқ. Әр жинақтарда жарияланып келсе де, үйреніп айтқан Т. Рахимов қана. Ал орта немесе кейінгі жас буын өнерпаздар арасында бұл әндерді орындайтындар мүлде кездеспейді. Бір айта кетер жайт, бұл ән опера әншілерінің репертуарынан орын алған және «Musicola» тобы өздерінің репертуарына қосып, К. Абдуллина орындаған.

Келешекте осы әндердің орындалуы басты мұрат болуға тиіс. Бұл айтылған әндер ішінен консерваторияның қорынан табылған М. Мұхаметжанованың нұсқасы мен Ә. Ысқақовтың негізінде айтылған Т. Рахимов нұсқасын жинақтың I бөліміне енгіздік.

Сен мені не етесің. Абай өлеңдерінің ішіндегі пішіні, мазмұны жағынан оқшау тұрған өлеңдердің бірі – «Сен мені не етесің». Тұрағұл естеліктерінде 1889–1892 жылдар аралығында жазылған өлеңдер ішінде аталады. Өлең әр тармағы әртүрлі бунақта құрылған, 7 тармақ сайын бір қайырылып отыратын, яғни, әр шумағы екі бөліктен тұратын 14 тармақты өлең. Қ. Мұхаметханов: «Ақын

бұл өлеңіне тағы да ерекше түр табады. Әр шумағы жеті жолдан қайырылып отыратын бұл өлеңді «жеті аяқ» деп атауға болатын сияқты. Өлеңінің тағы бір түр ерекшелігі: шумақтың әр жолындағы сөздердің саны, буын өлшеуі күрт өзгеріп отырады. Өлеңнің кейбір жолдары бірнеше сөзден құрылса, енді бір жолдарда бір ғана сөз бір жол болып келіп отырады. Осындай аса күрделі, жаңа түрмен жазылған өлеңіне арнап қазақтың ән өнерінде кездеспейтін, жаңадан ән де шығарған», – дейді [20, 284]. Р. Сыздықова: «14 тармақты «Сен мені не етесің?» өлеңінің синтаксистік құрылымы айрықша талдауға тұрарлық өте қызық. Жалпы тармақ саны 14 болғанмен бұл өз ішінен жеті-жеті тармақтан екіге бөлінеді. Бұл шығарманың буын саны мен ұйқасу суреті де өте күрделі... Бұлардың барлығында да және қызық нәрсе: ең алғашқы тармақ – айтылмақ ойдың түйіні, қазығы, ал әрі қарайғы тармақтар – сол ойды айқындай, дәлелдей түсу» – дейді [42, 302].

а – Сен мені не етесің?	6-бу.	а – Неге әуре етесің?
б – Мені тастап,	4-бу.	г – Қосылыспай,
б – Өнер бастап,	4-бу.	г – Басылыспай,
с – Жайыңа	3-бу.	с – Байыңа,
д – Және алдап,	4-бу.	г – Және жаттан
е – Арбап,	2-бу.	е – Бай тап,
а – Өз бетіңмен сен кетесің.	6-бу.	а – Өмір бойы қор өтесің.

Көріп отырғанымыздай, өлеңнің 1-8 (*Сен мені не етесің, Неге әуре етесің*), 7-14 (*Өз бетіңмен сен кетесің, Өмір бойы қор өтесің*) және 4-11 (*Жайыңа, Байыңа*), 6-13 (*Арбап, Бай тап*) тармақтары ұйқас құрайды (6-13 тармақтардың ұйқасы 1-шумақта әлсіздеу болғанмен, қалған шумақтарда берік). Екі бөлік ішіндегі 2, 3-тармақтар өзара ұйқас құрайды, тек 5-12 тармақтар ғана ұйқасқа құрылмаған.

С. Мұқанов өлең жолын 5-6 және 12-13 тармақтарын қосып, 12 жол деп қарастырған. Ұйқастарын а, б, в, г, а, а, д, д, в, г, а деп талдаған. [43, 343]. Мұның бәрін жазып отырған себебіміз, орындаушы бір шумақты екіге жарып, әр жерінен бір алып, өлеңнің жүйесін бұзбасын дегендік. Өлең ғашықтық тақырыбында, ғашық кейіпкердің монологы іспетті. Бірақ жазушы, сыншы, күйші-композитор Т. Әсемқұлов: «Бұл өлең ғашық жігіттің монологы емес, екі адамның – әйел мен еркектің арасындағы этикалық тартыс», – дейді [44, 199].

Әуен өлең құрылысындай 7 жол емес, ырғағына қарай өлең тармақтары бірігіп, 4 әуендік жолды құрайды. Яғни, 1-тармақ – 1-әуендік жол; 2, 3, 4-тармақтар – 2-әуендік жол; 5, 6-тармақтар – 3-әуендік жол және 7-тармақ – 4-әуендік жолға айналады, яғни, төрт музыкалық сөйлем бар.

№1.1. Ақынның осындай күрделі өлеңге шығарған әні де басқа туындыларына ұқсамайды. Әннің бұл нұсқасын 1935 жылы Ә. Ысқақовтың айтуы бойынша Л. Хамиди нотаға түсірген. Алғаш 1940 жылғы жинақта басылса [18], кейіннен АМТ жинағында жарияланды [12, 24].

V сатыдан басталған әуен жоғары-төмен терциялық секірістер жасай отырып IV сатыға аялдаумен жалғасады. 2-әуендік жол сексталық интервал арасында әуен өрнегін құрса, 3-әуендік жолдағы төменгі квинталық секіріс ән диапазонын децимаға ұлғайтып тұр. Мұндай төменгі квинталық секіріс «Татьянаның хаты» (Ә. Ысқақов) мен «Сұрғылт тұман дым бүркіп» (Ә. Ысқақов, А. Жікенов) әндерін еске түсіреді. Ән соңында кездесетін төменгі сексталық секіріс «Мен көрдім ұзын қайың құлағанын», «Есінде бар ма жас күнің» әндерінде де кездеседі. Жалпы сексталық секіріс Абай музыкасына тән интонация. Дәл осы нұсқа 1994 жылы фортепианоға арналып өңделген «Абай әндері» жинағына енген. Өңдеген – Н. Мендіғалиев [45, 12].

№1.1

f Толқындата ♩ = 104

Сен ме-ні не(е)те-сің, Ме-ні тас-тап, Ө-нер бас тап, Жа-йы-на
Жә-не ал-дап, Ар - бап, Өз бе-тің-мен сен ке - те-сің - ай.

№1.2. Әннің екінші нұсқасын М. Мұхаметжанованың орындауында 1984 жылы М. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты аудиотаспаға жазып алған, сол бойынша Қ. Жүзбасов нотаға түсіріп, АСҚ жинағына тұңғыш рет жарияланған [13, 44]. Ән сол жинақ бойынша беріліп отыр.

№1.2

mf Келесі шумақтар үшін

Сен мен-ні н(е)те-сің? //Не-г(е)әу-ре е-те-сің// Ме-ні тас-тап, Ө-нер бас-тап,
Қо-сы-лыс-пай, Ба-сы-лыс-пай,
Жа-йы-на Жә не ал-дап, Ар - бап, Өз бе-тің-мен сен ке - те-сің.
Ба-йы-на, Жә не жат тан Бай тап, Ө - мір бо-йы қор ө - те-сің.

№1.2(а). Қ. Жүзбасовтың *fis* эолиялық ладында негіздеп түсірген әннің ноталық жазбасын консерватория қорындағы М. Мұхаметжанова орындауымен салыстырғанда екеуінің әуендік ладтық арқауы бір болып шықты [21]. Бұл нұсқаның алдыңғы нұсқадан айырмашылығы – VI сатының жоғарылауы (дориялық лад). Ысқақов нұсқасында 3-әуендік жолдағы төменге бағытталған квинталық секіріс (II-V) бұл нұсқада I сатыдан V сатыға субкварта арқылы берілген. Тіпті, секіріске дейінгі әуен бедерлері де екі нұсқада екі бөлек. Бұл

да екі нұсқаны бір-бірінен бөлектеп тұратын ерекшелік деп айтуға болады. Ән соны алдыңғы нұсқадай октавалық емес, сексталық секіріспен аяқталған (1.2.(a)). Қалған әуенде өзгеріс жоқ.

№1.2(a)

Жә - не ал - дап, Ар - бап, Өз бе - тің - мен сен ке - те - сің.
Жә - не жат - тан Бай тап, Ө - мір бо - йы қор е - те - сің.

М. Мұхаметжанова әннің үш шумағын айтқан. Бірақ ән сөзін әр шумақтың әртүрлі тармағынан алып, ауыстырып орындаған.¹ Өлеңнің 1-шумағының 1, 2, 3 және 11, 12, 13, 14 тармақтары алынса, 2-шумақта 1, 2, 3, 4, 5, 6 және 14-тармақтары айтылған. Ал 3-шумақта 5-шумақтың алғашқы 7 (бірінші бөлігі) жолы айтылған. Қ. Жүзбасов нотаға түсіргенде жинақтардағы рет бойынша түзеп жазған.

№1.3. 2008 жылы Шәкәрімнің 150 жылдығына орай Ниязбек Алдажаровтың орындауында Шәкәрім әндерінен құрастырылған аудиодиск жарыққа шықты. Оған Шәкәрім әндерінен бөлек Абайдың, Шәкәрімнің ұлы Қабыштың (Ғабдолла) және тағы басқа халық әндері енген. Сол әндер арасында «Сен мені не етесің» әні де бар еді [16].

Сен ме - н(i)оу не (е)те - сің, Ме - ні тас - тап, Ө - нер бас - тап, Жа - йы - ңа
Жә - не ал - дап, Ар - бап, Өз бе - тің - мен сен ке - те - сің. //е - те - сің//

Әнші әннің толық бір шумағын (14 жолын) ешқандай текстологиялық өзгеріссіз орындап шыққан. Ән алдыңғы нұсқалардай терциялық емес, кварталық секіріспен басталады. 2-әуендік жолда VII сатыдан бірден сатылап түсу жоқ, әуен VI сатыда өрнектеле I сатыға өрлеу арқылы негізгі интонациялық ізге түседі. 3-әуендік жолдағы қосарланып келген квинталық және кварталық секірістер әуеннің диапазонын ундецимаға теңестіреді. Әнші әннің екі шумағын екі түрлі – төменге бағытталған сексталық және октавалық секіріспен аяқтаған. Ән 2009 жылы «Қазақтың 1000 әні» аудио антологиясына әнші Перизат Тұрарованың орындауында енді. Әннің бұл нұсқасы бірінші рет нотаға түсіп, жарияланып отыр.

Абайдың «Сен мені не етесің» әні үш түрлі нұсқада жетіп, бүгінгі күнде соңғы табылған Н. Алдажаров нұсқасы елге кең таралып, сахналардан жиі

¹ Бұл жерде өлеңнің әр шумағын 14 тармақты деп алып отырмыз.

орындалып жүр. Жинақтың I бөліміне М. Мұхаметжанова мен Н. Алдажаров жеткізген нұсқалар енді.

Айттым сәлем, қалам қас. Абай шығармаларының ішінде кең таралғаны да, көп орындалғаны да – «Айттым сәлем, қалам қас» әні. Жігіт пен қыз арасындағы бір-біріне деген іңкәр сезім мен нәзік сырды жеткізуде дәнекер болған хат-өлең халықтың сүйікті әні де болды.

Өлең 1889 жылы жазылған. 1909 жылғы жинақта «Жігіттің қызға айтқаны» деген атпен берілген. Кейінгі жинақтарда «Жігіт сөзі» болып жарияланып, Қ. Мұхаметханов түсініктерінде: «Ғашық жігіттің сезім-сыры оның сүйген қызына жолдаған сәлем хаты арқылы баяндалады» деген түсінік берілген [20, 284].

Яғни, өлең мазмұны – хат-өлең, оған қайтарылған жауап хат-өлең – «Қыз сөзі» («Қиыстырып мақтайсыз». 1909 жылғы жинақта «Қыздың жігітке айтқаны»). Бірақ «Қыз сөзінің» әнмен айтылғаны туралы дерек жоқ.

«Айттым сәлем, қалам қас» 4+3 буынды екі бунактан тұратын, 4 тармақты, 10 шумақты өлең. Өлеңнің ешқандай шумағында бунақ орындарының ауысканы немесе буын санының кемігені байқалмайды. Әнде өлеңнің бастапқы үш шумағы ғана орындалады. Әнді домбырамен айтуға байланысты Т. Базарбаев: «...Осы әнді домбырамен сүйемелдеп айтып жүрген әншілер тіпті, жоқ десек те болады. Себебі, өте қиын. Домбыра фактурасына келмейді», – деп жазған [33, 192]. Расында, кейінгі әншілер арасында Ж. Кәрменовтен басқа әншілердің айтқаны кездеспейді.

№1.1. Шығарма Абайдың бұған дейінгі біз сөз еткен әндерінің ішіндегі «Желсіз түнде жарық ай» секілді жаңаша сипат, өзгеше ырғақта туған терең лирикалық әндерінің қатарына жатады. Әуендік құрылымы *abcd*. 3, 4-әуендік жолдар қайталанады – қайталанған қостармақ. Әннің дыбыс ауқымы – ундецима. Ән арқауын золиялық лад құрайды.

Әннің екі түрі жеткен. III түрі АСҚ жинағында берілгенімен, оның А. Бимбоэс жеткізген «Сегіз аяқ» әніне қатысы бар. Ол туралы осы әннің 1.2 нұсқасында сөз болады және «Сегіз аяққа» берілген 1.1 түсініктерді қараңыз.

«Айттым сәлем, қалам қас» алғаш 1934 жылы Алматыда Т. Арғынбаевтың орындауында Б. Ерзаковичтің жазып алуымен хатқа түскен. Ән алғаш 1940 жылғы жинақта II түрі болып [18], АМТ [12, 25] және АСҚ жинақтарында [13, 45] I түр болып басылған. Біз АСҚ жинағынан алып ұсынып отырмыз. Ән 3/2 өлшеммен түсірілген. 1-әуендік жолдың соңы «ой» одағай сөзімен аяқталған. Бұл сөздегі буын мен әуендік буынның қабыспауынан туған, әйтпесе, әуеннің бұрмаланып кеткен жері жоқ. Бұл – бүгінгі күні халыққа белгілі, кең тараған нұсқа.

Әннің ең басындағы I, III, IV, V сатылар арқылы басталатын тетракордтық интонация ән бойында үш рет кездеседі. Мұндай қайталау қазақ әндерінде көп кездесе бермейді. Әннің бұл ерекшелігін Ғ. Бисенова да кең талдап, анықтама берген [14, 49].

№1.1

Баяу, терең сезіммен ♩ = 106

Айт-тым сә - лем, қа - лам-қас - ой, Са - ған құр - бан мал мен бас.
Са - ғын - ған - нан се - ні ой - лап, Ке - лер көз - ге ыс - тық жас.

№1.2. Алдыңғы нұсқаға байланысты түсінікте ескерткеніміздей, «Айттым сәлем, қалам қастың» осы нұсқасы жөнінде бір түсініксіз жайт бар. Б. Ерзакович А. Бимбоэс жазып алған «Сегіз аяқ» әніне: «Халыққа мейлінше көп тараған «Айттым сәлем, қалам қас» әні орыстың қала романстық лирикасына өте жақын. Оны тұңғыш рет А. Э. Бимбоэс жазып алған және «Сегіз аяқ» деген атпен «Қырғыздың 25 әні» жинағына енгізген. Бірақ бұл әнді Бимбоэстің жазып алғанынан гөрі әлдеқайда жақсы айтатын әншілерді білеміз. Бірақ әуендік негіз бәрінде де бір тектес болып қала береді», – деген пікір білдірген болатын [23, 25]. Ол осы пікірінен айнымай, А. Бимбоэс жазып алған «Сегіз аяқ» әнін АСҚ жинағына «Айттым сәлем, қалам қастың» мәтінімен де енгізген. («Сегіз аяқ» 1.1) Яғни, АСҚ жинағында бір әуен ақынның екі өлеңіне арқау болған («Сегіз аяқ» және «Айттым сәлем, қалам қас»).

№1.2

Айт-тым сә-лем, қа - лам-қас, ой, Са-ған құр-бан мал мен бас.
Са - ғын - ған-нан се - н(i)ой-лап, Ке-лер көз-ге ыс - тық жас.
Са - ғын - ған-нан се - ні ой-лап, Ке-лер көз-ге ыс - тық жас.

№2.1. Келесі сөз әннің нұсқасы емес, түрі жайлы. 1935 жылы Л. Хамиди Ә. Ысқақовтың орындауында нотаға түсірген. Ән алдыңғы нұсқаларға мүлде ұқсамайды, басқа түрге жатады. Әннің әуендік құрылымы *aaab*. Алғашқы үш әуендік жолы бір-бірінен аздаған өзгерістермен ғана ерекшеленгені болмаса, әуені ортақ. Ә. Ысқақовтан кейін бұл түрінің орындалғаны жөнінде ешқандай дерек жоқ, ән Абай стилінен алшақ жатыр. Сол себепті бұл әнді Абай әндерінің қатарынан көре алмай тұрмыз. Ән нұсқасы 1940 жылғы [18], АМТ [12, 26], АСҚ [13, 45] жинақтарына және Ғ. Бисенова монографиясының қосымшасына енген [14, 141].

АМТ жинағында *es* иониялық ладында берілген және 3-әуендік жолда VII сатының төмендеуі кездеседі. АСҚ жинағында осы миксолидиялық ладты кездейсоқ белгі емес, ноталық жол басына төрт бемоль белгісін қою арқылы көрсеткен. Әнді АМТ жинағы бойынша беріп отырмыз.

№2.1

mf Толқындата ♩ = 100

Айт-тым сә - лем, қа - лам - қас, Са - ған құр-бан мал мен бас.

mf *rit.*

Са - ғын-ған-нан се - н(і)ой - лап, Ке - лер көз-ге ыс-тық жас.

Жоғарыда музыкатанушылардың көбінесе ақынның елге кең таралған әндеріне ғана назар аударып, сол әндерді негізгі зерттеу нысаны ретінде қарастырғаны айтылған болатын. Әсіресе, «Айттым сәлем, қалам қас» әніне қатысты пікірлер сан түрлі.

Г. Шомбалова: «Бұл әннің мелодиясынан XIX ғасырдың екінші жартысындағы орыс халқының тұрмыстық романстарына тән бірталай ерекше белгілерді табамыз. Бұл – секстальық мелодиялық жүрістер мен жеке мелодиялық оралымдар және шумақтың екінші жартысын қайталаудан туатын түр құрылысының екі бөлімнен келуі», – десе [15, 91], М. Ахметова: «Айттым сәлем, қалам қас» әніне келсек, оның жұмсақ та баяу әуені Абайға тән терең мәнді, мол тынысты ақындық мәтініне мінез қоса түседі. Онда алдыңғы сегіз жолды өлең сияқты («Сегіз аяқ») қазақтың жеті буынды өлеңіне де жаңаша кең әуендік құрылым мен стиль қолданған. Абайдың бұл кең құрылымды «Айттым сәлем, қалам қас» әні жалпы сипаты бойынша XIX ғасырдың екінші жартысындағы орыс романстық шығармашылығы және орыс қалалық әнімен сөзсіз интонациялық байланыс бар екенін байқауға болады», – деп [22, 87], жалпы әуен құрылымында жаңашылдық пен өзгешелік барынан баян етеді.

Өткен ғасырдың 60-жылдарынан бастап «Айттым сәлем, қалам қасты» орыстың «Кари глазки» аталатын халық әніне ұқсату өте басымдық алған. В. Дернованың «...Жаңа лирикалық жанрға бүтіндей жататын Абайдың үш қана әні бар: «Көзімнің қарасы», «Желсіз түнде жарық ай» және «Қаранғы түнде» [17, 117] деген пікіріндегі әндер қатарына «Айттым сәлем, қалам қас» әнінің қосылмауының сыры «Кари глазкиге» ұқсауында жатқан сияқты. Мұндай ойды Б. Ерзаковичтің Абай әндеріне қатысты мақалаларынан да кездестіруге болады.

Олай болса, «Кари глазки» жайлы әуелгі сөз қайдан шықты? Жазушы Тәкен Әлімқұлов алғаш рет бұл әннің орыстың «Кари глазки» деген әніне ұқсайтынын айтқан. Өзінің «Жұмбақ жан» еңбегінде: «Абайдың жұртшылыққа түгел тараған «Айттым сәлем, қалам қасы» орыстың «Кари глазки» аталатын ежелгі халық

әні боп шықты. Ежелгі дейтін себебім, әннің текстінде славянизмнің шалығы бар. Әннің «Карие глазки» болмай, «Кари глазки» аталуы, үнді бір әріптің түсіп қалуы, толып жатқан келте орам, қайрылыстар осыны аңғартады.

Осы әннің нотасын мен қазақ музыкасын зерттеуші һәм композитор Б. Г. Ерзаковичке 1954 жылы берген едім. Он екі жылдан кейін 1966 жылы Алматының «Наука» нәшіриятында шыққан «Песенная культура казахского народа» атты кітабында Б. Г. Ерзакович осы нота хақында былай деп жазады: «Абайдың халыққа өте-мөте кең тараған «Айттым сәлем, қалам қас» әні орыстың қалалық романс лирикасына ерекше жақын. Бұл ән «Карие глазки» деп аталатын орыстың ертедегі тұрмыстық романсына әуен жағынан аса жақын. «Карие глазкиді» Абай өзінің орыс достарының бірінің үйінен естуі мүмкін. Бұл романстың Сібір мен Қазақстанда ғана емес, Россияда да кең тарағанын жазушы-сыншы Тәкен Әлімқұловтың хабарлаған қызықты фактісі дәлелдейді» [39, 374].

Осыдан кейін Б. Ерзакович «Айттым сәлем, қалам қастан» айнымайтын орыс әнін менің қашан, қай жерде, кімнен естігенімді жазады. О баста мен ауызша айтқандықтан және көшеде жүрдім-бардым айтқандықтан нобайын ғана келтіреді. Шындықты сақтау үшін толық жазғым келеді», – деп әнді қалай жазып алғаны жөнінде ары қарай әңгімелейді.

«Москваның А. М. Горький атындағы әдебиет институтында оқып жүрген кезімде, 1950 жылы қыста, жеке пәтерде тұрушы едім. Бір күні кеште «Айттым сәлем, қалам қасты» ыңылдаттым. Пәтер жалдаушы кемпір – Ольга Дмитриевна танданып: «Бұл – орыстың әні ғой!» – деді. Бірақ әннің төркінін таба алмады. Осындай танданысты мен Қырымда Анна Алексеевна дейтін кемпірден және есіттім.

Арада үш жылдай уақыт өткенде, 1953 жылы, Алматыда Городская көшесінің 19-шы үйінде тұратын Анна Степановна Аринчихина кейуана әннің орыс әні екенін анықтады. Ол Фрунзе қаласына барған сапарында сінлісінің үйіндегі фарфор вазадан әннің нотасын көшіртіп әкелді. Менің Б. Ерзаковичке бергенім сол көшірме. Түпнұсқасы Фрунзе қаласында, вазадағы сурет-нәш.

1954 жылдың күзінде жазушылардың Бүкілодақтық съезіне келе жатқанымда осы әнді вагон-рестораннан естідім. Аспазшы орысқа даяшы қыз қосылып, аяғы хорға айналып кетті. Ән түн ортасы ауғанға шейін шырқалды. Күні бүгін осы әнді москвалық шофер Иван Сергеевичтен естіп жүрмін.

Осындай фактыларға қарағанда, «Кари глазки» («Карие» емес») Б. Ерзакович айтқандай, қалалық романс емес, орыстың әріден келе жатқан халық әні ме деп топшылаймын. Романстың тексті де, сазы да, ұзақ болмайды. Бұл әннің тексті ұзақ та, өзі шамасыз шұбалаңқы.

Енді әнді Абайдың «Айттым сәлем, қалам қасымен» салыстырар болсақ, ырғақтарда ғана болмашы айырма бар. Орысшасы баяулау айтылады да, ұзақтан қайырылады.

Бұл өлеңнің кейбір шіркеулік-славяндық сөз нақышы «әріден келе жатқанды» растайды. Рас, әннің кейбір сазы, әсіресе, қайырымы осы күнгі аракидік айтылып

жүрген әйгілі «Волга – реченькаға» ұқсайды. «Волга – реченьканын» өзінің Еділден тараған талай әнге, мысалы, «Разлилася Волга широкаяға» ұқсайтыны хақ. Орыстың халық әнінің саздысының көбі осы Еділге байланысты туғанын еске алсақ, «Кари глазкідің» тым әріден келе жатқанына күмән қалмайды. Бір қызығы, бұл ән орысшасында қыздың атынан айтылса, Абай оны жігіттің аузына салады, яғни өзінің көңіл хошына бейімдейді. Әннің айырмашылығы да осыдан тарайды. Орысшасы нәзіктеу, «мұндылау», созымдылау. Қазақшасы ірірек, шерлірек, қысқарақ.

Әрине, Абай өз әндерінің барлығын орыстан көшірмеген. Біз келтірген мысал некен-саяқ. Бірақ Абайдың орыс әнін сүюі, содан тікелей үйренуі ешқандай күдік тудырмайды» [39, 117-119], – дейді.

Б. Ерзакович: «Мынадай бір маңызды жайға тоқтала кеткен жөн: революцияға дейінгі қазақ музыкасы орыс музыкасымен байланыстың арқасында жетіліп, байып қана қойған жоқ, өзі де кейбір орыс композиторларының шығармашылығының қайнар көзі болып, кәдесіне жарады. Ол кездегі зерттеушілер мұны талай рет атап көрсетті. Торғай облысының музыкалық фольклорын зерттеуші С. Г. Рыбаков¹ дәл осындай пікір айтқан. Географиялық қоғам мәжілістерінің бірінде жасаған хабарында ол мынадай ойын ортаға салған: қазақ музыкасын зерттеу «орыс музыкасын зерттеуге пайдалы әсер етуі мүмкін. Оның пікірінше, А. П. Бородин өзінің «Князь Игорь» операсында көп ретте біздің шығыс халықтарымыздың музыкасының ерекшеліктерін өте нәзік те шебер көрсеткен». Бұл мәселе жөнінде С. Г. Рыбаков бір де бір факт келтірмесе де, оның айтқандары – назар аударарлықтай.

Мына бір оқиғаны еске алса да болады: төрт жыл үзілістен кейін 1874 жылы А. П. Бородин «Князь Игорь» операсын жазуға қайта кіріседі де тікелей өзі және В. В. Стасов арқылы атакты зерттеуші-жазушы В. Н. Майновтан половец музыкасының сипаты жайында сұрағанда, В. Н. Майнов А. П. Бородинге: «половецтердің музыкасы (егер Сізге менің дүмше пікірімді айтуға рұқсат болса) таза шығыстық әуендер жиынтығынан құралған болу керек, бірақ «Ложится в поле», Балакирев әуеніндей, парсы әндеріндегідей ерекше әсем емес, өйткені алтайлық түріктер мұндай әсем әуен дәрежесіне әлі жеткен жоқ, бұған олардың чуваш, башқұрт, қырғыз ұрпақтары дәлел бола алады», – деген.

В. Н. Майновтың бұл пікірін еске алады да А. П. Бородин венгр және половец әндерінің жинақтарымен танысады. «Шығыс әуендерінің жиынтығын» іздеу кезінде А. П. Бородиннің қазақ әндерімен танысуы да ықтимал. Бірақ мұны анықтайтын жазба деректер әзірге жоқ. Әйтсе де, қазақ әуенін «Князь Игорьдың» әуенімен салыстыру бұл болжамды онан әрі зерттеу қажеттігіне негіз бола алатын сияқты. Мәселен, қазақтың А. В. Затаевич жазып алған «Ай, айнама» және «Ғазиза-ай» әндері мен половец жауынгерлерінің музыкалық образдары арасында өзара даусыз табиғи ортақтық бар екенін көрсетеді. Сол

¹ С. Г. Рыбаков – этнограф, музыкатанушы, фольклорист. Орыс географиялық қоғамының мүшесі. 1902–1908 жылдар арасында Торғайда тұрған.

сияқты Кончаковнаның каватинасы мен қазақтың халық әні «Жайма қоңырдың» (Мұхиттың әні – Е. Ш.) арасында да әуендік ұқсастық бар екенін байқауға болады» [23, 27-28], – дейді. Бірақ Б. Ерзакович осылай дей тұра «Айттым сәлем, қалам қастың» аржағына үнілуде біржақтылық танытқан сияқты.

Т. Әлімқұлов «Орыстың халық әнінің саздысының көбі осы Еділге байланысты туғанын еске алсақ, «Кари глазкидің» тым әріден келе жатқанына күмән қалмайды» деп бір ойды тұспалдап кеткен сияқты. Көрші, аралас отырған этностардың мәдениеті, тілі, өнері, өмір сүру салтының бір-біріне ауысуы немесе күшті мәдениеттің үстемдік құратыны табиғи заңдылық болса, «Кари глазкидің» де ар жағында қыпшақтардың (половец) әуені жатқан жоқ па деген ой келеді. Болашақта ұқсастықтарды осы аяда қарастырған жөн бе екен деп ойлаймыз...

Ақын әндерінің орыс әнімен ұқсастығына қазақ музыкатанушылары біршама қарсылықты пікірлер білдірген. А. Жұбанов Абайдың композиторлық жолының қалыптасуын айта келіп: «...Әннің қазақ халқының рухани байлығының ішіндегі өткір қаруының бірі екенін білді. Ол ән шығару әдісінде жаңа интонациялық көріністермен танысты. Бұрынғы қазақтың әндерінің дәстүрін меңгерді. Сол дәстүрде де ән шығарды. ...Біржанның, Ақанның салып кеткен музыкалық ізін, дәстүрін қирату керек демей, қайта Арқа әндерінің асқақ үндерін өзі есіткен орыс, украин халық әндерінің, қаланың демократиялық ән үлгілерінің, орыстың романстық лирикасының үлгілерімен қабыстырып, түрлі бояудан келіп, жаңа бір сапалы түр тапты» [2, 122], – деп түрленуінің, дамуының, жетілуінің негізін ашып береді. Ал Абайдың музыкадағы осы жолын бір жақты қараушыларға: «...Абай әндерін орыс музыкасының көлеңкесі деп қараушылардың қолында оны дәлелдейтін ешбір айғағы жоқ, Абай әндері басынан аяғына дейін қазақ музыкасының халықтық интонациясында құрылған, бірақ басқа интонациялық демдердің араласуы арқылы жаңа заман тілі, «сөздігі» бар шығарма болып қалыптасқан» [2, 123], – деген түйінді сөз айтады.

Абай әндеріне қатысты осындай біржақты ойлардың бүгінгі күнде ескіргені, жаңаша көзқарастың қажет екендігін музыкатанушы С. Күзембаева да айтады. Ол: «Абайдың лирикалық әндерін сөз еткенде, ескере кететін бір проблеманы еске салған жөн. Ол Қазақстан музыкатану ғылымында осы күнге дейін қалыптасып келе жатқан орынсыз ой-пікір. Бұл қате тұжырым бойынша, Абайдың нағыз ұлттық нақышпен безендірілген, нағыз қазақи туындылары «Айттым сәлем, қалам қас» пен «Желсіз түнде жарық ай» әндерін орыстың «Карие глазки» романсы мен орыстың халық әні «Коробейникиге» еліктетіп шығарылған, тіпті бұл әндерді Абай жазбаған да шығар деген күмәнді сөздер айтылып келеді. Біздің ойымызша, бұл теріс ұғым кеңес заманы идеологиясының салдарынан шыққан тұжырым. Соншама әндер шығарған Абай тек осы екі әнге келгенде, қалайша олардың авторы болмайды?! Рас, Абай кезінде өз ортасында әртүрлі халықтардың музыкасын естіп, табиғи дарынының арқасында оны қабылдап, өз шығармашылық лабораториясынан өткізгені мәлім, соның нәтижесінде біз Абай тек өз мәнеріне тән әндер жазған деп толық айта аламыз» [46, 2], – дейді.

Осы пікірге Т. Базарбаев та: «Осы дауды бұрынырақ А. Затаевич қозғап еді, «Айттым сәлем, қалам қас» орыстың «Черноглазая» деген әнімен бірдей деп. Енді оны Ерзакович қайталап айтып жүр. Мұндай пікірлерге кезінде Жұбанов үзілді-кесілді қарсы болған. Шынында да Абай орыстың алдыңғы қатарлы ақындары мен композиторларын жақсы білгендігі белгілі...» [33, 191] – деп, өзінің бұл пікірге қосылмайтынын білдіреді.

Бұл турасында Қ. Жүзбасов та: «Айттым сәлем, қалам қас» әнінің өлең өрнегі кәдімгі қазақ әндерінің қайырмаларында жиі кездесетін бунақтармен ұқсас келетінін де айта кету орынды болар. Солай бола тұрса да, кейбір зерттеушілер бұл әнді малоросс немесе орыс әндерімен үндес деген тұжырым айтқан кездері болды. Бірақ мұндай пікір тым ұшқары, негізсіз. Өйткені романс жанры музыканың европалық үлгісіне жатады да, міндетті түрде аспаптық сүйемелмен орындалады. Оның композициялық тұрпаты бірнеше бөлімнен құралып, циклдық түрмен ерекшеленеді. Сондықтан Абай әндеріне ұқсастықты бөтен жанрлардан іздестірудің реті жоқ», – деп жазады [47, 8].

Ғ. Бисенова осы әндерді салыстыра келе, ол әндердің бір емес, бірнеше нұсқасының барлығын да айтады.

Айт-тым сә - лем, қа - лам-қас, Са - ган құр - бан мал мен бас.
 Ка-ри глаз - ки где вы скры - лись? Мне вас боль-ше не ви дать.
 Са-ғын-ған - нан се - ні ой - лап, Ке-лер көз - ге ыс - тық жас.
 Ку-да вы скры лись за-про-па - ли, на-век за - ста - ви-ли страдать.

Ғ. Бисенова «Кари глазки» әнінің тағы бір нұсқасын музыкатанушы Н. Матаганованың анасының орындағаны жөнінде айта келіп, «Ол нұсқаны Б. Ерзакович нұсқасымен салыстырғанда ұқсастық таптық. Әнді орындаушы Жетісу өңірінде туған, ұзақ уақыт Семейде тұрған», – деген дерек береді.

Ка - ри глаз - ки, где вы скры-лись?Мне вас боль-ше не ви - дать.
 Ку - да вы скры-лись,за-про-па - ли, На-век за-ста - ви - ли стра-дать.

Ғ. Бисенова: «Бұл жағдайда Абай әнінің орыс романсының әуеніне кері әсері байқалады деп болжауға болады. Б. Ерзакович «...революцияға дейінгі қазақ музыкасы орыс музыкасымен байланыстың арқасында жетіліп, байып қана қойған жоқ, өзі де кейбір орыс композиторларының шығармашылығының қайнар көзі болып, кәдесіне жарады», – деген пікірді дұрыс айтқан. Абай әнінің жалпы құрылымы жоғарыда айтылған «Карие глазки» романсының екі нұсқасына қарағанда әлдеқайда бай екендігі сөзсіз. Бұл шарықтау шыңына жақындауды көрсетеді, даму тақырыбы неғұрлым мәнерлі, толығырақ. Абайдың әуені өзі естіген романстың шығармашылық тұрғыдан қайта ойластырылған нұсқасы (аудармасы) деп есептесек, онда әуеннің барлық иін, иіріміне үйлес, сай, дәл жазған ақындық даналығына таңданбасқа шараң жоқ. Бұл – осы шығарманы бағалаудағы ең маңызды нәрсе. Сондықтан, Абай әуенінің орыс романсымен интонациялық (бірақ метрикалық емес) ұқсастығына мән берудің қажеті жоқ деп санауға болады. Сонымен қатар, Абай «Кари глазки» романсына назарын аударды дегеннің өзінде, әуеннің кеңдігі, әннің эмоционалды-бейнелік құрылымы ақынның шығармашылық тұлғасына жақын болғанынан деп есептеу қажет» [14, 52], – деген ой айтады.

Сонымен қатар: «Абайдың Тоғжанға деген махаббаты оны көптеген лирикалық туындыларды тудыруға шабыттандырғаны белгілі. «Айтым сәлем, қалам қас» әні сүйіктісінен айрылған кезде тууы мүмкін. «Жігіт сөзі» Найман руынан шыққан Қалам қас есімді қызға арналған деген сөз бар. Мұндай куәлікті Семей облысының Абай ауданында тұратын Балқатай Толғамбаев береді. Ол Абайдың өмірі мен шығармашылығынан, ұлдары мен туыстарынан көптеген мәліметтерді біледі. Бәрібір, бұл әннің ішкі мазмұны өмірбаяндық мінез арқалап тұрғандай сезіледі» [14, 51-53], – дейді.

Жоғарыда Ғ. Бисенова келтіргендей әннің Тоғжанға немесе Найман руынан шыққан Тана мырзаның қызы Тұржанға арналған екен деген сөздің бары рас. Бірақ өлең-ән кімге арналғаны маңызды емес деп ойлаймыз. Басты дүние – шығарманың туылуы, оның көркемдігі, эстетикалық мәні, кейінге жетуі. Дегенмен, бұл жөнінде ақын Қалихан Алтынбаев «Қалбатау» кітабында Тұржанға арналған деген дәлел келтіреді [48, 134-138].

М. Әуезов 1945 жылы жазған «Абайдың өмірбаяны» еңбегінде Абайдың алғашқы ақындық қасиетінің қалыптасуына байланысты сөз қозғай келіп: «... Абай өзін ақынмын деп санамаған. Өлеңді де, дәл өлең түрінде, келелі тартыс үстінде аз қолданып, жәй ойын, қалжың, мысқыл түрінде көбірек айтып тастап жүрген. Әсіресе жігіттікке жеткен шағында қыз-келіншекке арнаған сәлем хат, қалжыңды көбінесе өлеңмен айта беретін болған. ...Жаңағы айтылған әйелдер сияқты Абайдың жас күнінде қатты қадірлес болған әйелінің бірі – Мұрын Тананың қызы Тұржан сұлу екен. Бұл кейін Сыбаң ішіндегі Быжы деген өзбекке тигенде, Абай әдейілеп барып, амандасып жүрген» [10, 161-162], – деп қысқа түсінік береді. Тұржан туралы сөздің төркіні осыдан шықса керек. Бірақ бұл нақты емес.

Жинақтың I бөліміне Т. Арғынбаев жеткізген нұсқа бүгінгі айтылып жүрген үлгі ретінде берілді.

Татьяна хаты, Татьяна сөзі. XIX ғасырдың 80-жылдарының аяғы Абай шығармашылығының жемісті жылдары болды. М. Ю. Лермонтов, А. С. Пушкин, И. А. Крылов, А. А. Дельвиг, В. А. Крылов (Р. Ливенштейн) секілді орыс ақындарынан жасалған аудармалар да осы жылдардың үлесіне тиеді. Солардың ішінде А. С. Пушкиннің «Евгений Онегин» романынан аударған циклды өлеңдерінің орны бөлек. Ақынның бұл аудармалары шәкірттерінің бірі Әсет Найманбайұлына да әсер еткен, оның «Евгений Онегинді» нәзира дәстүрімен жырлағаны белгілі. Олар әнге айналып, ел ішінде «Тәтіштің әні» деген атаумен кең таралды. Ән турасында К. Ысқақұлы: «Абай қазақша өлеңмен «Онегинді» перевод қылды. Қазақ ортасына қатты жайылып кетті. Қазақтар Татьянаның хатын бек таңсық көреді» [49, 104-112], – десе, М. Әуезов: «Татьяна мен Онегин образдарының биік поэтикалығына, шынайылығына ғажап қалған Абай олардың тарихын баяндайды, олардың ұлы қастерлі сүйіспеншілігінің бағалылығын баса көрсетеді және оны қазақ жастарының ұғымына жақындатады. Абай версиясында «Евгений Онегин» эпистолярлық роман түріне ие болған», – дейді [1, 54]. «Татьяна әнінің» қазақ даласына кең таралғаны жайлы Д. М. Львович, А. Н. Седельников секілді т. б. орыстың саяхатшы ғалымдары өз жазбаларында ерекше атап өтеді..

Абайдың Онегин мен Татьяна туралы әндері музыка зерттеушілерінің үлкен қызығушылығын тудырып, назарын аударды. А. Жұбанов, Г. Шомбалова, В. Дернова, Б. Ерзакович, М. Ахметова сияқты музыкатанушылар көптеген ғылыми зерттеулер жүргізіп, талдаулар жасап, еңбектер жазды. Әндердің қазақ арасына кең таралғаны сонша, музыкатанушы В. Дернова 1960 жылдардың өзінде: «Жалпы алғанда Онегин циклынан он екі ән жиналып отыр», – дейді [50, 80]. Бүгінгі күні Татьянаға арналған әндердің саны одан да көп. Бірақ қазіргі дәстүрлі орындаушылар репертуарында «Татьянаның әні» деп бірақ ән орындалады, ол – «Татьянаның сөзі» (*Тәңірі қосқан жар едің сен*). Бүгінге дейін зерттеушілерден басқа осы әндердің қайсысы «Хаты», қайсысы «Әні» екенін ажыратып, оның қайсысы қай әнмен айтылатынына үңілген орындаушыларымыз жоқ.

Абайдың Онегин циклына жататын әндерінің ішінде «Татьянаның Онегинге жазған хаты» (*Амал жоқ қайттым білдірмей*), «Онегиннің Татьянаға жауабы» (*Таңғажайып бұл қалай хат*), «Онегиннің Татьянаға жазған хаты» (*Құп білемін сізге жақпас*) және «Татьяна сөзі» (*Тәңірі қосқан жар едің сен*) секілді төрт ән бар.

Сонымен, Онегин циклына қатысты сөзді жинақтарда жарияланып келе жатқан жүйе бойынша және әннің алғаш хатқа түсу ретіне қарай «Татьянаның Онегинге жазған хаты» (*Амал жоқ қайттым білдірмей*), қысқартып айтқанда, «Татьяна хатынан» бастап қозғаймыз. Татьянаға қатысты әндердің мәтіні мен әуені араласып кеткендіктен, «Татьяна хаты» мен «Татьяна сөзін» бірге қарастырамыз.

№1.1. «Татьяна хаты» – Абай әндері ішіндегі алғаш хатқа түскен екі әннің бірі. Нотаға А. Бимбоэс М. Нұрабаевтың орындауында түсірген. Ән

мәтінсіз жазылған. Ән А. Бимбоэстің «Қырғыздың 25 әні» мақаласына еніп, 1926 жылы «Музыкалық этнография» жинағында жарияланған («Сегіз аяқ» түсінігін қараңыз). Оның АСҚ жинағы бойынша бүгінгі күнге дейін төрт түрнұсқасы жетіп отыр. Ақын түпнұсқадағы буын санын сақтауға тырысқан. Осы өлеңнің өзіне тиесілі әуенін түпнұсқадағы кейбір шумақтардың сөзімен орысша айта беруге де болады. Ол жайлы В. Дернова да: «Аударма «Татьяна хатынан» басталуы да мүмкін. Біздің ойымызша, біріншіден, түпнұсқаның стопасын (жүйесін) сақтауға ұмтылғандық, екіншіден, мелодияның кейінгі кезде Онегин циклындағы барлық өлеңдердің негізгі әні болғандығын айтып береді», – дейді [15, 113]. Өлең 4 тармақты 19 шумақтан тұрады. Құрылысы 5+3 бунақты, ұйқасы абаб, 7-8 буынды жыр үлгісінде жазылған.

Абайдың «Татьянаның Онегинге жазған хаты» әнін ең алғаш 1920 жылдары А. Бимбоэс Нәзипа Құлжановадан жазып алған деген сөз бар. Оны айтып отырған себебіміз, әнді жазып алған уақыттан төрт-бес жыл бұрын, яғни 1914 жылы 26 қаңтар күні Н. Құлжанова Семей қаласында Абайдың өмірден өткеніне 10 жыл толуына байланысты әдеби-музыкалық кеш ұйымдастырып, ақын мұрасы жөнінде баяндама жасайды. Сол кеште Абай әндерін орындаушы, насихаттаушы әнші Әлмағамбет Қапсәләмов Абайдың «Татьянаның хаты», «Айттым сәлем қалам қас», «Өлсем орным қара жер сыз болмай ма» әндерін орындаған. Жүсіпбек Аймауытов Біржан сал ролін, Тұрар Қозыбағарова Сараның ролін сомдап, Біржан мен Сараның айтысын сахналайды.

Неге екені белгісіз, 1914 жылы Семейде өткен Абай кеші А. Бимбоэстің «Татьянаның хатын» жазып алған 1920-жылдармен байланыстырылып, «әнді А. Бимбоэске орындап берген Н. Құлжанова» болып жүр. Себебі, В. Дернова, Ғ. Бисенова, Б. Ерзакович еңбектерінде, АМТ, АСҚ жинақтарының түсініктерінде және Н. Құлжановаға қатысты еңбектерде осылай жазылған, бірақ ешқайсысында нақты дерек көзі көрсетілмеген. Н. Құлжанованың А. Затаевичке екі ән жаздырғаны рас. Ол туралы «1000 ән» жинағында жазылған [35, 406]. Кейбір ауызша деректерден естігеніміз, 1919 жылы Н. Құлжанова күйеуі Колчак әскерінің қолынан қазақ тапқаннан кейін, көп ұзамай С. Сейфуллиннің шақыруымен Ақмолаға ауысып, сонда фольклор жинаумен айналысқан. А. Бимбоэспен «Сегіз аяқ» және «Татьянаның хатын» жеткізген М. Нұрабаевтың үйінде кездесіп, А. Бимбоэс әнді Нәзипадан сол жолы жазып алған дейді. Бірақ А. Бимбоэске ән жаздырғаны туралы негізгі дереккөзді табылмады.

АМТ жинағына «Татьяна хаты» әнінің екі түрі беріліп, Бимбоэс нұсқасы соның II түрі болып мәтінсіз жарияланған [12, 28].

№1.1. Бимбоэс мақаласындағы мәтінсіз берілген алғашқы нота жазбасы:

А. Бимбоэс «Татьяна хаты» деп жазып алғандықтан, нота астына ақынның осы өлеңінің мәтінін қойып шықтық. Бірақ, әуенге өлең буындарының сәйкес келмейтіні анық байқалады.

№1.1(а)

А - мал жоқ қайт - тім біл-дір мей, Я - пыр-мау қай - тіп ай-тамын.

Қой - ма-ды дер - тің күй-дір - мей, Не сал-саң да тар - та-мын.

Бұл әнді кім жеткізсе де, «Амал жоқ қайттім білдірмей» сөзімен айтпағаны анық. Ғ. Бисенова монографиясында «Татьяна хаты» (*Амал жоқ қайттым білдірмей*) әнінің II түрі болып, мәтінсіз берілген [14, 142].

Бірақ «Татьяна сөзінің» мөлдір лирика бола тұра, мұндай марш екпінімен айтылғаны танданарлық. Ән АСҚ жинағына да «Татьяна сөзінің» I түрі болып енген [13, 49].

№1.1(б)

mf Жайлап, көтеріңкі

Тән(і) - рі қос - қан жар е - дің сен, Жар е-т(е)ал-май ке - тіп ең.

Ол ке-зім - де ба-л(а)е-дім мен, А - я - мас - қа бе - кіп ең.

№1.2. Абай әндерін алғаш нотаға түсіргендердің бірі – А. Затаевич. Жоғарыдағы Бимбоэс жазып алған ән түрінің тағы бір нұсқасын А. Затаевич Ж. Аймауытовтың орындауында нотаға түсіріп, «1000 ән» жинағында «Абай (II)» деген атпен мәтінсіз жариялаған [35, 252]. Бұл ән де АСҚ жинағына «Татьяна сөзінің» II түрі болып енген.

№1.2

Мерно в характере марша. ♩ = 104

№1.2(a). Ж. Аймауытов нұсқасының АСҚ жинағында «Татьяна сөзімен» берілуі:

Тәң(i) - рі қос - қан жар е - дің сен, Жар е-т(е)ал-май ке - тіп ең.
Ол ке - зім - де ба - л(а)е-дім мен, А - я - мас - қа бе - кіп ең.

№1.3. Осы нұсқалардың бірін Л. Хамиди 1935 жылы Семей қаласында «Тәңірі қосқан жар едің сен» деген атпен Ә. Ысқақовтан жазып алған. 1940 жылғы жинақта «Тәңірі қосқан» [18], АМТ жинағына «Тәңірі қосқан жар едің сен» болып, өлеңнің алғашқы жолы бойынша берілген. АСҚ жинағында «Татьяна сөзінің» V түрі болып берілген. Үш нұсқаның алғашқы тактілерінде кездесетін интонациялық секірістер, VI сатыдан бастап жоғары өрлеуі, дамуы, т. б. аздаған өзгерістері болмаса, бірдей деп айтуға болады.

№1.3

mf Орташа екпінмен әндете

Тәң(i) - рі қос - қан жар е - дің сен, Жар е-т(е)ал-май ке - тіп ең.
Ол ке-зім де ба - л(а)е-дім мен, А - я мас - қа бе - кіп ең.

Н. Құлжасанова (А. Бимбоэс), Ж. Аймауытов (А. Затаевич) және Ә. Ысқақовтардың (Б. Ерзакович) орындауындағы «Татьяна хаты» (АСҚ жинағында «Татьяна сөзі») әндерінің салыстырмалы нотасы:

Бимбоэс
Затаевич
Ысқақов

Бимбоэс
Затаевич
Ысқақов

Бүгінгі айтылып жүрген түрімен салыстырсақ, екі бөлек ән. Жоғарыда нотасы берілген үш әннің ішкі иірімдерінің ауысулары болмаса, негізі бір, тіпті, бір ән деп айтуға болады. Осынша сырлы, нәзік лирикалық өлеңнің марш ырғағымен орындалуы – таңғаларлық.

Әннің осы нұсқасына байланысты зерттеушілер де пікірлерін білдірген. Г. Шомбалова: «Бұл мелодия Абайдың «Ішім өлген, сыртым сау» әніне өте жақын келіп, өзінің сипаты мен ритмикасы жағынан «Татьяна хатының» мазмұнымен де, құрылысымен де үйлеспейді» [15, 93], – десе, А. Затаевич: «Абай әндерінің музыкалық құндылығын бағалауым негізсіз болмау үшін мен Аймауытов сияқты саналы да білімді әншіні куәгерлікке алдым, бірақ оның әуеніндегі ретсіз, келте қайырылған марш ырғағы – қырғыз (қазақ) музыкасына жабылған жаладай көрінеді» [35, 404], – дейді Ж. Аймауытовтан жазып алған әнге берілген түсінікте.

В. Дернова өзінің ертеректегі бір мақаласында «Ішім өлген, сыртым сау» әнінің әуені «Татьяна сөзінің» негізгі әуені деген пікірде болған. Бірақ кейін бұл ойынан бас тартып, әннің қандай жағдайда басқа әннің әуеніне ауысып кетуі мүмкін екені жөнінде үш түрлі себеп айтады: «Мұңлы-зарлы «Татьяна сөзі» әшкерелеуші «Ішім өлген, сыртым сау» өлеңінің марш тәрізді мелодиясымен қалайша қалыптасқандығы қайран қалдырды... Айқын ашықтығы жағынан мүлдем үйлеспейтін мелодиямен «Татьяна сөзінің» қалыптасуы қалайша болды? Мүмкін болуға бірінші себеп – өлшемнің ортақтығы: «Татьяна сөзі» де «Ішім өлген, сыртым сау» сияқты төрт стопалы хореймен жазылған. Мүмкіндіктің екінші себебі – екі мелодияның алғашқы дыбысының ладтық жалпылығы және жоғарыдан төмен қарай мелодия бағытының (әрине, жалпы алғанда) бірдейлігі. Екі әнді бірінен бірін ажырататын көптеген елеулі детальдар роль атқарудан қалып, жалпылық сипаттар басымдырақ мағына алатындығын байқауға болады.

Мұның нәтижесінде жинаушылардың екі рет жазып алған «Ішім өлген, сыртым сау» мелодиясымен орындалатын «Татьяна сөзі» пайда болады. Тағы үшінші себептің де болуы мүмкін. Абайдың Онегиндік цикл өлеңдерінің бірінде, атап айтқанда, «Онегиннің Татьянаға жауабында» төртінші шумақ «Ішім өлген, құр денем сау» деген сөздерден басталады. Халықтың орындаушылық тәжірибесінде «Ішім өлген, сыртым сау» мәтінін «Онегиннің Татьянаға жауабымен» ауыстыру орын алуы мүмкін. Сонымен өлең өлшеміндегі өзгешеліктер де тегістеліп кетуі мүмкін» [13, 114-115], – деген пікір айтады.

Иә, ән «Ішім өлген, сыртым сау» әнінің әуенімен айтылған. Жоғарыдағы зерттеушілердің пікірлерінің де орны бар. Дегенмен, бұл қазақтың ертедегі кез-келген әнді кез-келген қара өлең сөзімен айта беретін әдеттің әсерінен де болуы мүмкін.

№1.4. Дәл осындай марш ырғағында айтылған «Татьяна сөзі» консерватория қорында Ғабиден Жаудиннің орындауында сақталған [21]. Бұл ән де ырғағы жағынан жоғарыда келтірген нұсқаларға жақын. Бірақ оларға қарағанда әуенінде лирика басым.

№1.4

Тәң(i) - рі қос-қан жар е - дің сен, Жар е-т(е)ал-май ке - тіп ең.
 Ол ке - зім де ба - л(а)е-дім мен, А - я - мас-қа бе - кіп ең.

Марш тәріздес бұл әуендерді Татьянаға қатысты әндердің санатына қосу қиын. «Татьяна хаты» «Ішім өлген, сыртым сау» әнінің әуенімен орындалып, тарап кеткенге ұқсайды. Бүгінгі күні «Татьяна сөзі» бұл әуенмен орындалмайды.

№2.1. А. Затаевичтің Абай әндерінен алғаш жазып алғаны – Осман Қашағановтың орындауындағы «Татьянаның хаты» әні. «1000 әнде» жарық көрген [35, 91]. О. Қашағанов – Петропавлдағы қазақ театр труппасының режиссері. А. Затаевич әнді 1922 жылы жазып алған. Онда «ахау, сәулем» деген одағай сөз қосылған. Мұндай одағайлар Абай әндеріне тән емес екенін жоғарыда айттық. Сол себепті, бұл нұсқаны Абай әндерінің халықтық нұсқасы деп қабылдауымыз керек, яғни, Абай сөзімен айтылған халық әні.

Ғ. Бисенова: «Ән интонация жағынан халық әні «Бір балаға» ұқсайды. Бұл әннің Абай әндеріне қатысы бар ма деген сөздер де болған. Осы себептермен ән АМТ жинағына қосылмай қалды», – десе [12, 62], Г. Шомбалова: «Бұл мелодияға «Ахау, сәулем» сөзін енгізіп, оның негізгі шумағына екі тактілі қайырма-қорытынды қосылуы, сондай-ақ мелодияның барлық сымбаты мен оның бүкіл құрылысы «Татьяна хаты» текстін орындау үшін қазақтың нағыз халықтық мелодиясын пайдалануы ықтимал деп болжауға мүмкіндік береді» [13, 93], – дейді. Бұл пікірмен келісу қиын. Халықтық дәстүрдегі әндер жайлы алдағы «Абай сөзімен айтылған халық әндері» бөлімінде айтылады. Бұл әуен жайлы В. Дернова да: «Екі әуеннің біреуі де Абайдың «Татьяна хатының» мәтініне сәйкес келмейді. Затаевич жазбасы жұмбақ күйінде қалады. Біледі деген адамдардың ешқайсысы бұл жөнінде айтып бере алмады. Затаевич қателесіп, Абайға қатысы жоқ әуенді жазып алған жоқ па деген сөздер де айтылды» [50, 81], – дейді. Бірақ, АСҚ жинағында «Татьяна сөзінің» III түрі болып берілген [13, 49].

№2.1

Медленно и мрачно $\text{♩} = 69$

Сообщил Осман Қашағанов
Петропавловского уезда

А-хау, сәу - лем!

№2.2. В. Дернова зерттеу жұмыстары кезінде Мәскеудегі М. И. Глинка атындағы ОММММ А. Затаевич қолжазбасынан Татьянаға қатысты бір әннің табылғанын айтады. Оның бұл ән жөнінде берген деректері әртүрлі. 1960 жылғы мақаласында: «1921 жылы Орынбордағы рабфак студенті С. Мұқановтан жазып алған, қолжазда «Абай Құнанбаев. «Татьянаның хаты» деп жазылған» [50, 83] десе, 1967 жылы шыққан «Народная музыка в Казахстане» жинағында: «А. Затаевич 1922 жыл 17 ақпан күні С. Мұқановтан Мәскеуде жазып алған» [17, 33], – деген. В. Дернова кейіннен С. Мұқановтың өзінен сұрағанында 20-шы жылдары Солтүстік Қазақстанда «Татьянаның екінші хатын» (*Татьяна сөзі. «Тәңірі қосқан жар едің сен»*) осы әуенмен орындағанын айтқан. «Алайда, бұл әуеннің «Татьяна сөзімен» қалай үйлестіріліп орындалғанын есіне түсіре алмады» [50, 84], – дейді. Бұл алдыңғы әннің (2.1) бір нұсқасы.

Ән ПРН және АСҚ жинағында жарық көрген. АСҚ жинағының түсініктерінде 1930 жылы нотаға түсірілген деп берілген. Біз ПРН жинағы бойынша беріп отырмыз [24, 92]. Ән фригиялық ладта өрнектелген.

№2.2

№2.2(a). Ән АСҚ жинағында «Татьяна сөзінің» мәтінімен әннің IV түрі болып жарияланған. Ән халықтық әуенмен айтылғандықтан АСҚ жинағын құрастырушылар 2.1. нұсқасындай ән басына «Ахау, сәулем» сөзін өздері қосқан секілді. Себебі, бұл алдыңғы О. Қашағанов жеткізген әннің бір нұсқасы екені көрініп тұр. Әуен түпнұсқамен салыстырғанда аздаған өзгеріске түскен.

№2.2(a)

Баяу, әндете

А - хау, сәу - лем! Тәң(i) - рі - қос - қан жар е - дің сен,
Ол ке - зім - де ба - л(а)е-дім мен,

Жар е - т(е)ал-май ке-тіп ең. А-хау, сәу-лем! А - я - мас - қа бе-кіп ең.
А - я - мас - қа бе-кіп ең.

№2.3. А. Затаевич қолжазбасынан табылған екінші ән де «Абай» деген атаумен ақмолалық әнші Мұхтар Жылқайдаровтан мәтінсіз жазып алынған. «1000 ән» жинағына М. Жылқайдаровтың орындауында жиырма бес ән енген,

бұл ән ол әндердің қатарында жоқ. Жинақ соңындағы түсінікте: «Мұхтар Жылқайдаров – бұл жинаққа енген Ақмола тобының ішіндегі ең ірі өкілі және Атбасар ауданындағы ең танымал әншілердің бірі. Кең тынысты, қуатты тенор. Өз өңірінің халық шығармашылығымен өте жақсы таныс, мол хабары бар, өз шығармашылығында сәтті де қызықты талпыныс жасаған» [35, 378], – деген түсініктеме берілген. Музыкатанушылар бұл әуеннің де ақынның қай сөзімен айтылғаны жөнінде болжамдар жасаған. В. Дернова: «Бойы бұлғаңның» сөзімен айтылуы мүмкін, бірақ әуен өлең байлығын, мінезін ашып бере алмайды. Абайдың осы өлеңге жазған өз әуенінен әлдеқайда жұтан... «Татьянаның сөзімен» орындалуы мүмкін» [17, 34], – десе, Ғ. Бисенова: «Бұл әуенге «Татьяна сөзі» мәтінін жазуға болады. Бірақ бізге Ақмоламен көрші тұрған Қарағанды облысынан осы әуенді «Тәңірі қосқан» сөзімен орындағанын тыңдау бұйырды. Сондықтан бұл әуен «Татьяна сөзімен» айтылғаны күмәнсіз. Алайда, әуен Абайдың өзінікі ме? Әлде А. Затаевичтің «өз шығармашылығында сәтті де қызықты талпыныс жасаған» деген сөзі ақын сөзіне жазылған М. Жылқайдаровтың әні дегенді білдіретін емеурін бе? Сондай-ақ, «Татьяна хатының» елге танылған, тұрақты әуендік нұсқалары бола тұра, Қазақстанның орталық бөлігінде Пушкин романының үзіндісі сол өңірдің өз сарынымен айтылған ба деген ой келеді» [14, 60-61], – дейді. Ән А. Затаевичтің ПРН жинағында мәтінсіз жарияланған [24, 22. 52].

№2.3

№2.4. «Татьяна сөзінің» бір нұсқасы консерваторияның фольклорлық зертханасына 1971 жылы Омар Хаймулдиннің орындауында жазып алынған. Ән нақты Абайдікі болмаса да, жаңа леп пен ырғақ байқалады. О. Хаймулдин өлеңнің 8, 1-шумақтарын орындаған.

№2.4

Орташа, сабырмен

Өз қо-раң-ның қақ - па - сын сен Қат-ты жап - тың, н(е)ай-та йын.
Тә-ңі рі қос-қан жар е - дің сен, Жар е-т(е)ал-май ке - тіп ең.

Жат қо - ра - ның тақ - та - сын мен Жас-та - на-мың, қай - те - йін.
Ол ке - зім - де ба - л(а)е-дім мен, А - я - мас - қа бе - кіп ең.

Жоғарыда келтірген «Татьяна хатының» II түрі мен оның нұсқаларының тұтастай халықтық әуенде жеткені көрініп тұр. Бұл әуендерде Абай қолтаңбасы, стилі жоқ, М. Мұхаметжанова, Ә. Ысқақов жеткізген үлгілерден алшақ. Осы себептерге байланысты әннің II түрін және оның нұсқалары Абай әндерінің қатарына қосылмайды.

№3.1. Бұл ән де «Абай» деген атаумен А. Затаевич қолжазбасынан табылған. Әннің бұл нұсқасы Орынбор қаласында 1921 жылы Ташкентке жіберілген қостанайлық балалар тобындағы Балқия Есболова (Есқұлова) мен Зура Байзақова деген екі қыздан мәтінсіз жазып алынған. Олар бұл әнді ташкенттік студент Құрманбек Жандарбековтен үйренгенін айтқан. Ән 1922 жылы 11 маусым күні жазылған (Бисеновада – 1929 жыл).

Бұл нұсқа ең алдымен 1960 жылы В. Дернованың мақаласында берілген [50, 83]. Ал жинақтар ішінде алғаш ПРН жинағына мәтінсіз жарияланған [24, 91]. АСҚ жинағына «Татьяна хатының» (*Амал жоқ – қайттым білдірмей*) сөзімен әннің II түрі болып жарияланған [13, 46]. Біз алдымен ПРН жинағындағы мәтінсіз нұсқаны ұсынамыз.

№3.1

АСҚ жинағында 4, 6-тактілерінде ноталық өзгерістер бар. Сөздегі буынды сыйдыру үшін сегіздік ноталар он алтылыққа, 5-тактідегі *b* (си) нотасы *c* (до) болып өзгерген. Әннің бұл нұсқасынан «Татьяна хатының» негізгі әуеніне жақындағанымызды байқауға болады. Алдыңғы нұсқаларға қарағанда композитордың стилі және бүгінгі үлгіге жақындық білінеді.

№3.1(a)

mf Баяу, әндете *f*

mf

А - мал жоқ қайт - тым біл - дір - мей, Я - пыр - мау қай - тіп ай - та - мын.

Қой - ма - ды дер - тің күй - дір - мей, Не сал - саң да тар - та - мын.

№3.1(б). В. Дернова мен Ғ. Бисенованың ноталық жазбасын АСҚ нұсқасымен салыстыру үшін беріп отырмыз. В. Дернованың бір жазбасында мәтінсіз берілсе [17, 28], келесі бір мақаласында «Татьяна сөзінің» мәтінімен берілген. Ғ. Бисенова да Дернованың үлгісі бойынша жариялаған. Әннің бұл

нұсқасы жөнінде Ғ. Бисенова Қ. Жандарбековтен сұрағанын және әннің сол кездерде «Татьяна сөзімен» орындалғанын сұрап білген [14, 58-59].

АСҚ жинағындағы ноталық жазбаны В. Дернова мен Ғ. Бисенова мәтіндерімен салыстырғанда біршама өзгеріс байқалады. Біріншіден, АСҚ-да сөз ауысса (*Амал жоқ қайттым білдірмей*), екіншіден, ноталарды тактіге бөлуде өлшемдер өзгерген.

№3.1(б)

Баяу

Тәң - рі қос-қан жар е - дің сен, Жар е-т(е)ал-май ке - тіп ең.
Ол ке-зім - де ба-л(а)ем мен, А - я-мас - қа бе-кіп ең.

№3.2. Ғ. Бисенова осы нұсқаның біреуін А. Затаевичтің «Желсіз түнде жарық ай» әні деп жазып алғанын, ол құрастырушы немесе әнді жеткізушінің кездейсоқ жіберген қателігі деген пікір айтып, нотасын мәтінсіз жариялаған [14, 59]. Бұл нұсқаны да ұсынамыз. Расында, әуен бүгінгі айтылып жүрген Татьянаға қатысты әндердің интонациясына жақын.

№3.2

№4.1. В. Дернова өз мақаласында «Татьяна хатының» келесі бір нұсқасын А. Затаевич Орынбор қаласындағы мектеп оқушысы Шәріп Медетовтен жазып алған деп ноталық үлгісін жариялаған [17, 29]. Ән А. Затаевичтің ПРН жинағына да мәтінсіз енген [24, 91]. Әннің бұл нұсқасы да әр жинақтарда Татьянаның бірде «хаты» боп, бірде «сөзі» боп басылған.

Дәл осы Медетов нұсқасы «Абай» энциклопедиясында Қ. Жүзбасовтың түсінігімен «Татьяна хаты» емес, «Амал жоқ қайттым білдірмей» деген атпен берілген [19, 87]. Сондай-ақ, Шәріп Медетов нұсқасындағы форшлагтардан тұратын ұсақ мелизмдер мен төрттік ноталардан тұратын дыбыс қатарлары АСҚ жинағында он алтылық ноталарға өзгеріп, «Татьяна хатының» I түрі болып берілген.

№4.1

№6.1

А - мал жоқ қайт-тім біл-дір-мей, Я - пыр-мау, қай-тіп ай - та-мын.
 Қой-ма-ды дер-тің күй-дір-мей, Не сал - саң да тар-та-мын.

№6.1(а). М. Мұхаметжанова «Татьяна хатының» бұл нұсқасын 1984 жылы М. О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты қорына жазып, сол бойынша Қ. Жүзбасов нотаға түсірген. Ән АСК жинағында IV түрі болып жарияланған [13, 47].

№6.1(а)

А - мал жоқ қайт-тім біл - дір - мей, Я - пыр-мау қай-тіп ай - та-мын.
 Қой-ма-ды дер-тің күй-дір-мей, Не сал-саң-да /Бай-қа-лар ха - лім/ тар-та-мын.

№6.1 (б). Консерваторияның фольклорлық зертханасындағы М. Мұхаметжанова айтқан аудиожазба мен Қ. Жүзбасов түсірген нотасы бірдей болғанмен, VI сатының жоғарылауы, т. б. өзгерістер бар. Бір адамның үш рет айтқанында үш түрлі айырмашылық байқалады.

№6.1(б)

А - мал жоқ қайт-тім біл - дір - мей, Я - пыр-мау қай-тіп ай-та-мын.
 Қой - ма-ды дер-тің күй - дір-мей, Не сал-саң - да тар-та-мын.

№7.1. Ендігі ән 1940 жылғы академиялық жинаққа «Татьяна сөзінің» екі түрі болып жарияланып, оның біріншісі «4» реттік нөмір бойынша «Тәңірі қосқан» деген атпен, екіншісі «4 а» реттік нөмірі бойынша «Тәңірі қосқан жар едің сен» деген атпен берілген [18]. Қарастырғалы отырған ән екіншісіне жатады.

Ән екінші рет АМТ жинағында жарияланған [12, 29]. АМТ жинағының 29-шы бетінде «Татьяна сөзі». Тәңірі қосқан. 4-түрі. 2-е письмо Татьяны. Запись Б. Ерзаковича» деп, «Татьяна сөзінің» мәтінімен берілсе, осы кітап соңындағы әндердің алфавиттік көрсеткішінде «Тәңірі қосқан жар едің сен». Слово

Татьяны. 1-й вариант. Хабарлаушы – Елебеков, жазып алушы – Б. Ерзакович, 1939 ж. 29-шы бет» деп, кітаптың басқа беті көрсетілген. Ал әннің дәл осы нұсқасы Б. Ерзаковичтің «Қазақстанның халық әндері» жинағында «Татьяна сөзінің» мәтінімен беріліп, әндерді жазып алған адамдар тізімінде жеткізушінің Қ. Лекеров екені және Қарағанды өңірінен жазып алғандығы көрсетілген [25, 280].

В. Дернова 1960 жылы жазған мақаласында: «Л. Хамиди Ә. Ысқақовтан Абай әндерін жазып алған уақытта Б. Ерзакович те Қ. Лекеровтен «Татьянаның екінші хатын» (Татьяна сөзі) жазып алған болса керек» [50, 85], – дейді. Бұл 1935 жылға сәйкес келеді. Ал Б. Ерзакович өзінің 1966 жылы шыққан «Песенная культура казахского народа» (ПККН) еңбегінде «...Абайдың Татьяна хатының мәтініне арналған үш музыкалық нұсқадағы әні халық арасында кең танымал. Ең көп таралғаны – 1935 жылы халық әншісі Қ. Лекеровтен біздің жазып алған, төменде келтірген нұсқамыз», – деп, «Татьяна хатының» мәтінімен берілген ноталық жазбасын ұсынады [51, 376].

АСҚ жинағының түсініктемесінде «Татьяна сөзі» (VI түрі) Қ. Лекеровтің орындауынан 1939 жылы Алматыда Б. Ерзакович нотаға түсірген. «АМТ», №16 және «ҚХӘ» 280 бет» деп жазылған. Бисенованың еңбегінде де осы дерек берілген. Байқап отырсақ, музыка зерттеушілер әннің ноталық үлгісін әр кезде әртүрлі мәтінмен түсіріп және жеткізушілердің аты-жөндері мен жазып алған жылдарын әртүрлі көрсете берген.

Бір әуенді екі түрлі мәтінмен түсіргенімен, ырғақ жағынан аса үлкен өзгеріс жоқ. Бірақ, екі мәтіннің поэтикалық құрылысы екі түрлі болғандықтан, аздаған ауытқулар бар. «Татьяна хаты» 8 буынды (5+3) болса, «Татьяна сөзі» 1, 3-тармақтары 8 буынды (4+4) және 2, 4-тармақтары 7 буынды (4+3) болып келеді. Осы себепті екі нұсқаның ырғағы екі түрлі өзгешеліктерге ұшыраған.

№7.1. 1940 жылғы жинақ, АМТ, Ерзаковичтің ҚХӘ, Дернова еңбегі және АСҚ жинағындағы «Татьяна сөзімен» берілген нота жазбасы:

Тән(і) - рі қос-қан жар е - дің сен, Жар е-т(е)ал-май ке - тіп ең.

Ол ке-зім-де ба - ла е - дім мен, А - я-мас-қа бе - кіп ең.

№7.1(а). Б. Ерзаковичтің ПККН еңбегіндегі «Татьяна хатының» мәтінімен берілген нота жазбасы:

Широко. Задушевно ♩ = 76 Сообш. К.Лекеров; 1935 г

А - мал жоқ қайт - тім біл-дір-мей, Я - пыр-мау, қай-тіп ай - та мын.

mf

Қой - ма - ды дер - тің күй - дір - мей, Не сал - саң да тар - та - мын.

№8.1. «Татьяна сөзі» өткен ғасырдың 40-шы жылдарынан бастап «Абай әндері» фильмі арқылы Р. Қойшыбаева орындауында да халыққа белгілі бола бастады. Фильмдегі әннің де орындалуы бір бөлек. Ән оркестр сүйемелімен орындалған. Ал интонациясы 7.1. нұсқаға өте жақын. Нотаға «Абай әндері» фильмінен алынып түсірілді [52].

№8.1

Тән(і) - рі қос - қан жар е - дің сен, Жар е - т(а)л - май ке - тіп ең.

Ол ке - зім - де ба - ла е - дім мен,

А - я - мас - - қа бе - кіп ең.

№9.1. Бүгінгі күні «Татьянаның әні» боп айтылып жүрген «Татьянаның сөзі» Ж. Елебековтің орындауында елге тарады. Қазір «Татьянаның әні» дегенде алдымен орындалатын – осы ән. «Абай» энциклопедиясында ақын әндерінің бірәзы екі түрлі атпен жарияланған. Мысалы, осы ән өлең ретінде «Татьянаның сөзі» болып, ән ретінде «Тәңірі қосқан жар едің сен» болып қарастырылып, түсінік берілген. Және неге екені белгісіз, бұл әннің ноталық үлгісі етіп А. Бимбоэс жазып алған түрі басылған. Ал бұл үлгі негізі «Ішім өлген, сыртым сау» әніне тиесілі әуен (Түсінікті қараңыз).

№9.1

Асықпай, мұңды. ♩ = 174

2-шумақ үшін

Тән(і) - рі қос - қан жар е - дің сен, // бар ға - лам - ды // Жар е - т(е) ал - май ке - тіп ең.

Ол ке - зім - де ба - л(а) е - дім мен, А - я - мас - қ(а)у бе - кіп ең.

«Татьянаның хаты» мен «Татьяна сөзінің» ел аузынан қаншама түрлері мен нұсқалары жеткен. Татьянаға қатысты әндердің көбі «хатына» қарай бейімделген. Екі әннің де негізі бір болғанмен, ырғағы мен әуені жағынан бір-бірінен ерекшеленіп тұрады.

Жоғарыда түсінік берілген әндер ішінде әуендік, ырғақтық, стильдік жағынан «Татьяна хатының» неғұрлым түпнұсқаға жақыны (М. Әуезовтің де оң пікірін ескере отырып) Ә. Ысқақов пен М. Мұхаметжанова нұсқалары болып шығады. Бірақ М. Мұхаметжанова орындауында гармониялық минордың кездесуі немесе жоғарылатылған IV, VI сатылардың қатар келуінен хроматикалық дыбыстардың қосылуы қазақ әуенінің үндестік жүйесіне жат көрінеді. Сол себепті жинақтың I бөліміне «Татьяна хатының» Ә. Ысқақов нұсқасын, «Татьяна сөзіне» жақыны деп ертеден ел құлағына сіңген Ж. Елебеков нұсқасын енгіздік.

Онегиннің Татьянаға жауабы. №1.1. Онегин циклының ішінде қазіргі кезде орындалмай жүрген әндердің бірі – «Онегиннің Татьянаға жауабы» (*Таңғажайып бұл қалай хат*).

Өлең құрылысы «Татьяна сөзі» өлеңінің құрылысымен бірдей – 1, 3-тармақтары 8 буынды, 4+4 бунақты, 2, 4-тармақтары 7 буынды (4+3) болып келеді. Ішінара 13-тармақта 5+4 бунақтар (*Сенің өмірің гүлденіп тұр, Менің өмірім – бір суық сұр*) кездеседі.

«Онегиннің Татьянаға жауабы» әні 1984 жылы М. Мұхаметжанованың орындауында (*Таңғажайып бұл қалай хат*) аудиотаспаға жазылып алынған. Сөзі басқа болғанмен, әуені «Онегин хатымен» бір деуге болады. АСҚ жинағына Қ. Жүзбасовтың нотаға түсіруінде «Онегиннің жауабы» мәтінімен жарияланған [13, 48]. Әннің аты, мәтіні екі түрлі бола тұра, М. Мұхаметжанова екі әнді бір әуенмен орындаған. Әуен АСҚ жинағында *f* эолиялық ладына түскен, «Онегин хатымен» салыстыру үшін *g* эолиялық ладына транспозиция жасалды.

№1.1

mf Наздана $\text{♩} = 72$

Таң - ға - жа - йып бұл қа - лай хат, Ма - ғы - на - с(ы)а - лыс, ө - зі - жас?

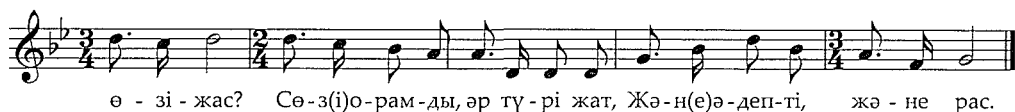
Сө - з(і)о - рам - ды, әр тү - рі жат, Жә - н(е)ә - деп - ті, жә - не рас.

№1.1(а). Консерваторияның фольклорлық зертханасынан табылған М. Мұхаметжанова орындауындағы «Онегин жауабында» ырғағы жағынан аса үлкен өзгеріс болмағанмен, 2-әуендік жолында VI сатының жоғарылауы (дориялық лад) кездеседі [21].

№1.1(а)

Оргаша, екпіндете. $\text{♩} = 82$

Таң - ға - жа - йып бұл қа - лай хат, Ма - ғы - на - с(ы)а - лыс, //жа - з(а)а - лып - сың//

Ән мәтінінде аз өзгеріс бар. 2-шумақтың «Жас жүректің толқынын дөп, Жаза алысың толтырып» деп келетін 1, 2-тармағы «Жас жүректің толқыны деп, Жаза алысыз толтырып» болып айтылған.

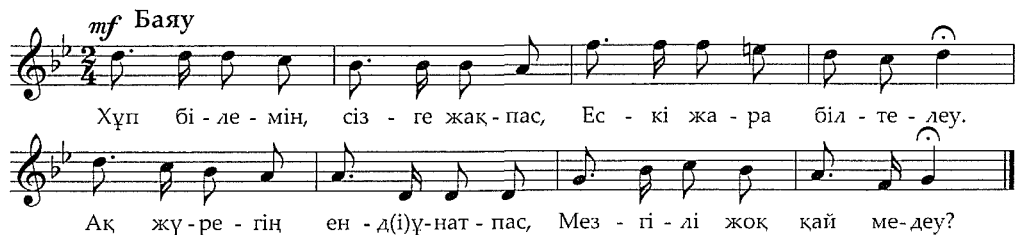
Онегиннің Татьянаға жазған хаты. Әнді алғаш А. Жұбанов 1939 жылы М. Мұхаметжанованың орындауында нотаға түсірген. АМТ [12, 31] және АСК жинақтарында жарияланған [13, 51].

Бұл әннің де өлең құрылысы «Онегин жауабындай» – 1, 3-тармақтары 8 буынды, 4+4 бунақты, 2, 4-тармақтары 7 буынды, 4+3 бунақты болып келеді. Ішінара 1-тармақтарда 5+3 бунақтар кездессе (*Қайратым құрыш болды, нан*), 2, 4-тармақтарда 4+4 бунақтар кездеседі (*Тіл жете алмас сұзіріме., Гауһарымның қадіріне*).

Жалпы, Абайдың Онегин циклындағы әндердің негізінде бір ортақтық бар екенін жоққа шығаруға болмайды. В. Дернова 1954 жылы шыққан «Абайдың музыкалық творчествосы» жинағындағы мақаласында: «...Онегиннің Татьянаға жазған хаты» (*Құп білемін сізге жақпас*) мелодиясын «Онегин» деген атпен М. Мұхаметжановадан 1938 жылы А. Жұбанов жазып алған, «Татьяна сөздері» мен «Онегиннің» мелодиясын салыстыру – хат та, оған берілетін жауап та бір әнмен айтылатындығы жөніндегі біздің болжамымызды дәлелдейді: «Онегиннің» мелодиясы «Татьяна сөздері» әнінің мұңды варианты болып саналады. Үзінді бір ұмытылған әнді еске салатын тәрізді» [12, 52], – дейді.

Бұл жерде «мұңды вариант» деп отырғаны «минорный вариант». В. Дернова бұл жерде «Татьяна сөзінің» алғаш А. Бимбоэс, А. Затаевич, Л. Хамиди жазып алған (№1.1, №1.2, №1.3) түр-нұсқаларын меңзесе керек. Олар мажорлық ладта айтылған. В. Дернова «хат» пен «жауапты» әуендік емес, ырғақтық негізіне қаратып айтып отырғанға ұқсайды. Өйткені «Татьяна хатының» ол түрлері де осылай пунктирлік ырғақта әрі мажорлық ладта айтылған. Ал бізге жеткен «хаттың» да, «жауаптың» да әуенінде негіз бір («Татьяна хаты» мен «Татьяна сөзіне» қатысты 1.1, 1.2, 1.3 түр-нұсқаларының түсініктерін қараңыз).

№1.1

Әуен өлеңнің буын санына қарай ыңғайланып, В. Дернова айтқандай, «өлең өлшеміндегі айырмашылықтар тегістеліп», алдыңғы әуендердің төңірегінде айтылған. Әннің жалпы дыбыс қатарлары «Татьяна хатымен» бір деуге болады және 1.1, 1.2, 1.3 нұсқаларында кездесетін маршқа тән ырғақтар да, 2-әуендік жолда консерваторияның фольклорлық зертханасынан табылған «Онегин жауабындай» VI сатының жоғарылауы да байқалады. Жоғарыда В. Дернованың «еске түсіреді» деп тұрғаны осы. АСҚ жинағында [13, 51] әуен бойында бір-ақ рет кездесетін жоғарылатылған VI саты үшін нота жолының басына *es* (ми бемоль) белгісі қойылмаған. Біз АМТ жинағы бойынша беріп отырмыз [12, 31].

Әуен екі өлеңнің қайсысына тиесілі деген мәселеде Абай жинақтарында алдымен «Онегин жауабы», екінші «Онегин хаты» беріліп отырады. Осы бойынша реттесек, ән «Онегин жауабына» тиесілі болу керек. Бірақ әннің жетуі мен нотаға түсу мезгілін алатын болсақ, 1939 жылы жазылған «Онегин хаты» алдыға шығады. Бұл мәселе жалпы қазақ әндеріне ортақ мәселе болғандықтан, мынау ән мынау өлеңдікі деп кесіп айту қиын. Сондықтан, екі ән де осы қалпында ұсынылды.

Онегиннің өлердегі сөзі. Абайдың Онегин циклына қатысты әндердің тағы бірі – «Онегиннің өлердегі сөзі» (*Жарым жақсы киім киім*). А. Жұбанов М. Мұхаметжанованың орындауында «Онегин» деген атпен жазып алған («Татьяна хаты», «Татьяна сөзі», №6.1. нұсқаны қараңыз).

Өлеңнің құрылысы 7-8 буынды жыр үлгісінде жазылғанмен, 3-тармақта 5+4 (*Диуана болды бұл көңілім*), 2-шумақтың 2-тармағы 4+5 (*Көңілім жүр құс болып шүйіп*), 3, 4-тармақ 3+5 (*Есіркеп сүйгізіп еді*), 3-шумақ 3+4, төртінші шумақ 4+4; 4+3 аралас буын-бунақты болып жазылған. Бұл әнді айту кезінде әуен ырғағына кедергі келтіреті анық.

№1.1. Абай шығармаларының толық жинағында: «Бұдан («Евгений Онегиннен») аударма емес. Романда Онегиннің өлімі туралы ешқандай сөз жоқ. Татьянаға жазған соңғы хатында, өз сезімін қаншама үздігіп жеткізгенімен, өлім жөнінде пәлен деп ештеңе айтпайды» – деген түсінік берілген [53, 238]. Соған қарағанда бұл ақынның төлтума өз өлеңі болуы да мүмкін. Бірақ жинақта Онегин циклындағы аудармалар тобында берілген. Кейінгі А. Омаровтың құрастырған жинағында жеке төл туындысы ретінде беріліп, «Көпке аян, Татьяна мен Онегин бір-біріне жазған хаттарын Абай «ғашықтық – адамдық қасиет» идеясын жастар санасына жеткізу үшін аударған. «Онегиннің өлердегі сөзі» Пушкинде мүлде жоқ. Алғаш рет төл туындылар қатарында жарияланып отыр» [54, 255], – деген түсінік береді.

В. Дернова «Абай әндері» мақаласында: «Сол 1938 жылы «Онегин» деген атпен тағы бір әуен жазылып алынады (А. Жұбанов жазып алады). Орындаушының айтуынша, «Онегиннің өлердегі сөзі» бір кездері осы әуенде айтылған («Онегиннің хаты», *Құп білемін сізге жақпас*). Абайдың «Евгений Онегинге» арналған әуендерінің бәрі бірдей бүгінгі күнге дейін сақталған

жоқ деп болжауға болады. Онегиндік барлық аудармалар Абайдың әуенімен де, (олардың бір бөлігі жоғалған да), халық әндерінің әуенімен де орындалған болуы мүмкін» [55, 49], – дейді.

№1.1. А. Жұбанов жазып алған нұсқа

Жа-рым жақ-си ка - им ки - ип, Кел-ди-жан-га жа - ли ти - ип.
Да - на бол - ды бул кон - лим, Ба - сил - май бир қу - шим суип.

Бұл ноталық жазбаны біз В. Дернованың мақаласынан алып, сол қалпында ұсынып отырмыз. Көріп отырғанымыздай, ән ырғағы речитативті жыр секілді және бірден квинталық секірістен басталған. Ән мәтінінің жазылуынан мәтінді нота астына В. Дернованың өзі жазғанын байқауға болады. Бірақ бұл әннен қырдағыдай құйылып түскен әуезді әуен байқай алмайсыз.

№1.2. Осы әнді М. Мұхаметжанова екінші рет 1984 жылы М. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының қорына жазып қалдырады. Тура сондай дыбыс жазбасы Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясы ҒЗФЗ қорында да сақталған [21].

Ән АСК жинағына Қ. Жүзбасовтың нотаға түсіруімен тұңғыш рет жарияланған [13, 52]. Ән әуені ұқсас болғанмен, А. Жұбановтікіндей үзінді ғана емес, төрт шумақ толық нотаға түсіріліп берілген.

№1.2

Айбынды. $\text{♩} = 76$

Жа - рым жақ-сы ки - ім ки - ип, Кел-ді жан - ға жы - лы ти - іп.
Ди - уа - на бол-ды бұл көң(і)лім, Ба - сыл - май бір құ - шып, сү - йіп.
Бо - йым тұр дал бо-лып и - іп, Көң(і)-лім жүр құс бо - лып шү - йіп.
Е - сір - кеп сүй - гі - зіп е - ді, Ке - тіп - пін жүз е - се кү - йіп.

«Онегиннің өлердегі сөзі» әніне байланысты: «Бұл өлең Абайдың өз өлеңі, ән түрінде кең таралмай қалған болса керек. «Евгений Онегиннен» жасалған аудармалардың барлық циклы осымен аяқталады», – дей келіп В. Дернова, – «Пушкиннің «Евгений Онегинінің» поэтикалық сарындары Қазақстан халық шығармашылығында ерекше жолмен аударылған. Ақындар сүйіспеншілікпен «Тәтіш» деп атаған «аяулы Татьяна», «Татьяна сұлу» жайындағы әндерге қазақ фольклорынан басқа ешкімнің таласы жоқ шығар» деген пікір білдіреді [50, 85]. Дегенмен, бұл әннің Абайдың әні екеніне күдік те жоқ емес. Себебі, стильдік жағынан ақын әндеріне ешқандай жақындық жоқ. Әуеннен жылау, дауыс салу, жоқтау сарындас халықтық әуен байқалады. Еуропа операларының арияларындағы речитацияны да еске түсіретінін айта кетуге болады (Д. Пуччини «Тоска». (E lucevan le stelle), Франческо Чилеа «Арлезианка». (E la solita storia del pastore).

Осы тұста В. Дернованың мына бір жазбасы еске түседі. Ол: «Абайдың назарын 1893 жылы ресми түрде тіркелген Семей музыкалық-драма қоғамы да аударды. Бір қызығы, Омбы генерал-губернаторлығының мұрағатында сақталған құжаттарда рұқсат етілген драмалық қоғамдардың барлығының тек біреуі ғана музыкалық және драмалық деп аталған – Семей музыкалық-драма қоғамы. Қалада әуесқойлардың концерттерін өткізуге, тіпті опера үзінділерін қоюға жеткілікті музыкалық күштер бар болып шықты. Мысалы, 90-жылдары Глинканың «Жизнь за царя» («Иван Сусанин») операсынан сахналық көріністер

қойылған. Сусанинді Абай мүше болған облыстық статистика комитетіндегі танысы (серіктесі – сотоварищ) ветеринар Глаголев шырқаса, Антониданы банк директоры Хлопиннің әйелі шырқады. Абай Хлопиннің үйінде де, Глаголевтің үйінде де қонақта болған көрінеді. Бізге Хлопиннен қалған музыкалық (ноталық) кітапханамен танысуға мүмкіндік туған еді (ол 1905 жылы қайтыс болды). Онда сол жылдары ән мен фортепианоға арналған әдеттегі салон репертуарынан басқа Шуберттің «Скиталец» және «Кармен», «Трубадур» операларының клавиірлері сақталған. Осыдан-ақ, белгілі бір дәрежеде Семей зиялыларының музыкалық қызығушылықтары мен концерттік репертуарларының қандай болғанын бағамдауға болады» – дейді [56, 16].

Біз алдыңғы орындаушылардың Абай әні деп жеткізіп және алдыңғы жинақтаушылардың ақынның әні деп жазып алғандығын ескере отырып қана М. Мұхаметжанова орындауындағы нұсқаны инвариант үлгі ретінде енгізіп отырмыз. Бірақ болашақта әлі де анықтап, зерттеуді қажет етеді.

Абайдың «Ленский сөзі» өлеңі жөнінде бір ауыз сөз. Бұл өлең Пушкиннің «Евгений Онегин» романының алтыншы тарауы 21-22 шумақтарының аудармасы. Өлеңнің түпнұсқасы П. И. Чайковскийдің «Евгений Онегин» операсының II актысындағы Ленскийдің ариясына қолданған (*Куда, куда вы удалились...*). Өлеңге ақынның жеке шығарған әні жоқ. Бірақ В. Дернова «Ақынның барлық әндері біздің заманымызға жеткен жоқ. Мысалы, «Онегиннің сипаты» өлеңі қандай әнмен орындалғаны бізге белгісіз. «Ленский сөзі» аталатын өлеңнің үзіндісі бізге лирикалық халық әні «Екі жиреннің» әуенімен жетті» деп жазады [50, 85]. Яғни, ертеде «Ленский сөзі» халық әні «Екі жиреннің» әуенімен орындалған.

Жарқ етпес қара көңілім не қылса да. Абай әндерінің жинақтарын шығару кезінде қателіктерге жол берілген. 1986 жылы жарық көрген АСҚ жинағын құрастыру барысында Абай сөзіне жазылған жаңа заман композиторларының әндері Абай әні болып еніп кеткен. Соның бірі – «Жарқ етпес қара көңілім не қылса да» әні. Шындығында бұл ән Абайға тиесілі емес. АСҚ жинағында: «М. Мұхаметжанованың айтуынан Қ. Жүзбасов нотаға түсірген. Алғаш рет жариялануы. 3-түсінікті қараңыз» деген түсінік берілген [13, 79]. 3-түсінікте 1984 жылы жазылғандығы айтылған, яғни М. Мұхаметжанова бертінде жаздырған. Ол кезде бұл ән С. Мұхаметжановтың әні ретінде халық арасына кең тарап кеткен болатын. Содан беріде композитор Т. Базарбаев «Айттым сәлем, қаламқас» жинағындағы осы кемшіліктерді айтып, жазды. Біз бұл мәселеге әннің кімге тиесілі екенін нақтылау үшін, кейін «осындай әні бар еді, неге еңбей қалған» деген сөз болмас үшін ғана тоқталып отырмыз. Мұндай ән бұл жинақта екі рет кездеседі. Сондықтан бұл тақырыпқа әлі де тоқталамыз. Әннің ноталық жазбасын АСҚ жинағынан алып беріп отырмыз.

ша-гыл - са да. Дү-ние-де, сі - рә, сен-дей ма - ған жар жоқ,
 Са-ған жар ме-нен ар-тық та-был - са да. А,
 Дү-ние - де, сі - рә, сен-дей ма - ған жар жоқ,
 Са - ған жар ме-нен ар-тық та - был - са да.

Алдымен, Абайда мұндай ән бар ма? «Айттым сәлем, қаламқасқа» дейінгі жинақтардың ешқайсысында мұндай ән кездеспейді. Сонымен қатар, Абай әндерін жинақтаушылар да, алдыңғы жеткізушілер де бұл әннің барынан хабар бермейді. Абайдың музыкалық мұраларын арнайы зерттеген Ғ. Бисенованың «Песенное творчество Абая» монографиясында да ән жөнінде ешқандай дерек, иә болмаса «осындай әні болған, бірақ бізге жетпеген» деген сөз жоқ. Абай сөзінің халық әндерінің әуенімен айтылған көптеген түрлері бар. Соның екі-үшеуін Мұқан Төлебаевтың «Мақпал» жинағынан кездестіруге болады. Онда «Жарқ етпес қара көңілім не қылса да» өлеңінің сөзімен айтылған халық әндері ғана кездеседі.

Ақынның бұл өлеңінің жеке ән болып айтылғаны жөніндегі деректі 1915 жылғы «Айқап» журналының №5 санында М. Малдыбаевтың «Қазақша бастапқы ойын» мақаласынан кезіктірдік. Онда: «2-бөлімде Нәзіпа Құлжанова Ыбырай Алтынсариннің жазды суреттеген сөзін сөйледі. Үшінші Әлмағамбет «Ырғақты», «Татьяна», «Жарқ етпес» дейтін әндерді домбыраға қосып айтты. Екі домбыра бір мандолинаны қосып, ұлт күйін тартты» деп жазылған [57]. Яғни, «Жарқ етпес» өлеңінің өз әні болғанға ұқсайды, бірақ бүгінге жетпеген.

Ал С. Мұхаметжановтың «Жарқ етпес» әнінің жөні басқа. Бұл әннің АСҚ жинағына қосылып кетуін Т. Базарбаев: «Айттым сәлем, қаламқас» – Абайдың үшінші жинағы (музыкалық жинақ). Бұл жинақтың ішінде жаңа әндер бар. Осы жаңа әндеріне байланысты қазір бірталай сөздер туып жүр. Себебі, бұл жинақтың ішіне әлі дәлелдеуге тұратын бірталай әндер кіріп кеткен. Мысалы, осы жинақтың ішінде С. Мұхаметжановтың «Жарқ етпес қара көңілім не қылса да» әні де жүр. Бұл әнді С. Мұхаметжанов «Абай» спектакліне арнап жазған болатын. Ән 1954 жылы шыққан Қазақстан композиторларының «Абай сөзіне жазылған әндер» жинағына енген. Ал, мына 1986 жылы шыққан «Айттым сәлем, қаламқас» жинағының ішіне сол әнді Абайдікі деп қателесіп беріп отыр» [16], – дейді.

Одан бөлек Т. Базарбаев 1995 жылғы «Абай» журналына берген мақаласында «Айттым сәлем, қаламқас» жинағында кеткен олқылықтарды сынай келе, жинақ ішіндегі әндерге де тоқатала кетеді. «Бұл әндердің ішінде Абайдікі екеніне күмән туғызатын да әндер бар. Мысалы, «Жарқ етпес қара көңілім не қылса да» деген әннің басы «Қорланнан» басталып, С. Мұхаметжановтың осы аттас әнімен бітеді» [33, 191], – деп ашығын айтып, анығын жазған.

Қ. Жүзбасов түсірген нота жазбасын С. Мұхаметжановтың әнімен салыстырғанымызда, ән жартылай Естайдың «Қорланының» әуенімен, жартылай С. Мұхаметжанов әнінің әуенімен айтылғаны байқалды. Салыстырып көрейік:

Жарқ ет - пес қа - ра кө -ңі - лім не қыл - са да,
 Бір қыз бар Ма - рал - ды - да Қор - лы - ға - йын,
 Ас - пан - да ай ме - нен күн ша - ғыл - са да.
 Та - би - ғат бер - ген е - кен күн мен а - йын.

Екі әннің де арқауын эолиялық лад құрайды. М. Мұхаметжанова нұсқасы мен «Қорланның» 1, 2-әуендік жолдарының интонациясы бірдей. Әннің 3, 4-әуендік жолдары сәл өзгерген түрде С. Мұхаметжановтың «Жарқ етпес» әнінің әуеніне ұласып кетеді.

"Жарқ етпес". Түпнұсқа
 Дү-ние - де, сі - рә, сен - дей ма - ған жар жоқ,
 М.Мұхаметжанова
 Дү-ние - де, сі - рә, сен - дей ма - ған жар жоқ,
 "Жарқ етпес". Түпнұсқа
 Са - ған жар ме - нен ар - тық та - был - са да.
 М.Мұхаметжанова
 Са - ған жар ме - нен ар - тық та - был - са да.

М. Мұхаметжанова әннің түпнұсқасындағы (С. Мұхаметжановтағы) қайырмалық вокализді де қосып орындауға тырысқан. Бірақ қайырмалық вокализ екінші бөлігінен басталып аяқсыз қалады да, бірден 3, 4-әуендік жолдың қайталауына түсіп кетеді. Қайырмалық вокализ толық емес:

"Жарқ етпес". Түпнұсқа

М.Мұхаметжанова

Қайырмалық вокализден кейінгі 3, 4-әуендік жолдың қайталануын сәл өзгертіп орындағаны болмаса, түпнұсқамен бірдей. Жоғарыдағы М. Мұхаметжанова нұсқасын төмендегі нотамен салыстырып қарауға болады.

"Жарқ етпес". Түпнұсқа

Міне, Абай әндері жинақтарының басылып шығуы кезінде осындай біршама олқылықтар кеткен. Ән халыққа соншама белгілі бола тұра, құрастырушылардың бұдан бейхабар болуы қайран қалдырады. Тіпті, осы жинақтағы қателіктің салдарынан ғылыми еңбектерде Абай әні ретінде қарастырылып, музыкалық талдаулар да жасалып кеткен. Бұл сол кездегі ғылыми жетекшілердің салғырттығынан да болуы мүмкін.

М. Мұхаметжанова жеткізген үлгі мен С. Мұхаметжановтың «Жарқ етпес қара көңілім не қылса да» әні «Абай сөзіне жазылған әндер» жинағынан алып салыстырылды [58, 34]. Сонымен бірге, «Жарқ етпес қара көңілім не қылса да» әнінің нотасы СА әндері антологиясында да Ж. Елебековтің орындауында нотаға түсіріліп жарияланған [26, 289]. Ол да ескерілді.

Ән қазақ әншілерінің репертуарынан кең орын алған. Жоғарыда Т. Базарбаев айтқандай, ән халыққа «Абай» спектаклі арқылы және Ж. Елебеков, Қ. Байбосынов сынды әншілердің орындауында таралды. Тағы бір айтар сөз, Абай сөзіне ән жазуда Қазақстан композиторлары ішінде С. Мұхаметжановтың орны ерекше. Ол өзінің музыкасы арқылы Абай өлеңдерінің мазмұнын тереңдете түскен десек артық емес. «Жарқ етпес қара көңілім не қылса да» әнінің Абайдың өз туындысындай болып қабылдануы да сондықтан болуы

мүмкін. Сонымен қатар, бұл әннің халыққа таралуына Е. Серкебаев, Ғ. Есімов, Ш. Әбілов секілді опера әншілерінің де үлесі зор. Б. Ерзакович «Абайдың қазақ музыкасына қосқан үлесі» мақаласында: «С. Мұхаметжанов Абайдың 15-20 өлеңіне тамаша романстар циклын жазды. Соның ішінде «Жарқ етпес қара көңілім не қылса да» лирикалық романсы ерекше дараланады» [13, 16], – деп айрықша атап өтеді. Сондай-ақ, С. Мұхаметжанов ақынның «Жаз», «Қыс», «Жазғытұры», «Күз» өлеңдерінің негізінде «Жыл мезгілі» кантатасын жазған.

Сөз соңы, әнді негізгі түпнұсқамен салыстырудан кейін, Абай әндерінің қатарына қосуымыз қателік үстіне қателік жамау болады. Бұл әннің негізгі иесі – С. Мұхаметжанов.

Өзгеге көңілім тоярсың. №1.1. Абайдың өзгеше бояулы, кең, ойлы, аса салмақты мінезбен орындалатын әндерінің бірі – «Өзгеге көңілім тоярсың» әні. Өлең 7-8 буынды жыр үлгісінде жазылған, 9 шумақтан тұрады.

Бұл Абайдың көп орындалмаған әндерінің бірі. А. Затаевич алғаш Мұсылманқұл Әбсалықовтың орындауында «Өлеңді қайтіп қоярсың» деген атпен жазып алып, «500 ән-күй» жинағына жариялаған [59, 524]. Осы тұста Абай әндерінің насихатшысы ретінде М. Әбсалықов жөнінде қысқаша тоқтала кеткеніміз жөн. В. Дернова: «А. Затаевич 1926 Семей губерниясы бойынша үлкен саяхат жасады. Осының нәтижесінде Семей, Павлодар, Қарқаралы және Қу болыстығының ауылдарынан көптеген әндер жинайды. Жол бастаушы белгілі қоғам қайраткері Нығмет Нұрмақов (1895–1937) болды. Ол көптеген әншілерді білетін еді. Соның арқасында қазақ әнінің асқан шеберлері Ғ. Айтбаев пен М. Әбсалықовтан (жанама аты Пшим) әндер жазып алады. А. Затаевич М. Әбсалықовты әнші ретінде және музыка шығарушы ретінде «нәзік, арманшыл» деп атаған. Одан он үш ән жазып алып, «500 ән-күй» жинағына жарияланды. А. Затаевич өзінің Ромен Ролланға жазған хатында үш әншінің атын ерекше атап жазады: Ғ. Айтбаев, М. Шамсудинова және М. Әбсалықов. Халық әртісі Қ. Қуанышбаевтың айтуы бойынша, Мұсылманқұлдың халық алдында өнер көрсеткенде қарап, зер салып отыратын Абай өлеңдері жазылған дәптері болған. Яғни, М. Әбсалықов Абай әндерінің насихатшысы болған және оны халық әртісі Қ. Байжанов та растайды» [17, 42-43], – деп жазады.

Әнге қайта оралсақ. А. Затаевичтің «500 ән-күй» жинағында ән мәтіні толық жазылып алынбаған, дегенмен, 1-шумақтың 2-тармағындағы мәтінді (*Өлеңді қайтіп қоярсың*) әннің басталуы ретінде нота астына жазған. В. Дернова әннің ноталық жазбасы Мәскеудегі А. Затаевичтің қолжазбаларының арасынан да шыққаны жөнінде айта келіп: «Өкінішке қарай, А. Затаевич өлеңнің бір жолын ғана жазып алған, қалған жолдардың әуенге қалай жазылатыны жұмбақ боп қалып отыр. «Өлеңді қайтіп қоярсың» әні кімге тиесілі? Абайға ма әлде оның өлеңін оқып, таратушы М. Әбсалықовқа ма? №1 жұмыс дәптерінде осы әнге қарата «Сөзі Абайдікі, әні оныкі» деп жазылған.

Абайдікі немесе Мұсылманқұлдікі екені белгісіз» [17, 42-43], – деп жазады. Бірақ «500 ән-күй» жинағында осы әнге берілген түсінікте: «Қазақтың тамаша акыны әрі әншісі Абай Құнанбаевтың басқа әндері «1000 ән» жинағында берілген», – деп жазылған [53, 324]. Сондықтан, В. Дернованың күдігі орынсыз болған және одан беріде сирек болса да орындалып келеді.

Кейінгі орындаушылар өлеңнің бір шумағын ән кеудесі ретінде, бір шумағын қайырма ретінде, яғни 1-шумақ – ән кеудесі, 2-шумақ – қайырма, 3-шумақ – ән кеудесі, 4-шумақ – қайырма қылып қолданса, енді бір орындаушы екінші шумағын тұрақты қайырма ретінде қолданған. Ән 1940 жылғы жинаққа енген, кейінгі АМТ [12, 33] және АСҚ жинақтарында жарияланған [12, 54]. Әуенде дориялық лад кездеседі.

№1.1

Жай, өлеңдете. ♩ = 84

Ө-лең-ді қай-тіп қо-яр сың?

Немного шире. Как сначала

mp *pf* *f* *mf*

№1.1(а). 2007 жылы М. О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты А. Затаевичтің «500 ән-күй» жинағын толық мәтінмен жаңаша басып шығарды. Жаңа жинақта такт сызығы өлең тармақтарына қарай бөлініп, 6/4, 7/4 өлшемге ауыстырылған және әр әуендік жолдың басында А. Затаевич жазбасында кездеспейтін триольдық ырғақтар пайда болған [59, 524].

№1.1(а)

pf Жай, өлеңдете. ♩ = 84

Өз - ге - ге көң - лім то - яр - сың,   Ө - лең - ді қай-тіп қо - яр - сың.

О - н(ы)айт-қан - да тол - ға - нып,   Іш - тег(i)дерт - ті жо - яр - сың.

p   *mp*

Сай - ра да зар - ла, қы - зыл тіл,   Қа - ра көң - лім о - ян - сын.

Жы - ла - сын көз - ден жас ақ - сын, О - мы - ра - уым бо - ял - сын.

№1.2. Абайдың «Өзгеге көңілім тоярсын» әнін А. Затаевичтің жазып алған уақыты мен 1995 жылға дейінгі уақыт аралығында ешкім орындаған жоқ деп айтуға болады. 1995 жылы Т. Базарбаев пен Т. Рахимов Абайдың 150 жылдығына орай Семейдің жергілікті телеарнасында Абай әндерінен хабар жасағанын айтқан болатынбыз. Сол хабарда Т. Рахимов алғаш рет «Өзгеге көңілім тоярсын» әнін орындаған еді [16]. Біз сол орындау бойынша қайтадан нотаға түсіріп шықтық.

№1.2

Өз - ге - ге көң - лім //Қа - ра бас - қан// то - яр - сын, Ө - лең - ді қай - тіп
 қо - яр - сын. О - н(ы)айт - қан - да тол - га - нып, Іш - те - пі дерт - ті
 жо - яр - сын. Сай - ра да зар - ла, //Ә - уе - ле - сін// қы - зыл тіл,
 Қа - ра көң - лім о - ян - сын. Жы - ла - сын көз - ден
 //Жы - лай - жыр - лай// жас ақ - сын, О - мы - ра - уым бо - ял - сын.

Т. Рахимов әннің негізін сақтаған, өте әуезді етіп (музыкальность), терең түсінікпен орындаған. Себебі, әнді нотадағы негізгі жүлгені бұзбағанмен, музыкалық сөйлем аяғындағы дыбыстарды мейлінше созып, дыбыс күшін пиано, пианиссимо дәрежесіне дейін үзілдіріп, асықпай орындаған. Ән кеудесінің соңғы тармағында (*Іштегі дертті жоярсың*) пунктирлік, сикопалық ырғақтар жиі байқалады. Тек бір ғана өзгешелік – қайырманың соңғы 3, 4-әуендік жолында VI сатының жоғарылауы (дориялық лад) мұнда кездеспейді және қайырманың

3-әуендік жолындағы сексталық секірістен кейінгі (жас ақсын) жоғарғы I сатыдағы сегіздік нота ферматалық ұзақтыққа созылған. Біз оны шартты түрде жартылық және лигамен қосылған нүктелі төрттік нотамен бердік.

Т. Рахимов өлеңнің 1, 2, 3 және 5-шумақтарын орындаған. Ән мәтінінде өзгерістер бар. 3-шумақтың 2, 4-тармақтары «Қас надан нені ұғарсың», «Құлағын салса, ер салсын» (Абай жинақтарында «Хас надан нені ұға алсын», «Құлағын ойлы ер салсын») болып айтылған.

№1.3. «Өзгеге көңілім тоярсын» әні 2009 жылы «Қазақтың 1000 әні» аудио-антологиясына әнші Е. Рысқалидың орындауында енді [60. CD 22, 7-трек]. Ол әнді А. Затаевичтің «500 ән-күй» жинағынан алып орындағанын айтады. Оның орындауында да жинақтағы нотадан аздаған айырмашылығы бар. Бұл орындау алғаш нотаға түсіп тұр.

№1.3

Өз-ге-ге көң-лім то-яр-сың, //Ө-уе-ле-сін қал-қы-сын//   Ө-лең-ді қай - тіп

//От жа-лын боп// қо - яр-сың.   О-н(ы)айт-қан-да тол - ға-нып,

Іш-те-гі дерт-гі //Арт-та-ғы-ға// жо-яр-сың.   Сай-ра да зар-ла қы-зыл тіл,

Қа-ра көң-лім о - ян-сын,   Жы-ла-сын, көз - ден   жас ақ - сын,

О - мы - ра - уым бо - ял - сын.   Жы - ла - сын көз - ден

жас ақ - сын,   О - мы - ра - уым бо - ял - сын.

Мұнда да әншілік интерпретация алдыңғы орынға шыққан. Ол әншілік өнерде болатын заңды құбылыс. Е. Рысқали қайырманың 3-әуендік жолында сексталық секірістен кейінгі жоғарғы I сатыға бармаған, V сатыдан қайтқан. Екі әнші де қайырманың жоғарғы жағындағы дориялық ладтан айналып өткен. Дориялық ладтың қазақ әнінде кездесіп тұратынын және ол әуеннің дыбыс қатарларын байытатынын түсінеміз. Бірақ осының сыры ертедегі домбыраларда 8-перненің (ми бемоль) болмауынан ба екен деген ой келеді. Ол жайында домбыра шебері Ж. Тұрдықұловтан сұрағанымызда қазақ даласының әр өңіріндегі

домбыралардың перне байлауы әртүрлі болғанын және осы 8-перненің болмауы шығыс өңіріндегі домбыраларда жиі кездесетінін айтты.

Е. Рысқали орындауында қайырма басындағы интонация ән соңында да байқалады (*Омырауым боялсын*). Ол Затаевич нотасында жоқ, әнші өзі қосқан. Әннің 1, 2, 5-шумақтары айтылған, ал 2-шумақты тұрақты қайырма ретінде қолданған. Т. Рахимов пен Е. Рысқали орындауын салыстырсақ, дориялық ладты алмағаны болмаса, Т. Рахимов орындауы А. Затаевичтің ноталық үлгісіне анағұрлым жақын.

Абай әндерінің жинағын құрастыруда көптеген олқылықтардың болғаны жөнінде жоғарыда айтқан болатынбыз. АСҚ жинағына Ә. Еспаевтың «Өзгеге көңілім тоярсың» әні де Абайдың әні болып енген. Ж. Елебеков, М. Ешекеев, Ж. Кәрменов, Қ. Байбосынов сынды әйгілі әншілердің орындауында елге кең таралып, автордың бірнеше жинақтарында бұл әні жарияланса да, әннің Ә. Еспаевтікі екені құрастырушының назарынан тыс қалған (Құрастырушы Б. Ерзакович).

Біз Ә. Еспаевтың «Өзгеге көңілім тоярсың» әнін 1963 жылғы жинағы [61, 39] мен 1975 жылы шыққан «Аққуым» жинағынан [62, 178] алып ұсынып отырмыз.

Музыкасы: Ә. Еспаев
сөзі: Абай

Асықпай, ойлы

Өз - ге - ге кө - ңі - лім то - яр - сың, Ө - лең - ді қай - тіп
қо - яр - сың. О - ң(ы)айт - қан - да тол - ға -
нып, Іш - те - гі дерт - ті жо - яр - сың.

Жоғарыда айтылған телехабарда Т. Базарбаев: «Ә. Еспаевтың «Өзгеге көңілім тоярсың» әнін Абайдікі деп қателесіп берген. Ә. Еспаевтың ол әні 1954 жылы шыққан қазақ композиторларының «Абай сөзіне жазылған әндер» жинағында жүр. Қазіргі заманда Абайдың стилін, жазу мәнерін, әндерінің теориялық негізін зерттеп келіп, қайсысы Абайдікі екеніне, қайсысы Абайдікі емес екеніне көзіміз жетті, турасын айтуға болады» [16], – дейді.

Өкінішке қарай, Ә. Еспаевтың «Өзгеге көңілім тоярсың» әні кейбір жерлерде әлі күнге дейін Абайдың әні болып орындалып келеді, қарапайым халық та солай қабылдайды. Жеке қорымыздағы Н. Алдажаров орындауында да Абайдың әні деп айтылған.

«Жарқ етпес кара көңілім не қылса да» әніне қатысты бір сөзімізде, әннің ғылыми еңбектерде Абайдың әні ретінде қарастырылып, талдау жасалғаны жөнінде айтқан едік. Ол жағдайды осы әнге де қаратып айтуға болады. Қазақ музыка этнографиясының пайда болғанына 200 жылдан астам уақыт,

музыкатану, өнертану ғылымының іргесі қаланғанына да бір ғасырға жуық уақыт болса да, Абай әндерінің жүйеленбегені өкінішті жағдай. Соның салдарынан осындай қателіктер кездесіп отыр. Бір сөзбен айтқанда, АСҚ жинағына берілген «Өзгеге көңілім тоярсың» әнінің II түрінің иесі – Әбілахат Еспаев.

Ал жинақтың I бөліміне инвариант үлгі ретінде А. Затаевич жинағының негізінде орындалған Т. Рахимов нұсқасы енді.

Ата-анаға көз қуаныш. Абайдың өзгеше пішінде жазылған өлеңдерінің бірі – «Ата-анаға көз қуаныш». Қ. Мұхаметхановтың Абай шығармаларына берілген түсініктерінде: «Өлең «Ақылбайға» деп аталып, 1933 жылғы жинақта тұңғыш рет жарияланған. Бұл өлеңнің жазылу тарихы туралы Мұхтар Әуезов былайша мағлұмат берген: «Ата-анаға көз қуаныш» деген өлеңді Ақылбай деген үлкен баласына ренжіп, талапты болмадың деп айтқан. Бірақ Ақылбай күндегі өмірде талапты пысық болмаса да, Абайдың балаларының ішінде ең талантты болған. Бұл ірі ақын және музыкант, домбырашы, скрипкашы, ән шығарғыш болған. Мұның шығарған екі үлкен әңгіме өлеңі бар: бірі «Дағыстан», бірі «Зұлыс» [20, 295].

Өлеңнің Ақылбайға арналғанын Т. Жұртбай да растап, Оспан өмірден өткеннен кейінгі ағайын арасындағы оқиғамен байланыстыра жазады [63]. Сонымен қатар, бұл өлеңге жауап ретінде Ақылбайдың да «Тайға міндік, тойға шаптық» деген өлеңмен жауап жазып, кешірім сұрағанын, екі өлеңнің де тарихының бір, егіз өлеңдер екенін және Мүрсейіт қолжазбаларында бір өлең ретінде қағазға түсіп, 1939 жылғы жинақтан бастап қана екі өлең болып жарияланғанын айтады. Ол жөнінде «Мұхтар Әуезов өзінің «Абайдың өмірі мен ақындығы», «Абай Құнанбаев» атты монографияларында мұны ашық ажырата баяндаған. «Оспан өлгенде өзінің бір баласының атынан айтқаны», – деп түсінік беруі де сондықтан» [63, 422-426], – дейді. Тағы бір мақаласында өлең тарихы жөнінде қысқаша айта келіп: «Әрине, бұл Абайдың өлеңдерінің шығу тарихы туралы аңыздардың бірі. Мүмкін, Ақылбайдың мұнан басқа, Оспанның өлімінен бұрынғы бір мінездеріне қаратыла айтылған шығар» [63, 274-275], – деп те жазады.

Өлең 7 тармақты, 6 шумақтан тұрады. Әр шумағы 7-8 буынды (4+4, 4+3) төрт тармақ және 5+3, 3, 3 буынды үш тармақты екі бөлімнен тұрады. Бірінші бөлім ән кеудесі болып есептелсе, екінші бөлім әннің қайырмасы қызметін атқарады. Бұл өлеңде де «Сен мені не етесің?» өлеңіне ұқсас шумақ арасында ұйқастық байланыс бар. Өлеңнің бірінші бөліктері шумақ ішінде ұйқасса, екінші бөлігіндегі (5, 6, 7-тармақтары) ұйқастар міндетті түрде келесі шумақтың екінші бөлігімен, яғни 1,2-шумақ 3, 4-шумақ, 5, 6-шумақтардың екінші бөлігі алыстан ұйқас құрайды.

a – Ата-анаға көз қуаныш –
b – Алдына алған еркесі.

d – Оқытарсың молдаға оны,
e – Үйретерсің әрнені.

a – Көкірегіне көп жұбаныш,	d – Медеу етіп ойы соны,
b – Гүлденіп ой өлкесі.	e – Жаны тыныштық көрмеді.
c – Еркелік кетті,	c – Жасында күтті,
c – Ер жетті,	c – Дәметті,
c – Не бітті?	c – Босқа өтті.

С. Мұқанов та осылай түсініктеме беріп, өлеңнің әр шумағы 14 жолдан тұрады деп қорытынды жасаған [43, 342-343].

№1.1. Әнді алғаш Б. Ерзакович 1934 жылы Қ. Лекеровтің орындауында нотаға түсірген. Ән орташа екпінде орындалады. «Абай» энциклопедиясында Қ. Жүзбасов: «Әуені бірқалыпты, қайырмасы ширақ, кейбір иірімдері дәстүрлі тұрмыс-салт әндерінің сарынында келеді. Сондықтан, ән әуезінен гөрі мұнда ақындық көркем тіл зергерлігі басым» [19, 96], – деген түсінік берген. 1940 жылғы [18], АМТ [12, 34], АСҚ [13, 55] секілді барлық музыкалық жинақта тек Қ. Лекеров жеткізген бір ғана түр-нұсқасы берілген. Әуеннің музыкалық құрылымы екі бөлімнен тұрады – *aabc def*.

Ән бүгінгі күнге Ж. Елебеков орындауында жетіп, кеңінен тарады. Кейінгі орындаушылар да Ж. Елебеков айтуына сүйенеді. Б. Ерзакович түсірген Қ. Лекеров нұсқасына қарап отырсақ, Ж. Елебеков орындауындағы нұсқадан алыс болмағанмен, ырғақ жағынан өзгеріс бар. Ән ішінде әр шағын фраза аяқталғаннан кейін келесі фразаның кварталық немесе квинталық аралықта (интервал) басталып жатуы жалпы ән табиғатында бар болғанмен, Қ. Лекеров нұсқасындағы кварталық секіріс бір бунақ ішінде байқалады (*өл-ке-сі*). Қайырмада екпіннің жылдамдауын ырғақ өлшемінің ауысқанынан байқауға болады.

№1.1

mf Орташа екпінмен. ♩ = 88

А - т(а)на-ға көз қу-а-ныш-Ал - ды-н(а)ал-ған ер - ке-сі. Кө-к(i)ре-гі - не

көп жұ - ба - ныш, Гүл - де - ніп ой өл - ке - сі.

mf Ойнақы

Ер - ке - лік кет - ті, Ер жет - ті, Не біт - ті?

№1.2. Консерваторияның фольклорлық зертханасында Абай әндерінің ішінде «Ата-анаға көз қуаныш» әнінің М. Мұхаметжанованың орындауындағы нұсқасы да сақталған [21]. Бұрын-соңды ешқандай жинақта жарық көрмеген бұл орындаудағы нұсқаның да өз ерекшелігі бар. Жалпы, Абай ұрпақтарының орындауы мен кәсіби әншілер орындауындағы ақын әндерінде айырмашылықтар жоқ емес.

№1.2

Сабырлы, толғана. ♩ = 90

А - т(а)а - на - ға көз қу - а - ныш - Ал - ды-н(а)ал - ған ер - ке - сі.

Кө - к(i)ре - гі - не көп жү - ба - ныш, Гүл - де-ніп ой өл - ке - сі.

Жа-сын-да күт - т(i)ай, Дә - мет - т(i)ай, Бос - қ(а)өт-т(i)ай.

М. Мұхаметжанова нұсқасының әуені алдыңғы нұсқаға жақын болғанмен, өзгешелігі – ән кеудесінің екінші жартысынан басталады. Алдыңғы нұсқада да, Ж. Елебеков нұсқасында да (төменде) 3-әуендік жолдағы шарықтау VI сатыдан басталып, біртіндеп жоғарғы I сатыға көтерілетін болса, бұл нұсқада әуен бірден жоғарғы I сатыдан басталады және екінші рет қайталанып, глиссандо арқылы сырғып, төменге септималық секіріс жасайды. 4-әуендік жолдың басында (*Гүлденіп ой*) кездесетін өрнектер де (VI, V) алдыңғы нұсқалардан ерекшелеп тұр.

М. Мұхаметжанова әннің 1, 4-шумақтарын орындаған. Ән мәтінінде өлең жолдарының орын ауысулары кездеседі. 1-шумақтың 5, 6, 7-тармақтары 2-шумақтың 5, 6, 7-тармақтармен ауыстырылып айтылса, 2-шумақ орнына айтылған 4-шумақтың (*Сүйер ұлың болса сен сүйі*) 5, 6, 7-тармақтарының орнына 3-шумақтың 5, 7 және айтып отырған 4-шумағының 7-тармағын айтқан. «*Үміті*» сөзі «*Үмітің*» болып айтылған.

№1.3. Ж. Елебековті қазақ әншілік өнерінің барометрі дейтін болсақ, Абай әндерінің де орындалуы Ж. Елебековпен өлшенетіндігі бүгінгі күнде дәлелдеуге жатпайтын ақиқат. Ж. Елебеков нұсқасын үздік үлгі деп айтуға болады. Бұл орындауында Қ. Лекеров нұсқасындай қайырмада жеделдету жоқ, басынан аяғына дейін бір екпінде айтылған. Ғ. Бисенова: «Абайдың кейбір әндерінде декламациялық-речитативті (көркемдеп, мәнерлеп такпақтай баяндау) және әндете айту сыйысып, үйлесіп кеткен. Бұл әндерге «Сегіз аяқ», «Қор болды жаным», «Көзімнің қарасы» (1 нұсқа), «Ата-анаға көз қуаныш», «Сұрғылт тұман» әндерін жатқызуға болады» [14, 88], – деген пікір айтады. Ж. Елебеков орындауындағы ән мәтінінде өзгеріс бар.

Әнші әннің үш шумағын орындаған. 1-шумақтың 5, 6, 7-тармақтары (*Еркелік кетті, Ер жетті, Не бітті?*) 2-шумаққа, 2-шумақтың 5, 6, 7-тармақтары (*Жасында күтті, Дәме етті, Босқа өтті*) 1-шумаққа ауысқан және «*Босқа өтті*» сөзі «*Бос кетті*» болып өзгерген. 3-шумақтың осы тармақтарының орнына соңғы шумақтың тармақтары (*Бір жасаман мен бе, Дедің бе, Көңіліңде*) айтылған.

№1.3

Орташа, мәнерлеп баяндай

А - т(а)а - на - га көз ку - а ныш - Ал - ды - н(а)ал - ған ер - ке - сі. Кө к(і)ре - ті - не
көп жү - ба - ныш, Гүл - де - ніп ой өл - ке - сі.
Жа - сын - да күт - ті, Дә - мет - ті, Бос кет - ті.

№2.1. Консерваторияның ғылыми-зерттеу фольклорлық зертхана қорында «Ата-анаға көз қуаныш» әнінің бұрын ешқайда орындалмаған бір түрін кездестірдік [21]. Ән 1965 жылы 15 шілде күні Семей облысы Абай ауданы Қарауыл селосында музыкалық-этнографиялық фольклорлық экспедиция кезінде жазылған. Экспедиция жасаушы – Асқан Серікбаева. Әнді орындаған – Бақтажар Көмкебаев.

№2.1

Қоңыраатып әндете

А - т(а)а - на - га көз ку - а ныш - Ал - ды - н(а)ал - ған ер - ке - сі. Жү - ре - гін - де
көп жү - ба - ныш Гүл - де - ніп ой өл - ке - сі. Ба - ла - лық кет - ті, Ер жет - ті,
Не біт - ті? Соңғы шумақтың аяқталуы
Ү - міт қай - да? Со - н(ы)ой - ла. А - бай - ла!

Біздің білуімізде «Ата-анаға көз қуаныш» иониялық ладта айтылса, әннің Б. Көмкебаев жеткізген түрі эолиялық ладта айтылған. Әннің алғаш басталуынан Ә. Ысқақов жеткізген «Сұрғылт тұман дым бүркіп» әнінің лебі байқалғанымен, әуен ары қарай басқаша өрбиді. Ж. Елебеков пен Көмкебаев айтуындағы «Ата-анаға көз қуаныштың» бірі иониялық, бірі эолиялық ладта болғанмен, ырғағында ортақтық бары байқалады.

Ж.Елебеков

А - т(а)а - на - га көз ку - а ныш...ер - ке - сі... көп жү - ба - ныш, Гүл - де - ніп ой өл - ке - сі.

Б.Көмкебаев

А - т(а)а - на - га көз - ку - а ныш... ер - ке - сі... көп жү - ба - ныш, Гүл - де - ніп ой өл - ке - сі.

Әннің Б. Көмкебаев жеткізген бұл түрінің текстологиялық жағынан да аздаған өзгерістері бар. Орындаушы әннің 1, 2, 3-шумақтарын орындаған. 1-шумақтың 3-тармағындағы «көкірегіне» сөзі «жүрегінде», 4-тармақтағы «еркелік» сөзі «балалық» болып айтылған. «Балалық өлді, білдің бе?» өлеңінің ықпалы болуы мүмкін.

Консерватория зертханасында сақталған М. Көшкінбаев және жеке қорымызда сақталған К. Өлмесековтердің орындауындағы «Ата-анаға көз қуаныш» әні Ж. Елебеков нұсқасынан аса көп айырмасы болмағандықтан жарияламадық. Себебі олар – Ж. Елебековтің әншілік дәстүрін ұстанған шәкірттері.

Сонымен, Абайдың «Ата-анаға көз қуаныш» әнінің де ел арасында бірнеше түр-нұсқалары бар екені белгілі болды. Бірақ Ж. Елебеков орындаған «Ата-анаға көз қуаныш» – әннің негізгі түрі болып қалады.

Көзімнің қарасы. Абай – қазақ жазба әдебиетінің тарихында махаббат, ғашықтық, сүйіспеншілік, сұлулық тақырыбын биік эстетикалық өреде жырлаған тұңғыш ақын. Осы тақырыптағы өлендерінің бірсыпырасына ән де шығарып, халық арасына кең таралды. Солардың ішінде көпшілікке аса белгілісі – 1891 жылы жазылған «Көзімнің қарасы».

Өленде ғашық жарға деген іңкәрлік, ыстық сезім, «жүректен қозғай» тіл қатқан ішкі сыр, ынтық «көңілі тынар күнді» аңсап үздіккен, күйіп-жанған жігіттің жай-күйі, сүйген жардың сұлу бейнесі, екеуінің жүрек лүпілі айқын суреттеледі. М. Әуезов: «Бұл өлендердің (*Қор болды жаным, Көзімнің қарасы*) тұсында алғашқы ғаруз уәзінімен жазылған шағатайша бәйіттердің жотасы қайта көрінеді. Бірақ енді ақын Шығыстағы «Тассауын» (сопышылдық) поэзиясының рухын, ішкі-тысқы үлгісін, негізгі сарынын терең түсіне бастаған (*Қор болды жаным*). «...Сенсің – жан ләззәті, Сенсің – тән шәрбәті. Сұлуды сүймәклік, Пайғамбар сүннәті...», – деген сияқты сарын да Шығыстан келіп тұрған леп. Тақырып махаббат болғанмен не қазақ, не Европа үлгісіндегі махаббат жыры емес» [10, 130], – деп өлең бойында шығыстық үлгінің бар екенін айтады.

«Көзімнің қарасы» – 3+3 бунақты, 6 буынды үлгіде жазылған, төрт тармақты, 22 шумақтан тұратын өлең. Ұйқасы *aaba*.

№1.1. «Көзімнің қарасы» әнінің де екі түрі және бірнеше нұсқалары жеткен. Түсініктердің бәрінде әннің алғаш жазып алынған нұсқаларынан бастап түсінік беріліп келеді. Себебі, сөз еткелі отырған әннің бұл нұсқасы бұл жинақта I түрдің I нұсқасы болғанмен, АСҚ жинағында III түр болып берілген [13, 57]. Оның себептері жинақтың алғы сөзінде айтылды.

Әнді алғаш нотаға түсірген – А. Затаевич. «Сегіз аяқ», «Татьянаның хаты» әндеріне байланысты түсініктерде Мәскеудегі М. И. Глинка атындағы ОММММ қорынан А. Затаевич қолжазбаларының табылғаны турасында айтылды. «Көзімнің қарасының» бұл нұсқасы да сол қолжазбадан табылған. Ол жөнінде В. Дернова: «А. В. Затаевичтің №148 қолжазбасында «Кашек» деген атпен жазылып алынған ән бар. Қолжазбаның төменгі жағында «Абайдың «Көзімнің қарасы» деп жазылған. Ән 1921 жылдың маусым айында Семей облысы, Өскемен

уезінде Серғазы Тәмтеев деген адамнан жазылып алынған. Жинақтарында бұл жайлы түсінік жоқ. Қолжазбасында «Кашек» атты ән жалғыз. Соған қарағанда Серғазы Тәмтеев кездейсоқ корреспонденттердің қатарында болған сияқты. Себебі бұдан басқа ештеңе ұсына алмаған. Қолжазбадағы «Көзімнің қарасы» әніне байланысты түсініктеме кейіннен басқа сиямен жазылған және оны Абайға тиесілі екен деп ойламаған. Негізінде бұл Ж. Елебековтің М. Әуезов үлгісінде үйреніп, айтып жүрген нұсқасы. Сонда «Кашек» сөзі қай қайырмасынан алынып отыр? Сөйтсек, Затаевич қазақ тілін аз біліп, ән мәтіндерін де аз түсінетін 1921 жылдары ән қайырмаларындағы сөздердің үйлесімділігіне қызығып, жазып алып жүрген екен. Мәтінге байланысты «1000 ән» жинағының алғы сөзінде «... авторлар сонымен қатар сөз тіркестерінің әсемдігімен және өзіндік ерекшелігімен естуге жағымды, жаңа әрі ерікті сөз тіркестерін енгізіп отырады», – деп жазған. Сол себепті Абайдың «Көзімнің қарасы» өлеңінің төртінші тармағындағы «*Ғашықтың жсарасы*» деген сөздегі қайырмалық әрі әуендегі үндестік бойынша, ән атын қазақша еш мағынасы жоқ «*Кашек*» (бұрмаланған «*Ғашық*» сөзі) сөзімен таңбалаған. Серғазы Тамтеев айтқан «Көзімнің қарасы» әуені қарапайым әрі түсінікті. Біз оны өзіміздің түсірген мәтіндік нұсқамыз бойынша және бірнеше ырғақты нақтылаулармен бірге ұсынамыз», – деп кең түсінік бере отырып, әннің нотасын бірге жариялаған [17, 38]. ПРН жинағында да осы мәндес түсінік берілген [24, 33. 83]. Бұл жерде В. Дернованың ән атына қатысты болжамына толық келісуге болады. Себебі, А. В. Затаевичтің 150 жылдығына орай жарық көрген 2019 жылы жарық көрген «Народные песни и юки (из архива исследователя)» (НПиК) жинағындағы ән атының астына «Припев» деген сөз жазылған. Яғни, бұдан В. Дернова айтқандай, ән атының қайырмамен (қайталанған қостармақ) байланысты екенін аңғаруға болады [64, 117].

Осы арада респондент Серғазы Тәмтеевтің атына байланысты түсінік бере кеткенді жөн көрдік. В. Дерновада «Серғазы Тамтеев» болып берілген. Ал 2019 жылғы НПиК жинағында (Құрастырушы редакторлар: С. Елеманова, В. Недлина) «Сейтгазы Тамтеев» деп көрсетілген. Осыған байланысты құрастырушылардан қолжазбада нақты қалай жазылғанын сұрағанымызда, респонденттің аты «Сейтгазы» деп анық жазылғанын айтты.

А. Затаевич алғаш жазып алған «Көзімнің қарасы» («Кашек») Затаевичтің қолжазбасында болғанмен, жинақтарында (1000 ән, 500 ән-күй) басылмаған. Тек, 1971 жылы В. Дернованың құрастыруымен жарық көрген А. Затаевичтің ПРН жинағына мәтінсіз енгізілген [24, 83].

Бұл нұсқа 1986 жылы АСҚ жинағына әннің III түрі болып басылды [13, 57]. Бірақ АСҚ жинағының түсініктерінде әннің жазылып алынған жылы мен жері жоғарыдағыдай «1921 жылдың маусым айында Өскеменде» емес, «1922 жылы Орынборда жазылған» деп көрсетілген [13, 80]. В. Дернова мақаласы мен ПРН жинағында ән *a* эолиялық ладына түсірілсе, АСҚ жинағында *e* эолиялық ладына транспозицияланған. Ал негізі ән НПиК жинағында *fis* эолиялық ладында (фа диез минор) нотаға түсірілген екен. Бұл қолжазбада да солай екенін құрастырушылардан білдік.

Тағы бір айырмашылық – ПРН жинағында алтыншы тактідегі сегіздік квартольдар көрсетілмеген. Негізі осы квартольдардың болмағаны дұрыс деп ойлаймыз. Біріншіден, әуен ырғағын тежейді. Екіншіден, 6/8 өлшемдегі бір такт ішіне нүктелі ширек нота мен сегіздік квартоль симайтынын ескерсек, бұл қай өлшемге жататыны белгісіз. Әуеннің такт сыртынан (затакт) басталуы оның ырғағына да, өлшеміне де кедергі келтіріп тұр. Ол АСҚ жинағында да түзетілмеген. Дегенмен, ол жинақта қалай жарияланды, солай ұсынып отырмыз. Бұл – әннің халыққа кең тараған түрінің бір нұсқасы. Әуендік құрылымы төрт элементті – *abcd*. Ән диапазоны әр нұсқада әртүрлі. Бұл нұсқада децимаға тең.

№1.1

Сабырлы, әндете. $\text{♩} = 84$

Кө - зім - нің қа - ра - сы, Көң - лім - нің са - на -
сы. Біт - пей - ді і - шім - де, Ға - шық - тың жа - ра - сы.

Ғ. Бисенова өз еңбегінде әннің бұл түрінің мінезіне байланысты Ғ. Шомболованың сөзін келтіріп: «Әннің екінші нұсқасы мәтіннің негізгі мазмұнын қарапайым және тікелей білдіреді. Музыкалық ой ішкі тыныштықсыз, ауыртпалықсыз, қайғы-қасіретсіз тікелей шығады, алайда лирикалық кейіпкердің махаббат сезімінде уайымның да лебі жоқ емес», – деген мінездеме береді [14, 73].

Ән біркелкі 6/8 өлшемде түскенімен, бірінші тактідегі алғашқы үш үлес такт сыртында қалып (затакт), такт ішінде әуен кешігіп басталып, соның салдарынан өлең бунақтарының әр соңғы буыны келесі тактілерге көшіп, бөлініп қалған. Әуенді такт сыртына қалдырмай, бірден әлді үлестен бастап осы өлшемге түсірсе де, әр бунақ такт ішіне сыйып, өлең буындары бөлініп қалмас еді және ән ырғағы Ж. Елебековтер айтқан халықтық ырғаққа әлдеқайда жақындаушы еді. Өкінішке қарай, мұндай жағдайлар ертеректегі ноталық үлгілердің бәрінде кездеседі. Тағы бір өзгешелік, әннің 3, 4-әуендік жолдарында реприза жоқ.

№1.2. «Желсіз түнде жарық ай» әніне берілген түсініктерде А. Затаевич Ә. Марғұланнан «Көзімнің қарасы» әнін де жазып алғаны, оның М. И. Глинка атындағы ОММММ-дегі А. Затаевич қолжазбаларынан табылғаны туралы айтылған болатын.

№1.2

В характере жестокого романса

Кө-зім-нің қа-ра-сы, Көң-лім-нің са-на-сы. Біт пей-ді і-шім

де, Га - шық - тың жа - ра - сы. Біт - пей -
ді і - шім - де, Га-шық-тың жа - ра - сы.

В. Дернова: «А. Затаевич ән басына «Қатыгез романстық мінезде» деген сөзді кездейсоқ жазбаса керек. Қалалық ән-романстардың әуендік ерекшелігі бұл жазбадан айқын көрінеді, мысалы, субдоминанталық үшдыбыстылық және доминант-септаккорд. Мәтінді тактіге бөлуде, сөз бен әуенді косуда қаншалықты мұқият жұмыс істегенмен, А. Затаевич бұл «қатыгез романсты» «500 ән» жинағына кіргізудің еш мүмкіншілігін таппады» [17, 44-45], – деп, қалалық романстардың әуеніндегі ерекшеліктерді тізбелеп, орыс әніне жақындатқысы келген.

Ә. Марғұлан жеткізген әнде ырғақ қала романсындай біркелкі емес, әр әуендік жол сайын біркелкі ырғағынан «жаңылдырар» триоль басым. А. Затаевичке әнді «қатыгез» көрсетіп тұрған да осы ырғақ болса керек. Өйткені бұл қазақтың Арқа дәстүріндегі әндерінде жиі кездесетін ырғақ. Әннің алғашқы әуендік жолы қалыпты басталғанымен, 2-әуендік жол жоғарғы I саты емес, төменнен – V сатыдан жоғарғы III сатыға сексталық секіріс жасау арқылы басталған. Бұл бұрынғы нұсқалардың ешқайсысында кездесе қоймайды. Ал осы әуендік жолдың соңының V сатыға қайтуы – дәстүрлі орындаудағы нұсқаға ғана тән үлгі (Ж. Елебеков, М. Ешекеев, Қ. Байбосынов. 1.2.(а) үлгісін қараңыз). Тіпті, М. Ешекеев орындауында IV сатыға дейін төмендейді. Бір ескерер жайт, дәстүрлі орындауда 2-әуендік жолдағы әннің шарықтау шегі жоғарғы IV сатыға дейін көтерілсе, оркестрлік үлгіде жоғарғы III сатымен шектеледі. Сол себепті, оркестрлік үлгідегі «Көзімнің қарасының» диапазоны дәстүрлі үлгіге қарағанда бір тонға кем – децима. Қ. Байбосыновтың «Сыр сандық» жинағында оркестрлік үлгідегі «Көзімнің қарасы» II түр болып берілген [65, 103].

№1.2(а)

Көз - лім - нің са - нас(ы)ай... Ж.Елебеков
Көз - лім - нің са - на - с(ы)ай... М.Ешекеев
Көз - лім - нің са - на - с(ы)ай... Қ.Байбосынов

Ә. Марғұлан әнді негізі дәстүрлі ырғақ үлгісінде айтқан. Мұны романсқа жақындатып, «субдоминанталық үшдыбыстылық пен доминант-септаккордты тудырып тұрған – 3-әуендік жол мен 4-әуендік жолдың қайталануындағы VII сатының жоғарылауы арқылы жасалған өрнектер. Гармониялық минор дәстүрлі орындаушыларда ешқашан кездеспеген. Бұл әнді жеткізушінің қала мәдениетінен алған үлгісі деп қабылдау керек. Себебі консерваторияның ҒЗФЗ қорында 1965 жылы Абай елінен жазылып алынған К. Толғанбаеваның ешқандай аспап сүйемелінсіз орындаған «Көзімнің қарасының» ырғағы жоғарыда аталған әншілердің (Ж. Елебеков, М. Ешекеев, Қ. Байбосынов) орындаған ырғағымен үндес. Ән ертеде осылай айтылып, кейіннен оркестр, фортепиано, хорларға лайықталып, бір жүйеге келтіріліп өңделген болса керек.

№1.2(б). К. Толғанбаеваның орындауында

Шырқап, әндете

Кө - зім - нің қа - ра - с(ы)ай, Көң - лім - нің са - на - с(ы)ай.
И - і - сің гүл аң - қы - ған, Нұ - рың күн шал - қы - ған.

Біт - пей - д(i)ау іш - те - гі, Ға - шық - тың жа - ра - с(ы)ай.
Көр ген - де тай - са - лып, Сү - йе - гім бал - қы - ған.

Халық арасынан шыққан қарапайым орындаушылардың өзінен халықтық ырғақ, ұлттық нақыш айқын білініп тұрады. Ертеде және өз ортасында қалай орындалды, солай үйреніп жеткізді. Бұл – олардың ең басты ерекшелігі және тазалығы. Сондықтан «Көзімнің қарасы» әнінде орыстың романстық ырғақ үлгілері мен әуендік өрнектері бар деген пікір бір жақты көрінеді.

№1.3. Әннің келесі нұсқасы жөнінде сөз етпей тұрып, салыстыру үшін Ж. Елебековтің алтын қорда сақталған «Көзімнің қарасының» ноталық үлгісін ұсынбақпыз.

№1.3

Кө - зім - нің қа - ра - с(ы)ай, Көң - лім - нің са - на - с(ы)ай. Біт - пей - д(i)ау

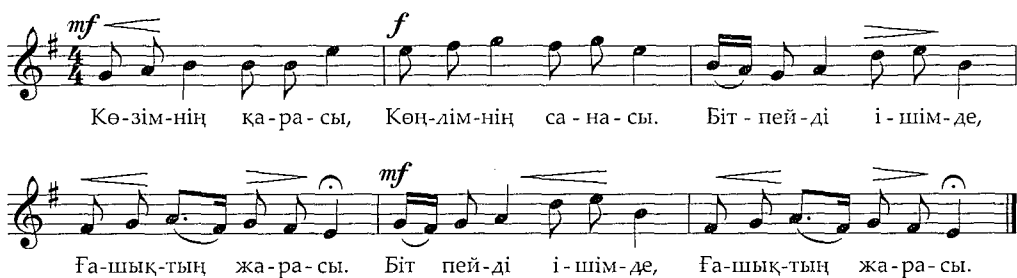
іш - те - гі, //Бар де - мес сіз - дей бір//. Ға - шық - тың жа - ра - с(ы)ай.

Екінші шумақ үшін

№1.3(а). Бұл нұсқаны Б. Ерзакович 1939 жылы Ж. Елебековтің орындауында нотаға түсірген. Бұл да осы түрінің бір нұсқасы. Ән 1940 жылғы жинақта [18], АМТ [12, 36] және АСҚ жинақтарында әннің II түрі болып жарық көрген [13, 56]. Сонымен қатар, Б. Ерзакович құрастырған ҚХӘ жинағында тура осы калпында жарияланған [25, 277]. Ән 1940 жылғы жинақ бойынша беріліп отыр. АСҚ жинағында әннің бірінші тактісінде аздаған өзгеріс бар. Кейіннен жөнделсе керек.

№1.3(а)

Әншінің жас күндегі орындауы (1.3(а) мен кейінгі орындауындағы (1.3) «Көзімнің қарасында» біршама айырмашылық бары айқын көрінеді. Бұл орындаудағы ән нұсқасы Ж. Елебековтің алтын қорда сақталған аудиожазбасымен салыстырғанда ырғағы, әуені, орындалуы жағынан әлдеқайда қарапайым, ди-апазоны да оркестрлік нұсқадағыдай бір тонға кем – децима.

Яғни, осыдан-ақ әншінің өсу жолын және әннің де жаспен бірге толы-сып, әсем иірім, өзгеше өрнектермен көркемделіп, байи түскенін аңғарасыз. Ж. Елебековтің алтын қордағы жазбасында (1.3.) әннің 1, 2, 6 және 22-шумақтары орындалған. 2-шумақтың 1-тармағындағы «Қазақтың данасы» сөзі «Қазақтың баласы» болып, 3-тармақтағы «Бар демес сендей бір» сөзі «Бар дей ме сіздей бір» болып айтылған. 22-шумақтың «Ер емес қымсынар, Әр-кім-ақ ұмсынар» болып басталатын 1, 2-тармақтары «Әркім-ақ ұмсынар, Ер емес қымсынар» болып орны ауысқан. Жинақтардағы «Құдай-ау, бұл көңілім, Күн бар ма бір тынар?!» болып берілген 3-тармағы «Құдай-ай, күн бар ма, Бұл көңілім бір тынар» болып айтылған.

Бұл жолдар әнші М. Ешекеевтің айтуында да және кейінгі жас орындаушы-ларда да осылай айтылып жүр. Сонымен қатар, М. Ешекеевтің ертеректегі жаз-баларында соңғы шумақ «Қыз емес қымсынар» болып айтылса, кейінгі жазбала-рында «Ер емес» болып орындалған.

№1.4. Әннің келесі бір нұсқасын Қ. Жүзбасов М. Мұхаметжанованың орын-дауында нотаға түсірген. Ән АСҚ жинағында IV түрі болып басылған [13, 57].

№1.4

Сабырмен, әндете. $\text{♩} = 84$

Кө-зім-нің қа - ра-с(ы)ай, Көң-лім-нің са - на-с(ы)ай.
Біт - пей-д(і)ай і - шім-де, Ға-шық-тың жа-ра-с(ы)ай.

№1.4(a). М. Мұхаметжанованың орындауында түскен әндердің таспаға жазылып алынғандығы – түсірілген нотаны салыстыру үшін үлкен мүмкіндік. Оның жоғарыда орындаған «Көзімнің қарасының» соңғы дыбыстарының созылыңқылығы болмаса, ырғағы мейлінше біркелкі. Ал осы орындаушының консерваторияның қорына тапсырған «Көзімнің қарасы» ырғағы жағынан әртүрлі [19]. Тек, Қ. Жүзбасовтың нотаға түсіруімен салыстырғанда, әуенінде сәл айырма бар.

№1.4(a)

Орташа, әндете. $\text{♩} = 70$

Кө-зім-нің қа - ра - с(ы)ай, Көң-лім - нің са - на-с(ы)ай.
Біт - пей-д(і)ай і - шім-де, ға-шық-тың жа - ра-с(ы)ай.

М. Мұхаметжанованың бұл орындауында ауыспалы ырғақтың бар екенін байқауға болады. Мысалы, алғашқы тактідегі әуен триольдармен басталғанымен, 2-әуендік жолдың соңына қарай әуен біркелкі ырғаққа түсіп кетеді. Бұлай болу себебі, «Көзімнің қарасы» әнінің жалпы халықтық нұсқасының (оркестр, фортепианоға лайықталған нұсқасы) кең таралғандығынан болса керек. Әнші орындаған кезде де сол ырғақ басымдық танытқан сияқты.

Одан әрі әнді соңына дейін біркелкі ырғақта орындап шыққан. Бірақ сол ырғақта айта отырып, дәстүрлі нұсқадағы өрнектерді қалдырмай айтуға тырысады.

№2.1. Келесі сөз етпек болып отырған «Көзімнің қарасы» – Л. Хамидидің Ә. Ысқақовтың орындауында жазып алған түрі. Түр болатын себебі, бөлек интонация, яғни, бөлек әуен. А. Жұбанов пен Л. Хамидидің «Абай» операсында қолданылғаны болмаса, бұрынғы-соңғы әншілерден Т. Рахимовтан басқа ешкім орындаған емес.

Ән 1940 жылғы жинақтан бастап, барлық басылымдарда I түрі болып жарияланған.

№2.1

Тым баяу, мұнды. ♩ = 41

Кө-зім - нің қа - ра - сы, Көң-лім-нің са-на - сы. Біт-пей - ді і - шім - де, Ға-шық
тың жа-ра-сы. Біт-пей - ді і - шім - де, Ға-шық-тың жа-ра - сы.

Әннің бұл түрі турасында Ғ. Бисенова: «Абай бір өлеңге екі түрлі әуен шығаруы мүмкін бе? Иә, мүмкін. Бұл өлеңнің мазмұнына байланысты. Негізгі екі бейнеге байланысты екі себеп дамиды: сұлулығымен таңғалдырған сүйікті жар және күшті, үлкен сезімнен туған азап. Жігіттің осынша сезіміме жауап ала алам ба деген күмәні терең уайымға ұласқан. Жас жігіттің адами қарым-қатынас туралы ойға шомуы да философиялық маңызға ие. Өлеңдегі бұл алғышарттар терең мазмұнымен ерекшеленетін Л. Хамидидің А. Ысқақовтан жазылған нұсқасын өмірге әкелді. Осы нұсқаның А. Жұбанов пен Л. Хамидидің операсында Абайдың музыкалық бейнесін жасауға қолданылуы да кездейсоқтық емес» [14, 71], – деген пікір білдіреді. Өлеңдегі адами қарым-қатынас турасында академик З. Ахметов те: «Мұнда ынтызарлық сезім қаншалықты нәзік, терең көрінсе, ғашық жарын идеал тұту, қастерлей, қызығып тамсану сарыны да соншалықты күшті шыққан» [66, 121], – дейді.

Т. Базарбаев «Абай» журналындағы мақаласында: «Айтылып жүрген түрінен мүлде бөлекше. Хамиди мен Жұбановтың «Абай» операсында қолданған түрі. Бірақ та жазылу ритмі дұрыс емес. Әнді нотаға түсіргенде айтушы бұрыс айтып тұрса да, дұрыс түсіру керек емес пе? Бұл әнге өткір ритм келмейді. Сондықтан әннің ішіндегі нүкте қойылған сегіздік нота мен он алтылық нота үйлеспей тұр. Ал, расын айтсақ, бұл ән басқа бір текспен айтылатын ән сияқты. Әлі зерттеуді керек ететін ән. Бірінші түрі өлеңге ауыр және қайырмасы «Қараңғы түнде тау қалғыпқа» ұқсап тұр» [33, 193], – десе, «Құлақтан кіріп бойды алар...» хабарында: «Мына жинақтың ішіне әннің төрт түрі кірген. Олар қазіргі айтылып жүрген түрі және халыққа көп тарамаған түрі. Оны А. Жұбанов пен Л. Хамиди «Абай» операсына кіргізген. Әрине, мұны Л. Хамидидің өзі жазып алса керек. Сондықтан Абайға осы екі түрі де жақындау деп, оның ішінде айтылмай жүрген түрін үйреніп, сіздерге ұсынғалы отырмыз. Бұл түрі өте терең» [16], – деп қысқаша түсінік береді. Соған қарағанда, Т. Базарбаев зерттей келе кейінгі пікіріне тоқталған секілді.

Әннің мәні – сөз бен саздың тереңдігі мен үйлесімінде. Олар бір-бірін толықтырғанда ғана тұтас, толық көркем дүниеге айналады. Әннің бұл түріндегі кейіпкер мінезі алдыңғы түріне қарағанда ойлы, мұнды, қаталдығы да байқалмай қалмайды. Ырғағы өте баяу, еркін жүрісті, кең тынысты, сонымен қатар орындаушыдан терең ой мен танымды да талап етеді. Әннің драмалық сипаты басым.

№2.1(а). Т. Рахимов әннің арқауын Ә. Ысқақовтан ала отырып, әуендік интонациясын бұзбай орындап шыққан. Бірақ кульминацияға көтерілердің алдында бірде пунктирлік, бірде синкопалық ырғақтар пайда болған. Ал Ә. Ысқақов нұсқасындағы әр тармақтың басы мен соңында кездесетін пунктирлер бұл орындауда жадағайланып, жойылып кеткен. Т. Базарбаев жоғарыда келтірген бір сөзінде жинақта берілген әннің ырғағына көңіл толмастық білдіріп, «жазылу ритмі дұрыс емес» деген болатын, яғни өзі қадағалаған болса керек. Т. Рахимов әннің соңын әртүрлі аяқтап отырған. Орындауында текстологиялық өзгерістер жоқ.

№2.1(а)

Баяу, мұңды. $\text{♩} = 44$

Кө-зім-нің қа-ра-сы, Көң-лім-нің са-на-сы. Біт-пей-д(i)ау//Бар де-мес//

іш - те - гі, Га - шық - тың жа - ра - сы.

//ба - ла - сы// //соз - ба - йын//

2,3-шумак 4-шумак

Осы әнге қатысты тағы бір айтар сөз бар. Біз Абай әндерінің ертеден көптеген түр-нұсқалармен жетіп, ақынның кейбір әнінің сөзі басқа бір әнінің әуенімен ауысып айтылғанын айтылған болатын. Сондай жағдай осы әнде де кездесіп отыр.

Абай аудармаларының ішінде көптеген мысал өлеңдер бар. Соның бірі 1909 жылғы жинақтан бастап, барлық басылымдарда басылып келе жатқан И. А. Крыловтан аударған «Қарға мен бүркіт» мысал-өлеңі.

Өлеңді Б. Ерзакович 1948 жылы бұрынғы Семей облысы Жарма ауданы Октябрьдің XV жылдығы атындағы колхозда тұратын ақын Қасенбек Байғұтдиновтың орындауында нотаға түсірген. АМТ [12, 48],

АСҚ жинақтарына [13, 81] жарияланған. Бұл деректер АСҚ жинағынан алынып беріліп отыр. Бірақ мысал-өлең Ә. Ысқақов жеткізген «Көзімнің қарасының» II түрінің әуенімен орындалған.

«Көзімнің қарасы» өлеңінің құрылысы 6 буынды үлгіде (3+3) жазылғаны белгілі. Ал 40 тармақты мысал-өлеңнің 18, 19, 20, 21 тармақтары ғана 6 буынды үлгіде жазылғаны болмаса, қалған тармақтары 7-8 буынды (4+3, 5+3) қыр үлгісінде жазылған. Солай бола тұра мысал-өлеңді осы әуенмен орындаған.

Қой жай(ы)-лып жаз-ды күн, Шық-қан е-кен қи-я-ға.

Ас-пан-нан бүр-кіт құй-қыл-жып, Сор-ға-лап ке-ліп-ы-ра-ға.
Бір қо-зы і-ліп ап кет-ті, Құз-да-ғы қи-ын-ұ-я-ға.

Бұл жерде «Қарға мен бүркіт» мысал-өлеңінің әуені болған, жинаққа кірмепті деп, жоқтаушылар да болуы мүмкін. Абай өлеңдерінің жазылу ретіне қарайтын болсақ, алдымен «Көзімнің қарасына» орын берілері сөзсіз. Әуен де «Көзімнің қарасына» тиесілі болу керек. Екіншіден, ән әуені баяу екпін, мұнды мінезде орындалады. Ал қазақтың жыр-терме, мысал, қисса-дастандары әдетте речитативті, жүрдек екпінде орындалады. Сондықтан «Қарға мен бүркіт» мысал-өлеңінің мәтіні «Көзімнің қарасының» әуенімен көркемдік тұтастық құра алмай тұр. Сол себепті «Қарға мен бүркіт» мысал-өлеңі Абай әндерінің қатарынан алынып тасталды. Ғ. Бисенова өз монографиясының қосымшасына «Қарға мен бүркітті» «Көзімнің қарасына» ұқсаса да енгізген [14, 159].

№3.1. «Көзімнің қарасының» бұрын «белгісіз» нұсқасы консерваторияның ҒЗФЗ қорынан кейінгі кезде табылды. Бұл нұсқаны жеткізуші – О. Хаймулдин. Өн домбыра сүйемелімен айтылған.

№3.1

Ақырын, қоңырлата. $\text{♩} = 54$

Кө-зім-нің қа-ра-сы, Көң-лім-нің са-на-сы.

Біт-пей-д(і)ай іш-те-гі, Ға-шық-тың жа-ра-сы.

Біз жоғарыда белгісіз деген сөзді бекер тырнақшаға алып отырған жоқпыз. Бұл ертеден келе жатқан, Шыңғыстау өңіріне тиесілі әндердің бірі. Уақытында қазақ әндері әртүрлі жағдайда елге тарады, әртүрлі жағдайда жинақталды. Кейбір ән авторлары саясат тырнағына ілініп, тағдыры талқыға түсіп, сонымен бірге олардың шығармасын да айтуға тыйым салынды. Сондай кездерде ел әннің ұмыт қалмауы үшін ән сөздерін басқа сөздермен алмастырып жеткізуге тырысты. О. Хаймулдиннің орындауында «Көзімнің қарасы» болып жетіп отырған ән – Шәкәрім Құдайбердіұлының «Жиырма үш жасымда» деген әні.

Бұл жайында Т. Жұртбаймен ауызша сөйлескенімізде: «Шәкәрім халық жауы боп атылып кеткеннен кейін Шәкәрімнің жаңғырығы жүрсін деген оймен «мынау Абайдың әні екен» деп, Шәкәрімнің сөзін Абайдың әніне немесе Абайдың сөзін Шәкәрімнің әніне салып өткізіп жіберетін тәсілдер болған. Зиялылардың арасында айтылғанда бірін-бірі біліп отырса да, «бұл Абайдың әні ғой» деп,

біреуі сендірген болып, біреуі сенгенсіп тындап жүретін болған», – дейді. Бұл айтылып отырған ойдың үлкен қисыны бар. Бұл ән де сондай тағдырды басынан өткізіп, халық арасына тарап кетуі бек мүмкін.

1918 жылы Семейде «Абай» журналын жауып тастағаннан кейін, 1925 жылы «Таң» деген журнал ашылады. Осы журналға Шәкәрім екі әнмен байғазы берген. Соның бірі – «Байғазы» немесе «Жаңа ойдан шығарған бір бөлек бұл ән» аталады. Бұл иониялық ладта шығарылған. Ал Шәкәрімнің «Таң» журналына берген екінші әні – «Байғазы» немесе «Кейіме кәрі жан өмірің тозғанға» деп аталады. Бұл эолиялық ладтағы ән. О. Хаймулдиннен жетіп отырған «Көзімнің қарасы» әнінің арқауы эолиялық ладты құрайды. «Кейіме кәрі жан...» әні мен «Жиырма үш жасымда» әнінің әуені бір. Тек бірі баяу, бірі ширақ орындалады.

Ол жайлы шәкәрімтанушы, Шәкәрім әндерін насихаттаушы, әнші Келденбай Өлмесеков өзінің лекция-концертінде: «Үш айдан кейін Кеңес үкіметі «Таң» журналын да ұлтшыл деп жауып тастады (Жоғарыда 1925 жылы Семейде «Таң» журналының шыққаны жөнінде айтылған. Е. Ш). Сосын Шәкәрім күдерін үзді ме екен, кейіннен «Кейіме кәрі жан» әнінің әуенін «Жиырма үш жасымда» деген өлеңіне ән қылып жіберген бе екен деп ойлаймын. Бұл жерде айта кететін жай, мен бұл әнді Шәкәрімнің туған баласы Ахат Құдайбердиевтің жазбасынан алдым. Иә, Ахат аға айтып жіберді ме, иә болмаса Шәкәрім өзі басқа өлеңге (Жиырма үш жасымда) танды ма, білмеймін. Бұл да «Кейіме кәрі жан» әнінің әуеніне келінкірейді, бірақ бұл жерде лирикасы басым» – дейді [16].

№3.1(a)

Жи(ы)р - ма үш жа - сым - да Бұл ө - лең жа - зыл - ған. Та - был - май
ба - сын - да Ө - зі - не ла - йық ән. Мұң - лы, күй - сіз,
же - сір боп о - тыр е - ді, Мі - не - ки,
ой - ла - нып, өз ә - ні та - был - ған.

«Жиырма үш жасымда» – жастық, махаббат тақырыбындағы лирикалық ән. Әннің шығу тарихы жөнінде А. Шәкәрімұлы өз естелігінде жазған. 1-4 тармақтары 6 буын, 5-тармағы 11 буын, 6-тармағы 12 буыннан құралған. О. Хаймулдин жеткізген «Көзімнің қарасы» «Жиырма үш жасымда» әнінің алғашқы бөлімінің әуенімен айтылған. Абай сөзінің Шәкәрім әнімен айтылуына Шәкәрім өлеңінің алғашқы төрт жолы мен Абай өлеңі құрылысының бірдей болуы да себеп болуы мүмкін. Сондықтан О. Хаймулдин жеткізген «Көзімнің

қарасы» қазақ музыка этнографиясы үшін құнды жәдігер болып қала береді, бірақ Абайдың «Көзімнің қарасы» әнінің нұсқасы бола алмайды.

Жоғарыда «Көзімнің қарасының» екі түрі жайлы сөз еттік, оның екеуі де ақынның төл туындылары болып табылады. Оның ішінде Ә. Ысқақов пен Ж. Елебеков нұсқалары жинақтың I бөліміне енгізілді.

Сұрғылт тұман дым бүркіп. «Сұрғылт тұман дым бүркіп» – М. Глинканың «Не осенний мелкий дождичек» романсының аудармасы. Өлеңі А. Дельвигікі. Абайдың бұл әніне және әннің тағдырына байланысты әртүрлі әңгімелер бар. Сол әңгіменің алғашқысын Шәкәрім әндерін насихаттаушы әнші К. Өлмесековтен естіген едік. Ол: «Ән Абайдың әні емес, Ақылбайдың әні. Ол туралы Ахат естеліктерінде жазылған, тіпті, бұл әнге Қабыш Құдайбердиевтің қосқан жауабы бар», – деген еді. Әншінің бұлай деуінің себебін «Сұраған жанға сәлем айт» жинағын құрастыру барысында түсіндік және бұл мәліметтерді жеке ән дәптерінен де кезіктірілді. Дәптерде «Сұрғылт тұман. Ақылбай» деп жазылған, яғни солай үйреніп, жазып алған. Онда Қабыштың да қосқан сөздері бар [16].

Осы жайға байланысты әртүрлі еңбектерді қарастырғанда Т. Ибрагимов [67, 33-35], Т. Жұртбай [68, 21-23], А. Мұхаметқалиқызы [69] сынды зерттеушілердің ойлары Ахат қолжазбасымен үндес және әннің дүниеге келуі тарихы да ұқсас болды.

Т. Ибрагимов «Жер әңгімеші» кітабында: «Сұрғылт тұман» Шағыл өзегінде 1892 жылы дүниеге келіп еді. Бас себепкер – Абай. ...Абай Ақылбай мен Әлмағамбетті мына іргесі тиіп тұрған Семей қаласына баруды кенес етеді. Олардың алдына қойған мақсаттары: Семей қаласы қазақтарына тән, ал Шыңғыс өңіріне таңсық қазақ әндері, сондай-ақ орыс, татар әндерін және қала жұртына сіңісті болған күй, өзге саздарды үйреніп, игеріп қайту еді. Сол сияқты қобыз, скрипка, сырнай, өзге аспаптарды ойнауды үйреніп қайтуды да тапсырады. ...Екеуі бірдей өнерге құштар және өз өнері тақау үндес жандар екі-үш ай ішінде қыруар олжаларға кенеліп қайтса керек...» – деп басталатын әңгіме Ақылбай мен Әлмағамбеттің қайтар жолда Семейден ұзап шығып, Шағыл төсіне келгенде Әлмағамбеттің Ақылбайға: «Олжалы қайтып барамыз, Абай аға да риза болар. Бірақ үнемі өзгелердің дүниесін апарып, жеткізіп, таратып жүрміз. Сізге өзгенің өлеңін аударып, ән шығару дағдылы ісіңіз ғой, енді өз жанымыздан бірдеңе шығарып апарсақ, қуантқан үстіне қуантсақ, жараспай ма?!» – деген екеуара әңгіме диалогтармен жалғасады. Ақыры шағылда ат шалдырып, сол жерде Ақылбайдың «Сұрғылт тұман дым бүркіп» әні дүниеге келеді. «Бұл әннің мәгін авторы А. А. Дельвиг» – дейді Т. Ибрагимов [67, 33-35].

Сонымен қатар, Т. Ибрагимов: «...Бұл өлең Абайдың 1909 жылғы Санкт-Петербургтан басылып шыққан жинағына енгізілмеппі. Ел аузындағы әңгіме, аңыздарға қарағанда бұл дүние аудармамен қатар әуен, әуез сазымен қатар туғаны себепті ортаға көп жайылған. ...Соған қарамастан, бұл шығарманы Кәкітай мен Тұрағұлдың білмеуі мүмкін емес еді. «Сұрғылт тұманның» Абай аудармасы екендігіне тағы бір күмән тудыратын жай – бұл шығарманың Мүрсейіт Бікеұлы-

ның 1905, 1907, 1910 жылғы көшірмелерінде болмай шығуы. Ендеше: 1909 жылғы жинақты әзірлеу алдындағы Абай шығармаларын жинастырып, көшірмелерді топтастырған, ұйымдастырған бас иелері Кәкітай мен Тұрағұл екені белгілі. «Сұрғылт тұман дым бүркіптің» нақ авторы кім екенін нақ жете білетін де екеуі болса керек еді. Жинақ құрамындағы шығармаларды сан сұрыптап, сараптағанда Абайдың мұндай тамаша дүниесін алғашқы жинаққа қоспауының себебін екеуінің шешімінен аңғаруға болатын сияқты. Олардың шешімі бойынша 1909 жылғы жинағы «Сұрғылт тұманның» Абай аудармасы еместігіне сұрақ иесі жүгінгендей қалып бар» – деп, өлеңнің 1909 жылғы жинаққа енбеуін әннің Ақылбайға тиесілі болғандығынан екенін меңзейді [67, 36].

Дәл осы әңгімені Т. Жұртбай: «...Бір мысал, Семейдің аэропорты орналасқан жер бұрын Шағыл деп аталған. Қазіргі Шағыл ол кезде Семейден көш жер алыс. Сәске ауа қос жолаушы ат шалдырып тұрғанда Ақылбай: «Абай аға: ал алты айда не үйреніп келдіңдер. Бойларыңа өнер қонды ма, көрсетіндер десе, қайтеміз, Мұқа. Одан да өнер базарлығы болсын, сол кісінің өзі орышадан аударған бір өлеңіне ән жазайық», – дейді. Бұл пікірді Абайдың скрипкашысы Мұқа Әлқанұлы құп алды.

...Ойларына ырғағы мен мақамы жағынан әнге икемді «Сұрғылт тұман дым бүркіп» атты жолдар түседі. Қос скрипкашы қосыла безілдетіп, өздеріне таныс, құлаққа сіңген орыс музыкасының ізімен ән әуенін іздейді. Абайдың бұл өлеңі А. А. Дельвигтің (М. И. Глинканың. – Е. Ш.).

Не осенний мелкий дождичек

Брызжет, брызжет сквозь туман.

Слезы горькие льет молодец,

На свой бархатный кафтан – деп басталатын романсы еді.

...Шағылдың таңын әнмен қарсы алған Ақылбайдың бұл әуені Абай әні деп айтылып жүр. Біздіңше, бұл әбестік тәрізді. Осындай мәдени салтанатпен барғанда Абай: «Әй, жарайсын, Ақылым. Тұртпектеген ана Мұқа ғой. Өзім де соны күткем. Киімің олақ, көңілің көл-ақ. Ақыл, сені ширасын деп ем. Түзеліпсің, ақтадың», – депті. Кейін Мағауия қайын жұртына аттанарда «он минутта ойына түскен» әйгілі «Ақылбайдың әні», – ұлы ақынның үлкен ұлының музыкалық талантын танытады» – дейді [68, 20-22]. Т. Ибрагимов пен Т. Жұртбай айтқан ән тарихы да, ой да үндес. Тек, айырмашылығы – бірінде өлең мен ән тұтас Ақылбайға тиесілі болса, екіншісінде – өлең Абайдікі, ән Ақылбайдікі және Ақылбайдың серігі – бірінде Әлмағамбет, бірінде Мұқа.

Ал, осы А. А. Дельвиг пен М. И. Глинканың шығармашылық бірлестігінен туған романстың тағдырының өзі қызық. В. Дернова: «Дельвиг-Глинка өлеңі советтік уақытқа дейін Глинканың романстары жинағына да, Дельвигтің өлеңдері жинағына да енгізілген жоқ, сөйтіп ол ауызша айтылу түрінде халыққа тарады. Глинка өзінің «хаттарында», Дельвиг маған «Күзгі бүрікпе жаңбыр емес» романсын жазып берді. Бұл сөздерге жазылған музыканы мен одан соң «Патша үшін өмір» (Жизнь за царя) операсындағы Антониданың «Қайғым менің ол емес, құрбыларым» деген романсы үшін де пайдаландым». Бұл романстың нағыз

қолжазбасы жүз жылдан астам уақыт ішінде белгісіз болған бірнеше жылдың аржағында ғана Ленинградтағы Салтыков-Щедрин атындағы Мемлекеттік көпшілік кітапханасынан тауып алынды. Әннің ауызша айтылып тарағандығын «Жиі жаңбыр» (Не осенний частый дождичек) мен бірге «Бүрікпе жаңбырдың» (Не осенний мелкий дождичек) да қоса айтылуымен түсіндіруге болады» – деп жазады. В. Дернова 1954 жылы жазып отырған бұл мақаласында романстың табылған уақытын «бірнеше жылдың аржағында ғана табылды» десе, шамамен 40-жылдардың іші болуы керек [12, 52]. Оны Т. Әлімқұловтың «Жұмбақ жан» зерттеу еңбегінен анық көруге болады. Т. Әлімқұлов В. Дернованың айтқанындай ойды сабақтай келіп: «Бұл ән ұлы композитордың «Иван Сусанин» операсында Антонида орындайтын романсқа пайдаланылады да, қолжазба кейін жоғалып кетеді. Содан 1946 жылы ғана табылған» – деп жазады [39, 121].

Т. Жұртбай: «...Бұл деректерді алғаш салыстыра ашқан Әбіш Жиреншин. Ол кісі – музыкасы Абайдікі деген. Өлеңнің әні барын біле тұрып, сілтеме жасамаған. Ақылбайдың туындысы екенінен де мағлұмдар ғалым сондықтан да өз түсініктемесіне енгізбеген. Бұл туралы деректердің мол мағлұматы абайтанушы Төкен Ибрагимовтың жеке қорында, көне көз қариялармен сөйлескендегі әңгімесін жазған ұнтартқыш таспасында бар. Әрхам Ысқақовтың музейдегі жазбасында да емеурін деректер кездеседі. Ал, бұл әннің музыкасының ұқсауы – біріншіден: Ақылбай сол сапарда тыңдауы мүмкін. Соны пайдаланған шығар. Екіншіден: әннің біз естіген нұсқаларының әуені қазір өте сирек айтылатын осы әннен гөрі өзгереді. Демек, кейінгі музыка зерттеушілері иінге келтірген» – деп жоғарыдағы ойын жалғастырған [68, 22].

Т. Жұртбайдың «сол сапарда тыңдауы мүмкін» дегенінде жан бар. Бұл ән сол заманда өте белгілі, елге кең таралған, халықтың, әсіресе жастардың көп орындаған әні болған. Ол жөнінде Ғ. Бисенова да өз еңбегінде: «Ән Абайға ауызша жеткізілуі мүмкін, өйткені, А. Дельвигтің өлеңдері де, М. Глинканың романстары да революцияға дейінгі кезеңдерде жарияланбаған. Абай әнді аударған уақытта («Не осенний мелкий дождичек») студенттер мен солдаттар арасында кеңінен таралып, айтылған. Қазақ ақыны әнді өзінің жер аударылған достарынан естуі мүмкін» – дейді [14, 80].

Ал, Т. Жұртбай айтқан «музыканың ұқсауына» келсек, ән орыстың халық әніне де, Глинканың музыкасына да ұқсамайды. «Сұрғылт тұман» өз алдына дара ән. Нұсқалары жөніндегі сөзге қосылуға болады. Ол турасында төменде бұрынғы-соңғы нұсқалары сөз болады.

Абай шығармаларының екі томдық жинағындағы (2013) өлеңге берілген түсінікте: «Сұрғылт тұман дым бүркіп» (1892) тексті Мүрсейіт қолжазбаларымен және кейінгі басылымдармен салыстырып берілді. Алғаш рет 1933 жылғы жинақта жарық көрген. Онда қолтума шығарма екені немесе аударма екені айтылмаған. Ал 1945 жылғы мерекелік бір томдықта: «Оспан өлімі жайлы жазылған өлең сияқты» – деген болжам айтылған. 1954 жылдан бергі басылымдарда бұл шығарма «Не осенний мелкий дождичек» деп басталатын орыстың халық өлеңінен (сөзі А. А. Дельвигтікі, музыкасы М. И. Глинканыкі)

аударма деген тұжырым қайталанып келеді. Шындығында мұны жартылай аударма деп бағалаған жөн. Өйткені Абай туындысының орыс өлеңіне ұқсас жерлері де, одан едәуір айырмашылығы да бар» – деп жазылған [53, 254-256].

Қ. Мұхамедханов та «Абай шығармаларының текстологиясы жайында» еңбегінде Абай өлеңдерінің бірі ретінде қарастырып, бұл өлеңді «Мүрсейіт қолжазбасынан алынған» деп көрсетіп, «бейіс» сөзіне ғана анықтама беріп өткен, бірақ аударма екендігі жөнінде сөз қозғамаған [70, 73].

Өлең тек 1933 жылғы жинақтан бастап қана жарық көрген. Одан кейінгі жинақтардағы түсініктерде Мүрсейіт қолжазбасы және кейінгі басылымдармен салыстырып берілді деген ғана сөз айтылады. Анығында Мүрсейіт қолжазбасында бұл өлең кездеспейді.

Сонымен, негізгі дереккөз – Семейдегі Абай қорық-мұражайының мұрағатындағы А. Шәкәрімұлының қолжазбасы болғандықтан, сондағы деректерге сүйендік. Қолжазбаның 161-бетінде өлең мазмұнына қарай салынған иллюстрациялық сурет берілген. 162-163-беттерінде «Сұрғылт тұман дым бүркіп» деп басталатын екі ауыз өлең де, оның әні де Абайдікі емес. Оның сөзі де, әні де Ақылбайдікі. Абайдікі деп қата басылып жүр», – деген ән-өлеңнің авторына қатысты үш ауыз сөз жазылған және өлең сөздері берілген. Мұндағы көңіл аударарлық жай – А. А. Дельвигтің 16 жолдық өлеңі үш адамның жазғаны болып, 12 шумаққа көбейіп аударылғандығы. Қазіргі айтылып жүрген 2 шумақ «Ақылбайдікі» десе, онан кейінгі 3 шумақ «Қабыштың қосқаны» (Шәкәрімнің ұлы) боп жазылған. Қалған 7 шумақ өлең «Менің қосқаным», – деп көрсетіліп, соңына «Құдайбердиев Ахат. 1922 жыл», –деп, аты-жөні мен жазған жылы көрсетілген [71, 162-163].

3. Ахметов айтқан «өлең басылымында кездеспеген текстологиялық өзгерістер» [19, 529] Ахат қолжазбасы мен әнші-орындаушылардан кездесті. Қазіргі айтылып жүрген екі шумақтың мәтінін Ахат қолжазбасы, Н. Алдажаров, К. Өлмесеков және А. Жікенов орындауындағы мәтінмен салыстырғанда байқалды.

Қазіргі мәтін:

Сұрғылт тұман дым бүркіп,
Барқыт **бешпент** сулайды.
Жеңіменен көз сүртіп,
Сұрланып жігіт жылайды.
Әйелмісің жылама,
Тәуекел **қыл** құдаға.
Өлең айт,
Үйге қайт!

Атанды анаң азғырып,
Тұрғызбаған **бейішке**.
Алласы оны жазғырып,
Әкелді бастап кейіске.
Әйелде **ешбір** опа жоқ,
Бүгін – жалын, ертең – шөк.
Белді бу,
Бетті жу!

Ән «Сарыарқа әндері» антологиясына Н. Алдажаров орындауында нотаға түсіріліп, сөзі ақын жинақтарынан алынып басылды. Өйткені, Н. Алдажаров орындауындағы жазба сапасы төмен, сөзді тура осы қалпында естіп түсіре қою қиын.

Ахат қолжазбасындағы мәтін: [71, 162]

Сұрғылт тұман дым бүркіп,
Барқыт **пешпет** сулайды.
Жеңіменен көз сүртіп,
Томсарып жігіт жылайды.
Әйелмісің, жылама,
Тәуекел ет құдаға.
Өлең айт,
Үйге қайт!

Атанды анаң азғырып,
Тұрғызбаған **бейіске**.
Алласы оны жазғырып,
Тастаған әкеп кейіске.
Әйелде ешбір опа жоқ,
Бір күн жалын, бір күн шок.
Бетгі жу,
Белді бу!

Ахат қолжазбасындағы Қабыштың қосқан үш шумағы: [71, 162]

Өмірден тандап сүйгенім,
Асығы күшті **жар** болған.
Қамығып қатты күйгенім,
Айрылып содан зар болған.
Басқаға көңіл толар ма,
Дертке дәру болар ма.
Мен қайда,
Ол қайда?!

Жанымды сізге берсем деп,
Жастай ғашық еткенім.
Армансыз бірге өлсем деп,
Не еткенің жатқа кеткенің?
Мен қалдым қайғы, қапанда,
Жалғыз жанша жапанда.
Кеттің дос,
Қалдым бос.

Көзімнің нұры жайнаған,
Көңілімнің сәулесі.
Қарайып қан қайнаған,
Сенсің жүрек әуресі.

Сәулем-ау сені сағынам,
Күндіз-түні жабығам.
Ойланам,
Толғанам.

Н. Алдажаров орындауындағы мәтін: [16]

Сұрғылт тұман дым бүркіп,
Барқыт **белде (белге?) зулайды**
(сулайды?).
Жеңіменен көз сүртіп,
Томсарып жігіт жылайды
Әйелмісің, жылама,
Тәуекел ет құдайға.
Белді бу,
Бетгі жу!

Атанды анаң азғырып,
Тұрғызбаған **бейіске**.
Алласы оны жазғырып,
Тастаған әкеп кейіске.
Әйелде **еш** опа жоқ,
Бір күн жалын, бір күн шок.
Өлең айт,
Үйге қайт!

Н. Алдажаров Қабыштың қосқан үш шумағын айтардың алдында: «Осыған қосымша мына екі ауыз өлеңді Шәкәрімнің Қабышы жазып еді. Жігіттің жауабы» – деп, жоғарыдағы екі шумақтан кейін әңгімелей отырып орындаған.

Н. Алдажаров орындауындағы Қабыштың қосқаны. Жігіттің жауабы: [16]

Әлемнен таңдап сүйгенім,
Асығы күшті **жар** болған.
Қамығып қатты күйгенім,
Айрылып содан зар болған.
Басқаға көңіл толар ма,
Дертке дәру болар ма.
Ол қайда,
Мен қайда?!

Жанымды сізге берсем деп,
Жастан ғашық еткенің.
Армансыз бірге өлсем деп,
Не еткенің жатқа кеткенің?
Мен қалдым қайғы, қапанда,
Жалғыз жанша жапанда.
Кеттің дос,
Қалдым бос

Ән елге кең таралмай тұрған уақытта алғаш орындағандардың бірі – әнші К. Өлмесеков. Оның орындауындағы әнді таспадан тыңдау өте қиынға соқты. Тек әуенді нотаға түсіруге тырыстық. Сондықтан біз К. Өлмесековтің ән дәптерінде жазылған ән сөзіне сүйеніп отырмыз.

К. Өлмесековтің ән дәптеріндегі мәтін: [16]

Сұрғылт тұман дым бүркіп,
Барқыт **бешпент** сулайды.
Жеңіменен көз сүртіп,
Сұрланып жігіт жылайды.
Әйелмісің, жылама,
Тәуекел **де** құдаға.
Өлең айт,
Үйге қайт!

Атаңды анаң азғырып,
Тұрғызбаған **бейішке.**
Алласы оны жазғырып,
Әкелді бастап кейіске.
Әйелде **ешбір** опа жоқ,
Бүгін – жалын, ертең – шок.
Белді бу,
Бетті жу!

К. Өлмесековтің ән дәптеріндегі мына жазу жөнінде айта кеткеніміз жөн. Ән дәптердің «Сұрғылт тұман» жазылған бетінен бөлек, соңғы беттерінің бірінде: «Сұрғылт тұман» әніне Қабыш Құдайбердиевтің Әбдіғалиға (Ниязбектің әкесі) жазып берген жауап өлеңі» – деп жазған түсініктемесі мен екі шумақ өлеңі бар.

К. Өлмесеков дәптеріндегі Қабыш жауабы: [16]

Әлемнен таңдап сүйгенім,
Асығы күшті **зор** болған.
Қамығып қатты күйгенім,
Айрылып содан зар болған.
Басқаға көңіл толар ма,
Дертке дәру болар ма.
Ол қайда,
Мен қайда?!

Жанымды сізге берсем деп,
Жастан ғашық еткенің.
Армансыз бірге өлсем деп,
Не еткенің жатқа кеткенің?
Мен қалдым қайғы, қапанда,
Жалғыз жанша жапанда.
Кеттің дос,
Қалдым бос.

А. Жікенов орындауындағы мәтін: [16]

Сұрғылт тұман дым бүркіп,
Барқыт **бешпет** сулайды.
Жеңіменен көз сүртіп,
Сұрланып жігіт жылайды.
Әйелмісің, жылама,
Тәуекел ет құдайға.
Бетгі жу,
Белді бу!

Атаңды анаң азғырып,
Сыйғызбаған **пейішке**.
Алласы оны жазғырып,
Әке(л)ген бастап кейіске.
Әйелде **еш** опа жоқ,
Бүгін – жалын, ертең – шоқ.
Өлең айт,
Үйге қайт!

Көріп отырғанымыздай, ән-өлең мәтінінде жолдардың ауысып келуі, жекелеген сөздердің, тіпті тұтас жолдардың өзгерген тұстарын кездестіруге болады.

Ахаттың қосқан шумақтары: [71, 162-163]

1. Орындалмай тілегім,
Не табамын өмірден?
Өртеніп өтті жүрегім,
Арылмай арман көңілден.
Жалынамын сен саған,
Тілегімді бер маған.
Жанымды ал,
Кел, ажал!

2. Қамығып, қатты қайғырып,
Қан жұтып, қажып жас жігіт.
Сүйген жардан айрылып,
Сөнді жалын, өшті үміт.
Сол сәтте жігіт өліпті,
Шал тауып, жерлеп, көміпті.
Жетті ажал,
Не амал?

3. Естілді жігіт өлгені,
Түгел тарап маңайға.
Шалдың оны көмгені –
Аңыз жетті маңайға.
(бұл шумақта екі тармақ кем)

.....
Естіп жар,
Солды ажар.

4. Қыз көйлекшең, жалаң бас,
Безіп кетті далаға.
Жүректе жалын, көзде жас,
Бет бұрды тура молаға.

Өртеген қайғы кейітті,
Құшақтап жатып бейітті.
Жан берді,
Қыз да өлді.

5. Шал көріп оны састы да,
Келді зират басына.
Жігіттің көрін ашты да,
Жатқызды қызды қасына.
Армансыз болып жатындар,
Махаббатқа батындар!
Мәңгі бол! –
Деді ол.

6. Шал жылап тұр егіліп,
Жас қабірдің басында.
Өртеніп, өзек езіліп,
Тыя алмай аққан жасын да.
Ол айтады: «Немерем,
Өлгенде мені мұнда көм!»
Соны айтты,
Шал қайтты.

7. Қайырымды ақ жүрек,
Мейірімді шал қандай?
Адал ниет, бір тілек
Сүйісіп өткен жар қандай?
Кірлетпей кеткен арларын,
Жары үшін қиған жандарын.
Ойла, сал, (сәл)
Тәлім ал!

КП-4034

161

Дубровский, Евгений.
А.С. Пушкин

Түркістан өлкесі аудармашыларының
Шайкери и Құдайбердіұлы

Көшімі

Түркістан өлкесі аудармашыларының
Шайкери и Құдайбердіұлының
1924 жылғы өлеңінің көшімі.
Осы өлеңінің аудармашыларының
қолжазбаларының бірі.

2-Дубровский
Евгений
3-Дубровский
Евгений
4-Дубровский
Евгений
5-Дубровский
Евгений
6-Дубровский
Евгений
7-Дубровский
Евгений
8-Дубровский
Евгений
9-Дубровский
Евгений
10-Дубровский
Евгений

162

Сұрғылт тұман ұшы түркістан өлкесі аудармашыларының
Шайкери и Құдайбердіұлының
1924 жылғы өлеңінің көшімі.
Осы өлеңінің аудармашыларының
қолжазбаларының бірі.

Атаңды есімің есімің есімің есімің
Аялаңды есімің есімің есімің есімің
Діңгегіңді есімің есімің есімің есімің

Бұл өлеңіңді есімің есімің есімің есімің
Атаңды есімің есімің есімің есімің
Аялаңды есімің есімің есімің есімің
Діңгегіңді есімің есімің есімің есімің

Қызыңды есімің есімің есімің есімің
Қарыңды есімің есімің есімің есімің
Нұрлыңды есімің есімің есімің есімің

163

1-Дубровский
Евгений
2-Дубровский
Евгений
3-Дубровский
Евгений
4-Дубровский
Евгений
5-Дубровский
Евгений
6-Дубровский
Евгений
7-Дубровский
Евгений
8-Дубровский
Евгений
9-Дубровский
Евгений
10-Дубровский
Евгений

Ахат Құдайбердіұлының «Сұрғылт тұман» өлеңі туралы қолжазбасы

«Сұрғылт тұманға» қатысты осы айтылғандардың нәтижесінде байқалатыны – Ахат та, Келденбай да бұл ән-өленді Ақылбайдікі деп білуі және оған Қабыш қосқан үш шумақтың барынан (екеуі де екі шумағын ғана айтқан) хабардар болуы. Ән авторына қатысты әнші Әділет Мұсамен тілдескенімізде, бұл әнді ұстазы Ж. Кәрменов те Ақылбайдың әні деп орындағанын әрі одан солай үйренгенін, өзінің ертеректе шығарған ән жинағында (кассета) ән авторын «Ақылбай» деп көрсеткенін айтты. Тек, Н. Алдажаров қана ән авторын Абай дегенмен, ол да Қабыштың қосқан екі шумағын алдыңғы шумақтарға қосып орындаған.

Ал ақынның ұрпағы, Ишағы Жағыпарқызы «Жұлдыз» журналының 1999 жылғы №7 санында жарық көрген «Санамда жаңғырады бейнелерін» естелігінде: «Әкем Жағыпар Құнанбайұлы Абайдың кенже баласы Мағауиядан туған. Туған жері Шыңғыстау ауданы (қазіргі Абай) «Ақшоқы» деген жер. Әкем жұқа жылы шырайлы, ақкөңіл, пысық, әңгімешіл, сері болған. Балаларына аталары жайлы мағлұмат беріп отыратын. Үй ішінде әрдайым домбыра тартып, Абай өлендерін айтатын. Ойымда көбірек қалғаны «Сұрғылт тұман дым бүркіп» әні. Әкемнен сұрадым: «Бұл өленді ойыңнан шығардың ба?» – деп. Сонда әкем: «Ерте уақытта біздің ауылда бір кедей адамның әйелі өліп, әкем (Абай) соған көңіл айтып шығарған», – деді» – деген естелігі аудармадан да, Қабыштың қосқандарынан да, ондағы оқиғалардың желісінен де алшақтата түседі.

Ал, осы бір ән-өлең М. Әуезов еңбектерінде аудармалар қатарынан кездеспегенмен, «Абай жайында Мадияр, Қатпа, Әрхам, т. б. айтқан әңгімелері» [72, 126-138], «Абай – қазақ халқының ұлы ақыны» [73, 59], «Абай Құнанбаев» монографиясының «Абайдың лирикасы» тараушасы [74, 320], «Абайтанудың арнаулы курсы» зерттеуінің «Абайдың композиторлық еңбектері» бөлімі және т. б. еңбектерінде [75, 162] ақын әндерінің қатарында сөзсіз аталып отырады. Ақылбайдың «Зұлыс» пен «Дағыстан» поэмасынан басқа («Жаррах батыр» поэмасы жетпеген) өлендері жетті деген сөз жоқ. «Ақылбай Құнанбаев» (орысша) еңбегінде де [76] поэмалары туралы ғана айтылғаны болмаса, оның жеке өлендері немесе «Сұрғылт тұманға» қатысты сөз кездеспейді.

Үш орындаушының жеткізуіндегі сәйкестікке қарасақ, Н. Алдажаровтың Абай әні дей тұра оған Қабыштың қосқанын айтуы ойға қалдырады. Ақылбайдың өлеңіне қосқан дейтіндей Қабыш (1887–1932) жас жағынан Ақылбаймен (1861–1904) тұрғылас та емес. Өлең жазылған жылы бар болғаны бес жаста. Ал, Абай өлеңіне өлең қосқан десе, ол қаншалықты шындыққа жанасады. Абай өлеңіне шәкірттері сөз қосқан дейтін бір сөзді Т. Жұртбай: «...Әкесінің «Ата-анаға көз қуаныш» өлеңін оқыған Ақылбай соңына «Бір жаман мен бе дедің бе, көңілінде» деген сөздерді қосыпты да, одан әрі осы өлеңнің өлшемінде Абайға қарата «Тайға міндік» өлеңімен өзінің білместігіне кешірім сұрап жауап жазыпты. ...Ал, осыдан кейін «Тайға міндік, тойға шаптықты» Абай шығармаларына қосу керек пе, жоқ па деген сұраққа: Қосу керек. Тек өлеңге: «Ақылбайдың» жауабы» деген тақырып қойған дұрыс. ...Мұхтар Әуезов өзінің «Абайдың өмірі мен ақындығы», «Абай Құнанбаев» атты монографияларында мұны ашық ажырата баяндаған. «Оспан

өлгенде өзінің бір баласының атынан айтқаны» деуі де сондықтан» – дейді [63, 425-426]. Бірақ Т. Жұртбай өлеңді ақынның өзіне қалдырады.

Өлең жазылған кезде ақын да, Ақылбай да өмірде бар. Бірақ қалған он шумақ Абай мен Ақылбай өмірден өткен соң қосылғанға ұқсайды. Өлеңге өлең қосқан адамдар белгілі болғанмен, кімнің өлеңіне қосқаны белгісіз, Ақылбайдың өлеңі ме, Абайдың өлеңі ме? Ал, Абай өлеңі десек, неге? Әлде Ахаттың жазғанындай, расында, Ақылбайға тиесілі өлең-ән бе? Жоғарыда М. Әуезовтің «...Абай ақын-шәкірттерінің де Абай өлеңдеріне шығарған өлең-әндері бар» [75, 162] дегенінде қай әнді меңзеп тұр, «Сұрғылт тұман» емес пе?.. Онда өлең Абайдікі, ән Ақылбайдікі болмақ па?

Бірақ М. Әуезов «Ақылбайдың әнінің» бірден-бір жеткізушісі бола тұра, оны бұл жайдан хабарсыз болды деу – ойға қонымсыздау көрінеді. Қалай десе де, өлең-әннің поэзиялық және музыкалық стилі жағынан Абай қолтаңбасы алдымен бой көрсетеді.

Міне, төркіні қайдан шыққаны белгісіз, ән төңірегінде деректер осылай сөйлейді. Негізі, бұл алдағы уақытта абайтану ғылымының әлі де болса анықтайтын ісі деп ойлаймыз.

Енді әннің жетуі мен жеткізушісі, жинаушысы мен жинақталуы, оның нұсқалары төңірегіне көшейік. Жалпы, әннің жазып алынған және жеткізушілердің орындауында сақталған жеті-сегіз нұсқасы бар.

Өлеңнің құрылысы – 7-8 буынды (*abab*), алғашқы төрт тармақ – ән кеудесі, қайырмадағы 7 буынды алғашқы екі тармақ (*cc*) өзара ұйқас құраса, соңғы 3 буынды екі тармақ (*dd*) жеке ұйқас құрайды. «Сұрғылт тұман» «Сегіз аяқ» әніндей түрге бөлінбейді. Әр кезде әр орындаушыдан жазылып алынған негізі бір нұсқалар. Әуендік құрылымы шумақ – *abcd*, қайырма – *abcd*. Ән золиялық ладта шығарылған.

№1.1. Алғашқы сөз еткелі отырған ән нұсқасын 1935 жылы Л. Хамиди Ә. Ысқақовтың орындауы бойынша нотаға түсірген. 1940 жылғы [18], АМТ [12, 39-40] және АСК жинағында жарияланған [13, 58]. Бірақ жоғарыда аталған жинақтардың ешқайсысында әннің қай жылы нотаға түсірілгені жөнінде түсініктеме берілмеген. АМТ жинағында әннің екі нұсқасы беріліп, алфавиттік көрсеткіште С. Қасиманов нұсқасы ғана жазылған. Ә. Ысқақов нұсқасының 1935 жылы жазылғаны туралы дерек Б. Ерзаковичтің мақаласынан алынды [6].

Әннің бұл нұсқасы баяу айтылса да, көтеріңкі күй білінеді. Оған ықпал етіп тұрған – ырғақтың барынша біркелкілігі мен ән ырғағындағы синкопалық және пунктирлік ырғақтар. Сонымен қатар, бірыңғай 16-лық ноталармен берілген жүріс (сегізінші такт) әуенге ширақ, көтеріңкі күй үстейтіндей.

№1.1

Баяу, көтеріңкі. ♩ = 82

Сұр-ғылт тү - ман дым бүр - кіп, Бар-қыт беш-пент су - лай - ды

Же-ні-ме-нен көз сұр тіп Сұр-ла-нып жі-гіт жы-лай - ды. Ә-йел-мі-сің жы-ла
ма, Тә-уе-кел қыл құ-дай - ға! Ә - лең айт, Үй - ге қайт.

Жалпы, ән диапазоны децимаға тең. Әннің қазіргі айтылып жүрген нұсқасынан өзгешелігі және ән диапазонының мұнша ұлғаюы, біріншіден, әуен бірден VI сатыдан басталып, жоғары VII сатыға көтерілуінде, екіншіден, 2-әуендік жол мен қайырмадағы 2-буақтың соңғы буындары (*су-лай-ды, құ-да-ға*) төмен бағытталған квинталық секіріс жасауында. Бұл төменгі секірістерді музыкатанушы Ә. Сабырова: «Абайдың трагедиялық интонациясының мәні төменгі квинталық секірістерден байқалады («Сұрғылт тұман. I түр, «Көзімнің қарасы» (Ә. Ысқақов)» – дейді [77, 105]. Басқа нұсқаларда секіріс төменгі V сатыға емес, I сатыға келеді. Жалпы, қай нұсқа болмасын, осы секіріс алдындағы музыкалық сөйлемнің дыбыс қатарлары өз ішінде бір-біріне ұқсас қайталаанады (№1.1(a) қараңыз). Ән қайырмасының 3-әуендік жолы (*Әлең айт*) бүгінгі нұсқада III сатыдан басталса, бұл нұсқада I сатыдан басталып III сатыға өрлейді. Бұл ерекшелік ішінара кездеседі.

№1.1(a)

Ә.Ысқақов нұсқасы.
Бар - қыт беш-пент су-лай - ды. Тә - уе-кел қыл құ-дай - ға.

М.Мұхаметжанова нұсқасы
Бар - қыт беш-пент су - лай ды. Тә - уе-кел қыл құ - дай-ға.

Н.Алдажаров нұсқасы.
Бар - қыт беш - пент су - лай - ды. Тә - уе - кел қыл құ - дай - ға.

Әннің осы нұсқасын В. Дернова: «Абайдың «Сұрғылт тұман дым бүркіп» деген өлеңіндегі осы бірінші жол орыс өлеңінің басталуына тән. Жоғары сатылы дауыстың жатық және сол дауыстың қоршауындағы мелодиялық қаданс сақталған», – деп салыстырмалы нота жазбасын береді [12, 52].

Жалпы, «Сұрғылт тұманда» әуен мен сөздің бір-біріне қабысып кеткені сонша, әуендегі әр нота сөздің мағынасына қарай өз орнын тапқандай әсер қалдырады. Бұл туралы Ғ. Бейсенова да: «Сұрғылт тұман» – көптеген Абай әндері ішіндегі сөз бен әуеннің органикалық бірлікте байланысқан ән ғана емес, сонымен бірге поэтикалық және музыкалық формада да үндесетін әндердің бірі», – деген пікір айтады [14, 82].

№1.2. Әннің келесі бір нұсқасын 1953 жылы Б. Ерзакович Садық Қасимановтан жазып алған. Ән АМТ және АСК жинақтарында жарияланған. Диапазоны гештахорд арасында ғана жүреді. Әуенде триольдық ырғақ басым. Әуен басындағы квинталық секіріс шумақтың соңғы тармағында да дәл солай қайталанады. Қайырма қазақ халық композиторларының әндеріне ұқсас (Сырғақты, Он сау-сак, т. б.) «ай» одағайымен басталған. Қайырманың алғашқы екі әуендік жолы дерлік бірдей қайталанады, айырмашылығы IV, II сатыларда ғана. Жалпы, бұл нұсқаның әуен байлығы алдыңғы нұсқаға қарағанда бос, коңылтақтау.

№1.2

Асықпай, батыл

Сұр - ғылт тұ - ман дым бүр - кіп, Бар - қыт беш-лент су - лай - ды.
Же - ні - ме - нен көз сұр - тіп, Сұр - ла - нып жі - гіт жы - лай - ды. Ай,
Ә - йел - мі - сің жы - ла ма, Тә - уе - кел ет құ - дай - ға. Ә - лең айт, Үй - ге қайт.

№1.3. Әннің келесі үлгісі – М. Мұхаметжанованың орындауындағы нұсқа [13, 58-59]. Алдыңғы нұсқалардан алыс емес. №1.2 нұсқасында қайырма одағай сөзбен басталса, бұл нұсқада жалпы әннің басы одағаймен басталған. Әуенде алдыңғы нұсқалардағыдай секірістер кездеспейді. А. Жұбанов пен А. Серікбаеваның М. Мұхаметжановадан жазып алған нұсқаларын кездестірмедік. Өйткені Ғ. Бисенова: «А. Серікбаеваның нотаға қайта ыңғайлап түсіруінде (VII саты) гармониялық минордың қатысы бар, алайда басқа нұсқаларында ән табиғи минорда айтылады», – дейді [14, 81]. Яғни, А. Жұбанов түсірген нұсқада гармониялық минор кездескен.

№1.3

mf Асықпай, батыл

Ей, Сұр-ғылт тұ-ман дым бүр-кіп, Бар - қытбеш-пент су-лай-ды.
 же-ңі-ме-нен көз сұр-тіп, Сұр-ланып жі-гіт жы-лай ды. Ә-йел-мі-сің жы-ла-ма,
 Тә-уе-кел қыл кү-дай-ға. Ә-лең айт, Үй - г(е)ау қайт.

№1.3(a). Консерватория қорында сақталған [21] М. Мұхаметжанова орындауындағы «Сұрғылт тұманды» алдыңғымен (1.3) салыстырғанда әуендік дыбыс қатарында айтарлықтай өзгеріс болмағанмен, алғашқы әуендік жолдың 2-бунағында дориялық лад көрініс береді. Әннің аяқталуында сәл өзгерістер бар. Алдыңғы айтуында ән қайырмасының 3-әуендік жолында секіріс жоқ болса, бұл айтуында кварталық секіріс байқалады және дыбыс үзілмей, бір деммен 4-жолға сабақтасып кетеді. Біз сол үшін үлкен лига белгісі қойылды. Мәтіндік өзгеріс – қайырманың 2-тармағындағы «Тәуекел қыл құдайға» сөзі «құдаға» болып айтылған. Әсілі, осы дұрыс болса керек.

№1.3(a)

Асықпай, ойлы. ♩ = 72

Ей, Сұр-ғылт тұ-ман дым бүр-кіп, //Ей, А-таң-ды а - наң аз-ғы-рып//
 Бар-қыт беш-пент су-лай-ды. Же - ңі - ме-нен көз сұр-тіп, Сұр-ла-нып жі-гіт
 жы - лай - ды. Ә - йел - мі - сің жы - ла - ма, Тә - уе - кел қыл
 кү - да - ға. Ә - лең айт, Үй - г(е)ау қайт.

№1.4. «Сұрғылт тұман» әні 2009 жылғы СӘ антологиясына дейінгі жинақтардың барлығында жарық көріп келгенімен, алдыңғы буындағы әншілер орындаған нұсқасы бізге жетпеді. Бүгінгі өнерпаздар арасында орындала бастауы әннің осы жинақта жариялануымен байланысты [26, 159]. Қазір ел құлағына сіңіп, жиі орындалып жүргені – осы нұсқа. Ән Шәкәрім

әндерін сақтаушы, таратушы Н. Алдажаровтың орындауында өткен ғасырдың 80-жылдары ұнатқыш таспасына жазылып, 2008 жылы Шәкәрімнің 150 жылдығына арналып ұнтабақ болып жарыққа шықты. М. Әбуғазы сол ұнтабақтан алып нотаға түсірді. Әуен бірінші тактіде өз жүйесімен V сатыдан басталғанымен, әуендік жолдың 2-бунағында дориялық лад байқалады. Бірақ қазіргі орындаушылардың көбі осы дориялық ладтан айналып өтеді. Бұдан кейінгі әуен бойында кездесетін VI сатыда өзгеріс болмайды.

№1.4

Асықпай, ойлы

Сұр-ғылт тұ-ман дым бүр-кіп, Бар-қыт беш-пент су-лай-ды. Же-ңі-ме-нен
 көз сұр-тіп, Сұр-ла-нып жі-гіт жы-лай-ды. Ә-йел-мі-сің жы-ла-ма,
 Тә-уе-кел қыл құ-дай-ға. Ә-лең айт, Үй-ге қайт.

№1.5. СЖСА жинағында берілген К. Өлмесеков орындауындағы нұсқа ырғағы жағынан Н. Алдажаровтың жеткізген нұсқасына жақын [27, 45]. Соған карағанда К. Өлмесеков Н. Алдажаровтың орындауында үйренген болса керек. Қайырманьң алғашқы тармағындағы әуеннің VII сатыға көтерілуі – Ә. Ысқақов және А. Жікенов нұсқасына жақындайды. Тек Ә. Ысқақов нұсқасында VII сатыдан кейін әуен V сатыға келсе, мұнда VI сатыға тұрақтайды (Ә-йел-мі-сің). Қалай дегенмен де, әуеннің VI сатыға тұрақтауы мелодиялық жағынан құлаққа жағымды. Бұл өзгешелік А. Жікенов орындауындағы нұсқада да бар.

№1.5

Орташа, оймен

Сұр-ғылт тұ-ман дым бүр-кіп, Бар-қыт беш-пент су-лай-ды.
 Же-ңі-ме-нен көз сұр-тіп, Сұр-ла-нып жі-гіт жы-лай-ды.
 Ә-йел-мі-сің жы-ла-ма, Тә-уе-кел де
 құ-да-ға. Ә-лең айт, Үй-ге қайт.

№1.6. «Сұрғылт тұманның» А. Жікенов орындауындағы [16] нұсқа әуені мен ырғағы жағынан Ә. Ысқақов нұсқасына өте жақын деп айтуға болады. Ән баянның сүйемелінде орындалғандықтан нотасын домбыраға лайықтамай, темперациялық жүйеде біркелкі өлшеммен беріп отырмыз. Ән ырғағы Абайдың «Қараңғы түнде тау қалғып», «Желсіз түнде жарық ай», «Айттым сәлем, қалам қас» әндері секілді біркелкі ырғақта ширақ әрі көтеріңкі айтылған. Әннің бұлай айтылуы бүгінгі күннің ырғағына қарай бейімделгендей әсер береді.

Шумақтың 2-әуендік жолы мен қайырманың 2-әуендік жолынан жоғарылатылған VII саты байқауға болады. Жоғарыда Ғ. Бисенованың «А. Серікбаева түсіруіндегі нұсқада гармониялық минордың қатысы бар» дегені осы болуы мүмкін.

№1.6

Ширақ, жеңіл, көтеріңкі. ♩ = 116

Сұр-ғылт тұ-ман дым бүр-кіп, Бар-қыт беш-пет су-лай - ды. Же-ңі-ме-нен
 көз сұр-тіп, Сұр-ла-нып жі-гіт жы-лай - ды. Ә-йел - мі-сің жы-ла
 ма, Тә-уе-кел ет құ-дай - ға. Бет- ті жу, Бел - ді бу.

№1.7. «Сұрғылт тұманды» Ж. Кәрменовтің шәкірті Ә. Мұсаның орындауында да беріп отырмыз. Әннің алғашқы шумағының алтыншы тармағындағы «құдайға» сөзі Ахат, К. Өлмесеков қолжазбаларындағыдай «құдаға» болып берілген. Мәгінде одан басқа өзгешелік байқалмайды. Бұл нұсқада дориялық лад жок. Ән Н. Алдажаров нұсқасымен (1.5) бірдей деп айтуға болады.

Әннің барлық нұсқаларында қайырманың 3-әуендік жолы үш түрлі биіктікте басталатынын байқауға болады: 1.1, 1.6 және 1.8 нұсқада I сатыдан, 1.3, 1.7 нұсқаларында II сатыдан басталса, 1.2, 1.4 және 1.5 нұсқаларында III сатыдан басталады. Әннің аяқталуы да әр нұсқада әртүрлі – 1.4, 1.5, және 1.7 нұсқалары төмен құрылған терциялық секвенциялармен аяқталады.

№1.7

Сұр - ғылт тұ - ман дым бүр - кіп, Бар - қыт беш - пет су - лай - ды.
 Же - ңі - ме - нен көз - сұр - тіп, Сұр - ла - нып жі - гіт жы - лай - ды. Ә - йел - мі - сің

жы - ла - ма, Тә - уе - кел қыл құ - да - ға.
 Ә - лең айт, Үй - ге қайт.

№1.8. Әннің «Абай әндері» фильмінде қолданылғаны жөнінде айта кету орынды. Ән фильмде «Адамның кейбір кездері» өлеңінің мәтінімен айтылған [52]. Ән әуенінен Ә. Ысқақов нұсқасы анық байқалады. Дегенмен, өлең құрылысының өзгешелігі әуенге аздап ықпал еткен.

№1.8

А - дам - ның кей - бір кез - де - рі, Кө - ңіл - д(е)а - лаң ба - сыл - са.
 Тәң - рі - нің бер - ген ө - не - рі, Көк бұлт - тан а - шыл са.
 Сон - д(а)а - қын бе - лін бу - ы - нып, Мұң мен зар - ды қол - ғ(а) - лар.
 Кек - те - ніп на - дан зұ - лым - ға, Ши - ыр - шық а - тып, тол - ға - нар.

«Сұрғылт тұманның» осы нұсқаларының ішінен Ә. Ысқақов нұсқасы мен бүгінде халыққа кең таралған Н. Алдажаров нұсқасы әннің түпнұсқаға жақыны ретінде I бөлімге енді.

Бойы бұлған. Абай шығармашылығы жастық, махаббат, сұлулық, ғылым-білім, сын, өнер, өлең, әлеуметтік құбылыстар, дін, философия секілді сан алуан тақырыптарды қамтиды. Соның ішінде «ұлы сия, ащы тілмен» іреп сойған Абай сатирасының да сөз өнерінде орны бөлек. Сондай өлеңдерінің бірі – «Бойы бұлған».

«Бойы бұлған» – ел ішінің бұзылып, өтірік өршіп, «су жұқпас, сөз ұқпас, сыпыра жылмаң желбуаздардың» сөзі жүріп, «өз тұтарға адам, сыйласарға жан қалмай», елді «антын, арын саудалаған» мырзасымақ, батырсымақтардың басып, «ақыл айтар пенденің» азайып, айналасының азып бара жатқаны ақынды ашындырып, төңірегінің түзелуден кеткені түнілдіріп, соған өкіне отырып, өткір тілмен түйреп, осып айтқан өлеңі.

Т. Қожакеев Абай сатирасын жазылу түр-пішіні жағынан тұрмыстық эпиграмма, саяси әлеуметтік мәселелерді қозғайтын сатиралық өлеңдер және мысалдар деп үш топқа жіктей келіп: «...Ақын бірсыпыра сықақ өлеңдерін басқа түр-формада жазған. Оның «Қартайдық, қайғы ойладық, ұлғайды арман», «Антпенен тарқайды», «Бойы бұлған» өлеңдері – сатиралық шолулар. Тозған елдің тоқыраған тағдырына деген ауыр күрсінісі, азған адамдарына деген көз жасы толы шағымы, ел үшін қорланған ақынның «аһ» ұрған үні, кеудесін қақ айырған қайғысы» деген ой айтады [78, 28].

«Бойы бұлған» – Абайдың 1892–1893 жылдары жазылған өлеңдерінің бірі. Жазылған жылына байланысты Тұрағұл естелігінде: «Көбінесе өлеңді қыстыгүні жазушы еді. «Бойы бұлған, сөзі жылман» деген өлеңді 1892 жылы, Оспан өткен жылы қыстауға қонғанда жазып еді. Бұл өлеңнің аяғы «Кешегі Оспан, бір бөлек жан» деген өлең» деген дерек береді [9, 196].

«Бойы бұлған» құрылысы жағынан *aab ccb* ұйқасты, 2+2 буынды қос тармақ және 4+3 буынды бір тармақты екі бөлімнен тұратын, яғни 6 тармақты жаңа пішіндегі өлең. Дегенмен, өлеңнің ішінде қарапайым оқырман байқай қоймайтын жасырын ұйқас бар. Өлеңнің алғашқы үш жолы *aab* үлгісінде ұйқас құраса, екінші бөлігіндегі *cc* ұйқасы (*Бетті бастым, Қатты састым*) 6-тармақтың алғашқы бунағымен (*Тұра қашттым*) ұйқас құрайды. Сонда: *Бетті бастым, Қатты састым, Тұра қашттым...; Түзде мырзаң, Үйде сырдаң, Сөзі қылжаң...; Адам аулап, Сыпыра саулап, Байды жаулап...; тағы басқа. 7-шмақтағы осы жолдар кейбір жинақтарда «Аққа тартқан, Жөнге қайтқан, Ақыл айтар...» болып берілген, әсілі, *Ақыл айтқан...* болса керек еді. Ол 2020 жинақта түзетілген.*

«Бойы бұлғанның» поэтикалық құрылыс үлгісіне байланысты С. Мұқанов: «Бір шумағында жеті жол бар. 1, 2, 4, 5, 6 жолдары төрт буыннан, 3-жолы жеті буын, 7-жолы үш буын, үйлесі а, а, б, в, в, в, б» [43, 340], – деп, біз алты жол деп жүрген өлеңді бесінші тармақтың алғашқы бунағының алдыңғы тармақтарымен ұйқаса байланысуын есептеп, жеті жол деп талдаған.

Р. Сыздықова: «Алты шумақты өлеңдердің екеуін («Кешегі Оспан», «Бойы бұлған») ұйқас суретіне қарап жеті тармақты етіп беруге де болар ма еді: бұларда соңғы тармақтың бір бөлігі алдыңғы тармақпен ұйқасып келеді. Сондықтан оны да бір тармақ етіп, ең соңғы үш буынды сөзді 7-тармақ етіп графикалауға болар ма еді» [42, 296], – дейді.

Жоғарыда Тұрағұл естелігінде айтылған Оспанға арналған өлең (*Кешегі Оспан*) пішіні де осындай. Соған қарағанда, өлеңнің жазылған жылы нақты осы болса керек. Шығарма 1909 жылғы жинақтан бастап жарық көріп келеді. Әр жылдардағы басылымда аздаған текстологиялық түзетулер енгізілген.

№1.1. Абай «Бойы бұлғанға» арнайы ән шығарған. Бүгінгі күнде Абайдың ән мұрасы дегенде алдымен ауызға ілінетін әндердің қатарында, көпке мәлім, кең тараған. Ақын әндерін жинақтау барысында бұл ән үш адамнан жазылып алынған. Өнді алғаш 1935 жылы Семей қаласында Ә. Ысқақовтың орындауында Л. Хамиди нотаға түсірген. 1940 жылғы жинақта тұңғыш рет жалғыз нұсқасы жарияланған [18]. Ән бүгінгі айтылып жүрген «Бойы бұлғаннан» алыс емес. Бүгінгі мен

бұрынғының негізі бір, аса көп өзгерістерге ұшырай қоймаған. Әуендегі пунктирлер марштық екпін үстейді. Әннің әуендік құрылымы *aab cde* үлгісінде.

№1.1

Жылдам, шалқыта. ♩ = 80

Бо - йы бұл - ғаң, Сө - зі жыл - маң Кім - ді көр - сем, мен со - нан
Бет - ті бас - тым, Қат - ты сас - тым, Тұ - ра қаш - тым жал - ма - жан.

Барлық нұсқаның 1, 2-әуендік жолдары репризалы болып келеді. Әндегі марштық ырғақ өлен табиғатындағы сатиралық мінезбен үйлескенімен, төмен бағытталған квинталық секірістер әуен тереңінде бір күрсіністің барын аңғартады.

Әнде ладтық ауысу бар. Әннің арқауын иониялық лад (мажорлық) құрайды дегенімізбен, алғашқы үш әуендік жол иониялық ладтан көрі эолиялық ладта (минорлық) жүретіні анық байқалады. Ән е эолиялық ладында түсірілген (паралелі g иониялық лады). Әуен көптеген эолиялық ладтағы қазақ әндеріндей III сатыдан басталып (Екі жирен, Майдақоңыр, т. б.), I сатыда аяқталады (тоника). 2-әуендік жол да осылай қайталанаяды. 3-әуендік жол жоғарғы III сатыдан (соль) басталып, соңғы дыбысы е эолиялық ладының V сатысына (b – си) тұрақтайды. Тек, 4-әуендік жолдан бастап қана иониялық ладқа ауысады. Яғни, әуен 4-әуендік жолдан бастап қана е эолиялық ладының паралелі g иониялық ладына ауысып, сол ладта аяқталады.

№1.2. Әннің келесі нұсқасы АМТ жинағына жарияланған (1954). Түсініктерінде 1948 жылы Б. Ерзакович Қ. Лекеровтен жазып алған деп берілсе, дәл осы нұсқаны Б. Ерзаковичтің 1955 жылы шыққан ҚХӘ жинағында жариялап, Ж. Елебековтен жазып алғаны туралы түсінік жазылған [25, 276., 384]. Біздің ойымызша, 1954 жылы АМТ жинағында кеткен қате 1955 жылы ҚХӘ жинағында түзетілген секілді. 1986 жылы шыққан АСҚ жинағында жеткізушінің Ж. Елебеков екені нақты көрсетілген [13, 59-60., 80]. Үш кітаптың да құрастырушысы бір адам – Б. Ерзакович. Сол себепті, әнді жеткізуші Ж. Елебеков деп алынды.

№1.2

Жылдам, шалқыта. ♩ = 100

Бо - йы бұл - ғаң, Сө - зі жыл - маң Кім - ді көр - сем мен со - нан Бет - ті
бас - тым, Қат - ты сас - тым, Тұ - ра қаш - тым жал - ма - жан.

Нотаның жоғары жағында «жылдам, шалқыта» деп берілген мінездемеден әншінің әнді ширатып айтқанын байқауға болады. Орысша «воодушевленно», яғни қайратты, жігерлі, ширақ орындалса керек. Оның үстіне әншінің жастық мінезі бар. Әйтпесе, «Бойы бұлған» анау айтқандай жылдам орындалатын ән емес. Жылдам мен ширақтың айырмасы бар. Ж. Кәрменов орындауындағы «Бойы бұлғанды» шираққа жатқызуға болады. Дегенмен, бұл нұсқада алдыңғы нұсқаға қарағанда марштық екпін жоқ, ырғақ біркелкі. Жоғарыда жеткізушіні Ж. Елебеков деп алуымызға себеп болған да осы – нотадағы әуендік ерекшелік және сол ерекшеліктің Ж. Елебеков орындауындағы «Бойы бұлғанға» жақын келуі. Бірақ Ж. Елебеков бұл орындауда әнді 4-әуендік жолдан бастап ән соңына дейін еш кідіріссіз речитативті түрде айтып шыққан.

№1.2(a). Ж. Елебековтің әр жылдардағы орындауын бұл ән тұсында да салыстыруға тура кеп тұр. Себебі, бізге жеткен аудиожазбалардағы орындауында аздаған айырмашылықтар бар.

№1.2(a)

Салмақты, сабырмен. ♩ = 200

Бо - йы бұл - ған, Сө - зі жыл - маң Кім - ді көр - сем мен со - нан

Бет - ті бас - тым, Қат - ты сас - тым, Тү - ра қаш - тым жал - ма - жан.

Ж. Елебековтің бұл орындауында қайрат пен жігер, ашу мен ашынудың ізі жоқ. Бірақ адамның, ортаның мінін салмақпен, ұстамдылықпен бетіне басып отырған ақылман мінез басым.

Ендігі бір орындауында интонация, әуен ырғағы, екпіні дәл осылай болғанмен, қорытынды фразаның соңында әуен құбылады.

№1.2(б)

Бет - ті бас - тым, Қат - ты сас - тым, Тү - ра қаш - тым жал - ма - жан.

Ж. Елебеков алғашқы орындаған 1.2(a) нұсқасында 1, 7 және 8-шумақтарын орындаған. Мәтіндік өзгерістер жоқ.

Екінші орындауда әннің (1.2(б) нұсқа) 1, 2, 7, 8, және 9-шумақтарын орындаған. 2-шумақтың 3-тармағындағы «бір міні жоқ» сөзі «еш міні жоқ» болып және 4, 5-тармақ орындарын ауыстырған. 6-тармақтағы «Сөзі қылжаң еркесіп» «Сыпыра жылмаң еркесіп» болып айтылған. Сондай-ақ, 9-шумақтың 3-тармағындағы «желбуаз» сөзі «желәуыз» болып айтылған. Т. Рахимов орындауында «желбауыз» болып жүр.

№1.3. Ендігі бір нұсқаны Қ. Жүзбасов М. Мұхаметжанованың орындауында нотаға түсірген. Бұл нұсқада біршама өзгешеліктер бар. Ән АСҚ жинағында жарияланған [13, 60].

№1.3

Шалқыта, жылдам. $\text{♩} = 80$ *sf*

Бо - йы бұл - ғаң, Со - зі жыл - маң Кім - ді көр - сем, мен со - нан

mf

Бет - ті бас - тым, Қат - ты сас - тым, Тү - ра қаш - тым жал - ма - жан.

Ән әуені параллель ладта жүретіні жайлы жоғарыда айттық. Алдыңғы нұсқада айтқанымыздай, бұл нұсқаның да 1, 2-әуендік жолдары эолиялық ладта жүреді. Бірақ бұл нұсқада әуеннің алғашқы сатылары алдыңғы нұсқалардай III, IV, V саты емес, I, III, V сатылардан басталады, яғни әуен *a* эолиялық ладында өрнек құрады және VI сатыға емес, октавалық секіріс арқылы төмен бағытталған V сатыға тұрақтайды. Тек 3-әуендік жолдан бастап қана альтерациялық кездейсоқ белгілер арқылы *a* иониялық ладқа көшеді.

Сонда әннің алғашқы екі тармағы *a* эолиялық ладында басталып, *a* иониялық ладында аяқталады. «Бойы бұлғаңның» мұндай нұсқасы орындаушылар арасында ешқашан кездескен емес.

№1.3(а). Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясы фольклорлық зертхана қорында сақталған М. Мұхаметжанова орындауындағы «Бойы бұлғаңның» Қ. Жүзбасов түсірген ноталық жазбадан недәуір айырмашылығы бар [21]. Бұл нұсқа алғаш рет нотаға түсіп жарияланып отыр.

№1.3(а)

Орташа, әндете. $\text{♩} = 200$

Бо - йы бұл - ғаң, Со - зі жыл - маң Кім - ді көр - сем, мен со - нан.

Бет - ті бас - тым, Қат - ты сас - тым, Тү - ра қаш - тым жал - ма - жан.

Әуен ешқандай ладтардың ауысуынсыз таза иониялық ладта айтылған. Алдыңғы 1.1, 1.2 нұсқаларда кездесетін 1, 2-әуендік жолдың соңындағы квинталық секірістер мұнда секстаға ауысқан. Бұл басқа нұсқаларда мүлде кездеспейді. 3-әуендік жолдың кульминациясынан кейін миксолидиялық лад кездеседі. Бұл да алдыңғы нұсқаларда жоқ өрнек. М. Мұхаметжанова әннің 1,

2, 3-шумақтарын орындаған. 2-шумақтың 3-тармағындағы «*бір міні жоқ*» сөзі «*еш міні жоқ*» болып айтылған. Ән мәтінде одан басқа өзгеріс байқалмайды.

№1.4. «Бойы бұлғанның» енді бірін «Абай әндері» фильміндегі балалар хорының айтуынан алып беріп отырмыз [52]. Мұнда ән жеңіл, біркелкі ырғақта орындалған. Фильмде толық естілген 2 және 1-шумақ. 1, 2-әуендік жол V сатыда өріліп, тек 3-әуендік жолдан бастап қана негізгі әуенге көшеді. Екінші айтылған шумақтың 1, 2-әуендік жолдарынан Қ. Жүзбасов жазып алған М. Мұхаметжанова нұсқасына ұқсастық байқалады және ырғағы жағынан да өзгешелік бар.

№1.4

Ширақ, жеңіл ырғақта. ♩ = 59

Өз ойында, Тұл бойында, Бір міні жоқ ер-кесіп.
Түзде мырзаң, Үйде сырдаң, Сөзі қылжаң ер-кесіп.
Бойы бұлған, Сөзі жылмаң, Кімді көрсем мен сонан.
Бетті бас-тым, Қатты сас-тым, Тұрақаш-тым жалмажан.

«Бойы бұлған» әнінің де бірнеше нұсқаларын ұсынылды. М. Мұхаметжанованың екі орындауынан бір-біріне ұқсамайтын екі нұсқа кездесті. Бірақ бұл жинақтың I бөліміне ел аузында айтылып, жұрт жадында сақталған Ж. Елебеков айтуындағы «Бойы бұлғанды» инвариант үлгі ретінде берілді.

Қараңғы түнде тау қалғып. Абай аудармаларының ішінде әнге айналып, халыққа кең тарағаны – М. Ю. Лермонтовтан аударған «Қараңғы түнде тау қалғып» өлең-әні. М. Ю. Лермонтов та И. В. Гетенің «*Über allan Gipfeln*» («Над всеми вершинами») өлеңінен аударған.

Ақын жинақтарының түсінігінде: «Гете шығармасының жазылу тарихын жазушы Қалмұхан Исабаев былай баяндайды: «Ұлы Отан соғысынан кейін жеңілген Германияның Зуль округінде (бұрынғы ГДР территориясы – ред.) біраз уақыт әскери қызмет атқарып тұрдым. Осы аймақтағы Гобельбах дейтін қалада Гетенің музейі бар. Кезінде ұлы ақын Веймар герцогы Август Карлмен бірге саяхатшылық құрып жүргенде, осы маңдағы бір оңаша үйге келіп тоқтайды екен. 1870 жылы қыркүйектің 6-сы күні Гете осы үйге алғаш келгенде, терезеден қарап тұрып, Тюрингия тауларының әсем көрінісіне сүйсінгендіктен, осы өленді жоғарыда көрсетілген тақырыппен есікке бормен жазып кетіпті. Осы оқиғаның менің жадымда берік сақталғандығы сондай, арада отыз шақты жыл өтіп, сол өлкеге

тағы бір жолым түскенде, Абайдың «Қараңғы түнде тау қалғып» деген аудармасының текстін ақ мәрмәрға жаздырып, магнитофон таспасына жазылған әнін нотасымен қоса, сол музейге апарып тапсырдым... Өлең 1945 жылғы жинақта «Лермонтов бұл өлеңді Гетенің «Wanderers Nahlid» дейтін өлеңінен аударған деп көрсетіліпті. Бұл да дұрыс айтылған сөз. Өйткені өлеңнің неміс тіліндегі нұсқасында «Түнгі жолаушының әні» деген тақырып болған» [53, 262], – деп жазылған.

Гете, Лермонтов, Абай – үш кезеңде туған үш ақын шығармашылығының ішкі байланысы, поэтикалық-рухтық сарындастығы, бір өлеңнің үш ақындағы түн тыныштығы, түн суреті, адам мен табиғат, кеңістік пен кейіпкер арасындағы үндестігі жайында Г. Бельгер («Абай мен Гете», «Созвучие»), Т. Шапай («Тыныштық метафорасы»), А. Кемелбаева («Гете мен Абай») сынды белгілі қаламгерлер ғылыми-зерттеу еңбектерін жазған.

№1.1. «Қараңғы түнде тау қалғып» әні де ақынның «Айттым сәлем, қалам қас», «Көзімнің қарасы», «Желсіз түнде жарық ай» сияқты жаңа бағытта шығарған әндерінің бірі. Бұл әннің де алғаш жеткізушісі – Ә. Ысқақов. 1940 жылғы жинақта жарияланбағанымен, АМТ жинағында бір түрі ғана берілген [12, 41]. Ал АСҚ жинағына әннің үш түрі енген [13, 61-62]. АМТ жинағындағы «Қараңғы түнде тау қалғып» пен АСҚ жинағындағы «Қараңғы түнде тау қалғыптың» I түрін салыстырып көргенімізде екеуі бір үлгі болып шықты. Тек нотада сәл өзгеріс бар. Бірақ АМТ жинағында: «Хабарлаушы – А. Исақов, жазып алушы – Л. Хамиди, жазып алынған жылы – 1935 жыл» деп берілген. Алайда, АСҚ жинағында: «Ж. Елебековтің орындауынан 1944 жылы Алматыда Л. Хамиди нотаға түсірген. «АМТ», №28» деген түсінік берілген. Б. Ерзакович мақаласындағы Л. Хамидидің А. Ысқақовтан жазып алды деген 18 әннің ішінде «Қараңғы түнде тау қалғып» та бар. Сонымен қатар, «1939 М. Әуезовтің ұйтқы болуымен Алматыда Абай әндерін нотаға түсіру қайта қолға алынғанда Л. Хамиди Ж. Елебековтің айтуынан төрт ән жазып алады», – дейді [6]. Сол әндердің ішінен «Қараңғы түнде тау қалғыпты» тағы да кездестіреміз. Екі жинақты (АМТ, АСҚ) шығарып отырған да, мақаланы жазып отырған да Б. Ерзакович бола тұра, осындай жаңылыс жайлар орын алған. Бұл жайында Ғ. Бисеновада ештеңе айтылмаған. Бірақ АСҚ жинағындағы түсінікте АМТ жинағына, ондағы әннің реттік номеріне «№28» деп сілтеме берген. Соған қарағанда, ән Ә. Ысқақовтан жеткен болса керек. Әуенінде өзгешелік жоқ. Ән АМТ жинағы бойынша ұсынылып отыр.

№1.1

Баяу, терең сезіммен

Қа-раң-ғы түн-де тау қал-ғып, Ұй-қы-ға ке-тер бал-бы-рап.

Да-ла-ны жым-жырт дел-сал қып, Түн ба-са-ды сал-бы-рап.

Да-ла-ны жым-жырт дел - сал қып, Түн ба - са - ды сал-бы-рап.

Осы нұсқаның өзі екі жинақта екі түрлі берілген. АМТ жинағында 2-әуендік жолдың басындағы алғашқы екі буын (*үй-қы-ға*) II, III сатыда (*ми, фа*) берілсе, АСҚ жинағында II сатыда (*ми, ми*) жүреді. Мұндай өзгешеліктер жинақтарда жиі кездеседі.

де тау қал - ғып, Үй - қы - ға ке

де тау қал - ғып. Үй - қы - ға ке

№1.2. Әннің келесі бір нұсқасын Қ. Байжановтың орындауынан Қ. Жүзбасов нотаға түсіріп, АСҚ жинағында тұңғыш жариялаған. Жинақтағы түсініктерде «3-ші түсінікті қараңыз» деген сілтеме болғанмен, онда қалай жеткені жайлы мағлұмат кездеспейді. «Абай» энциклопедиясында: «1984 жылы музыка зерттеуші Қ. Жүзбасов әнші Қ. Байжановтан 1958 жылы таспаға жазылған үлгісін және М. Мұхаметжановадан жазылған нұсқасын нотаға түсірген» [19, 326], – деп жазылған.

№1.2

Баю, терең сезіммен. $\text{♩} = 72$

Ей, Қа-раң-ғы түн-де тау қал-ғып, Үй-қы-ға ке-тер бал-бы - рап.

Да-ла-ны жым-жырт дел - сал қып, Түн ба-са-ды сал-бы - рап.

Шаң шы-ғар-мас жол-да-ғы, Сіл-кі-не ал-мас жа - пы - рақ.

Тын - шы-ғар-сын, ай, сен - да-ғ(ы)ау, Са-быр қыл-саң а - зы - рақ. //а - зы - рақ.

Қ. Байжанов орындауындағыдай «Қараңғы түнде тау қалғып» бұрынғы-соңғы орындаушыларда кездеспейді. Жалпы жұртқа белгілі «Қараңғы түнде тау қалғып» әнінің диапазоны октава болса, ал Қ. Байжанов нұсқасында диапазон жоғары-төмен ұлғайып, сол қалыпты бұзады.

Зерттеушілер Абай әндеріне одағай немесе лексикалық сөз тән емес дегенімен, бұл ерекшелікті Абай әндерін жеткізушілердің бірнешеуінен кездестіріп отырмыз. Ән басы лексикалық сөзбен («ей») басталып, одан әрі 1-әуендік жол қалыпты жағдайда жүреді. Ал 2-әуендік жолдың ортасынан бастап (кетер) бірден VII сатыға өрлейді. Осы әуендік жолдың I сатыға қайтуы да өзгеше – төменгі V, VII сатылар арқылы жасалады. Ал 2-шумақтағы 3-әуендік жолды жоғарғы III сатыға дейін көтеру арқылы ән диапазонын терцдецимаға дейін ұлғайтқан. Әннің соңы октава жоғары аяқталған. Бұл ерекшелік «Сегіз аяқ» әнінде де кездескен, себебі жазылған.

№1.2(а). Ендігі сөз өз қорымызда сақталған Қ. Байжанов орындауындағы [16] «Қараңғы түнде тау қалғып» жөнінде. Қ. Байжановтың бұл орындауындағы «Қараңғы түнде тау қалғып» пен АСҚ жинағындағы нұсқа бір болғанмен, Қ. Жүзбасовтың нотаға түсіруінде сәл айырмашылық бар. Әннің бұл нұсқасы алғаш рет нотаға түсіріліп, жарияланып отыр.

№1.2(а)

Қоңырлата, әндеге. ♩ = 70

Ей, Қа-раң-ғы түн-де тау қал-ғып, Ұй-қы-ға ке - тер

бал - бы - рап. Да-ла-ны жым-жырт, оу, дел - сал қып, *Andante Баяулата*

А tempo Бастапқы екпін
Оу, Түн ба-са-ды, оу, сал - бы - рап. Шаң-дай ал-май жол-да-ғы,

Сыб-дыр - ла - май жа - пы - рақ. Тын-шы-ғар-сын,

Andante Баяулата А tempo Бастапқы екпін
оу, сен - да-ғы, Оу, Са-быр қыл-саң, оу, а - зы - рақ.

Бұл орындауда да ән алексикалық («ей») сөзбен басталған, бірақ алдыңғы нұсқадағыдай I саты емес, субквартадан басталады және бұл әр 4-әуендік жолдың басында кездесіп отырады. Бұл интонация алдыңғы нұсқада да кездескен. 2-әуендік жолда алдыңғы нұсқадағыдай VII сатыға көтерілу жоқ, бәрімізге таныс әуенмен жүріп өтеді. 3-әуендік жолдың III сатыға дейін көтерілуі екі шумақта да кездеседі. Қ. Байжанов орындауында әнге «ей», «ай», «оу» деген жеке одағай сөздер енген. Әннің аяқталуы Қ. Жүзбасов түсірген нұсқамен бір деуге болады.

Қ. Байжанов 2-шумақ сөздерін өзгертіп айтқан. Мысалы, 1-тармақтағы «*Шаң шығармас жолдағы*» «*Шаңдай алмас жолдағы*» болып, 2-тармақтағы «*Сілкіне алмас жапырақ*» «*Сыбырламай жапырақ*» болып айтылған. Қ. Мұхаметханов: «1909 жылғы жинақта «*Шаңдай алмас жолдағы, Сыбырламас жапырақ*» деп басылған. Бұл «*Не пылит дорога, Не дрожат листы*» деген жолдардың аудармасы» [70, 75-76], – дейді. Қ. Байжановтың сөзді бұлай айтуына осы алғашқы жинақ себеп болса керек.

Жалпы, Қ. Байжанов нұсқасындағы «Қараңғы түнде тау қалғып» әнінің еркін, кең далалық және өзгеше құрылымдық сипаты ашылған. 15-16 жасында «Абайдың алдында ән салған екен» дейтін Қ. Байжановтың бұл орындауы – әннің бір нұсқасы болып қалады және алдағы уақыттарда сахналардан естіледі деп ойлаймыз.

№1.3. Әннің ендігі бір нұсқасын М. Мұхаметжанованың орындауында Қ. Жүзбасов нотаға түсірген. Бұл нұсқада да аздаған әуендік өзгерістер бар. Ән алғаш АСҚ жинағында жарияланған.

№1.3

Терең сезіммен. $\text{♩} = 72$

Қа-раң-ғы түн-де тау қал-ғып, Ұй-қы-ға ке - тер бал - бы - рап.

Да-ла-ны жым-жырт дел - сал қып, Түн ба - са - ды сал-бы-рап.

М. Мұхаметжанова нұсқасы бәрімізге белгілі әуен болғанмен, 2-әуендік жолдағы сөйлемнің соңы (*бал-быр-рап*) жартылық ноталармен созыла терция жоғары (V, IV) аяқталған. Бұл басқа нұсқаларда кездеспеген. АСҚ жинағында берілген М. Мұхаметжанова нұсқасындағы аздаған өзгерістер осылар. Консерватория қорында сақталған аудиозаза да осы нұсқамен бірдей.

№1.4. В. Дернова Мәскеудегі А. Затаевич қолжазбаларына сүйеніп: «Ә. Марғұлан «Мұхаметжанның әнінен» [59, 657] бөлек Абайдың «Көзімнің қарасы» және «Желсіз түнде жарық ай» әндерін айтқанын жазады. Бірақ Ә. Марғұлан «Желсіз түнде жарық айды» «Қараңғы түнде тау қалғып» әнінің әуенімен айтқан. «Ауылдың жаны-ай» сөзін «Ауылдың сырты-ай» деп орындағанын ескерте кеткен

[17, 46-47]. В. Дернова еңбегінде ән нотасы «Желсіз түнде жарық айдың» сөзімен беріліп және Ә. Ысқақов орындаған «Қараңғы түнде тау қалғып» әнімен салыстырып көрсетілген. Біз де сол салыстырмалы ноталық жазбаны ұсынып отырмыз.

№1.4

Жел-сіз түн-де жа-рық ай, Сәу-ле-сі су-да
 Қа-раң-ғы түн-де тау қал-ғып, Ұй-қы-ға ке
 ді-ріл-деп. А-уыл-дың сыр-т(ы)ай те-рең сай,
 тер бал-бы-рап. Да-ла-ны жым-жырт дел-сал қып.
 Та-сы-ған ө-зен кү-ріл-деп.
 Түн ба-са-ды сал-бы-рап.

№1.5. Ақын әндерінің ел ішінде өңделіп, өзгеріп айтылуы және басқа сөздерімен айтылуы жайында ілгеріде айтылды. Мұндай жағдай «Қараңғы түнде тау қалғып» әнінде де кездесіп отыр. Ж. Тоғандықовтың «Ғашықтың тілі – тілсіз тіл» өлеңі «Қараңғы түнде тау қалғыптың» әуенімен орындағаны кездесіп отыр. Әуені аздаған өзгеріске түскен. Ән жеке қордан алынды [16].

№1.5

Баюу, ойлана. ♩ = 89

Ға-шық-тың ті-лі-тіл-сіз тіл, Көз-бе-нен көр де, іш-пен біл.
 Сү-йі-сер жас-тар қа-т(е)г-пес, Мей-лің и-лан, мей-лің күл.

Алғашқы екі әуендік жолдан «Қараңғы түнде тау қалғып» әнінің интонациясына ұқсастықты байқауға болады. 3-әуендік жолда ғана әуен басқаша дамып, 4-әуендік жолда аздаған өзгерістермен «Қараңғы түнде тау қалғып» әніне

жақындап аяқталады. Әннің дәл осы нұсқасы болашақта зерттеуді қажет етеді. Абайға тиесілі басқа ән болуы мүмкін. Себебі, осы «Ғашықтың тілі – тілсіз тіл» өлеңімен үш ән жетіп отыр. Т. Арғынбаев «Ғашықтың тілі – тілсіз тіл» өлеңін белгісіз қарапайым қоңыр әуенмен орындаса, ал М. Мұхаметжанова осы өлеңді 1960 жылы бүгінгі күні орындалып жүрген «Есінде бар ма жас күнің» әнінің әуенімен орындаған (Есінде бар ма жас күнің. Түсінікті қараңыз).

№1.6. Өткен ғасырдың 60-жылдарының ортасынан бастап Ж. Елебековтің арнайы әншілер дайындауы – қазақ ән өнеріне тың дауыс, өзгеше өрнек, жаңа мәнер әкелді деуімізге болады. Солардың алғашқы легінде өнері озық үш әнші болды. Олар – М. Ешекеев, Ж. Кәрменов, Қ. Байбосынов. Осы өнерпаздардың да Абай әндерінің насихатталып, жарыққа шығуына қосқан үлесі мол-ақ. Әрқайсысының талғам таразысы, әншілік мәнері, орындау ерекшелігі әртүрлі. Бір ұстаздың бір-біріне ұқсамайтын үш шәкірті Абай әндерінің жан-жағынан келіп, әр қырынан өңдеп, гаухар жүзіктей жарқыратып, халықтың қолына қайта ұстатты. Біз сөз етіп отырған «Қараңғы түнде тау қалғыпқа» келгенде, алдыңғы екеуі Қ. Байбосыновқа жол бергені рас.

№1.6

Баяу, толғана. ♩ = 66

Қа-раң-ғы түн-де тау қал-ғып, Үй-қы-ға ке-тер
бал-бы-рап. Да-ла-ны жым-жырт
дел-сал қып, Түн ба-са-ды сал-бы-рап.

Ән асықпай, мейлінше кең орындалған. Жалпы әуен интонациясы Ә. Ысқақовтың орындауына өте жақын. Қ. Байбосынов ән табиғатына қоңыр бояу үстеп, баяулата орындау арқылы түн тыныштығын ерекше бейнелей түскен.

Қ. Байбосынов орындауындағы «Қараңғы түнде тау қалғып» – жаңаша леп, бөлек мәнердегі академиялық үлгі. Кез келген жас өнерпаз өнерден өрнек аларда әр әннің озық орындаушысын іздеп, таңдау жасайды. Ал, «Қараңғы түнде тау қалғып» әніне келгенде, таңдаудың осы үлгіге түсері анық.

Жалпы, әннің бұл үлгісі тек домбырамен айтатын әншілердің орындауында ғана емес, опера әншілерінің жеке орындауында да ел санасына сінді, «Абай» операсында хорға пайдаланылды. Сонымен қатар, «Дос-Мұқасан» вокалдық-аспаптық ансамблі заман ырғағына лайықтап, жаңаша үлгіде орындады.

Бұл жинақтың I бөліміне бұрын орындалмаған Қ. Байжанов үлгісі мен Қ. Байбосынов орындауындағы нұсканы енгіздік.

Қарашада өмір тұр. «Қарашада өмір тұр» – Абайдың 1894 жылы жазған өлеңі. Өлең 7-8 буын үлгісінде жазылған, 4 тармақты, 6 шумақтан тұрады. Өлеңдегі *b* ұйқасы әр 8-тармақта аяқталып отырады. Яғни, *abab cbcb*. Әр екі шумақта жаңа ұйқас құрылады. Бұл турасында музыкатанушы Г. Шомбалова: «Абай қазақтың өлеңінің структурасына жаңа формалар енгізді. Жаңалықтардың бірі – өлеңмен жазылған дәстүрлі құрылысты жолдардан жаңа шумақтар жасау болып табылады. Біздің ойымызша, оған «Қарашада өмір тұр» әнінің мәтіні мысал бола алады. Мұнда сегіз буынды төрт жолды емес, *абабсбсб* болып ұйқастырылған сегіз жолды шумақ құрылған» [15, 95], – дейді, яғни әр шумағы сегіз жол деген түйін жасаған.

№1.1. Ән үш түрлі атпен жазылып алынған. Алғаш А. Бимбоэс 1919–1922 жылдар арасында «Шакарим. №1» және «Шакарим. Частушка №2» деген атпен екі ән жазып алып, «Қырғыздың 25 әні» мақаласына енгізген. СЖСА жинағында түсінікте [27, 339] әнші К. Өлмесековтің ел арасынан тапқан «Жаның сүйген жарың болса» (ел ішінде «Шәкәрімнің частушқасы» деп аталған) әні А. Бимбоэс жазып алған «Шахарим. Частушка» әнімен салыстырылған [27, 339].

Бұл жөнінде Т. Бекхожина «Аманат» жинағында: «Аты аталған жинақтың ішінде «№1 Шакарим», «№2 Шакарим [частушка]» деген атпен Шәкәрімнің екі әні жарық көреді. Бірақ, екі әннің де өлеңі нота астына жазылмаған, тек орыс тілінде мазмұны берілген» [35, 11-12], – деп жазған.

А. Бимбоэс мақаласында: «Шакарим (частушка) 1. Обыватель-киргиз когда в своем доме, рокочет, как бурная река, а когда предстанет перед людьми, тих, как ягненок» деп, әннің мазмұны ғана жазылған [15, 72]. Әуеннің арқауын эолиялық лад құрайды, әуендік құрылымы *aabc*. Әуен V сатыда аяқталып отырады.

№1.1

№1.2. Әнді екінші рет А. В. Затаевич Фаиз Сәдуақасов деген адамнан «Тілек батам» деген атпен жазып алып, «1000 ән» жинағына енгізген. Өнге берілген түсініктерінде: «На слова Ахмета Байтурсынова» деп жазылған [35, 281. 407]. А. Байтұрсынов шығармаларында «Тілек батам» өлеңі бар және «Қарашада өмір тұр» өлең құрылысымен бірдей [79, 80].

№1.2

Сообщил Садвакасов Фаиз
Павлодарского у. Акпетауской вол. аул №3

Байқағанымыздай, А. Бимбоэс пен А. Затаевичтің жазып алған нұсқалары бір-біріне өте жақын. Әнді жеткізушілердің құбылтып орындағаны болмаса, екі әннің де ырғағы, негізгі әуендік интонациясы бір деп айтуға болады. Алдыңғы нұсқада 1, 2-әуендік жолдар қайталанса, екінші нұсқада сәл өзгешелік бар. 3-әуендік жолдың басы екі нұсқада да бірдей квинталық секірістен басталады, бірдей қайталады. 4-әуендік жолдағы әуендік мәтін бір-бірінен өзгеше болғанмен, ән соңы V сатыдан аяқталады. Қазақ әндерінде әннің бұлай V сатыда аяқталуы өте сирек кездеседі. Бұл екі нұсқа да кейінгі жинақтардың ешқайсысында жарияланған емес.

№1.3. Үшінші рет осы әнді композитор Л. Хамиди 1935 жылы Ә. Ысқақовтан Абайдың «Қарашада өмір тұр» деген әні деп жазып алады. АСҚ жинағында әннің екі түрі беріліп, соның I түрі болып жарияланған [13, 62-63]. Жинақ соңындағы түсінікте: «Ж. Елебековтің орындауынан 1944 жылы Алматыда Л. Хамиди нотаға түсірген, «АМТ», №29» деп жазылған. «Абай» энциклопедиясында да осындай мәлімет берілген. «АМТ, №29» сілтемесі бойынша әнді салыстырғанымызда, АМТ мен АСҚ жинағындағы ноталар бірдей болып шықты. Бірақ АМТ жинағының алфавиттік көрсеткішінде «Хабарлаушы А. Исаков, жазып алушы Л. Хамиди. 1935» деп жазылған. Осы ноталық жазба айна қатесіз 1940 жылғы жинақта олардан бұрын жарияланған екен. Алғаш 1940 жылғы жинаққа жарияланғандықтан, бұл нұсқаны 1935 жылы Ә. Ысқақовтан жазып алынған нұсқа деп қабылдағанымыз дұрыс. Бұл жерде АМТ және АСҚ жинағын құрастырушылардан қателік кеткен сияқты. Ал Ж. Елебековтің «Қарашада өмір тұр» әнін айтқаны жетпеген.

№1.3

mf Орташа екпінмен. $\text{♩} = 86$

Қа - ра - ша - да ө - мір тұр, Тоқ - тат - саң тоқ - сан кө - нер - ме?
 Арт - та - ны май - да кө - ніл жүр, ой, Жа - лың саң, қай - тіп ке - лер ме?
 Ха - ла - ла, ла - ла, ха - ла - ла - ла ла - ла - ла - ла - ла -
 лай, а, ха - ла - ла, ла - ла - ла, ла - ла, ла!

Әннің басталуында Ә. Ысқақов айтуындағы «Желсіз түнде жарық аймен» ортақтық бар. Ә. Ысқақов нұсқасының басқа өлшемде түсірілгені болмаса, қайырмаға дейінгі әуен мен ырғақ алдыңғы екі нұсқаға ұқсас. 1.1, 1.2 нұсқадағы 3-тармақ басында кездесетін квинталық секіріс бұл нұсқада жоқ. Алдыңғы екі нұсқада 3-әуендік жолдың соңғы сөйлемдері (*көңіл жүр, оты бар*) IV, VII сатылар арасында сатылап түсумен өрнектелсе, Ә. Ысқақов нұсқасы алдыңғы нұсқалардан үш музыкалық сөйлеммен ерекшеленеді: алдымен – 3-әуендік жолдың соңғы фразасының жоғарғы IV сатыдан төменгі IV сатыға дейін төмендеуі; екінші – осы төмендеуде әуендік ладтың ауысуы бар. Бұл Біржан салдың «Ақ-тентек», «Жоныпалды» әндерін еске түсіреді; үшінші – қайырма қосылған.

Әннің қайырмасы жайында Г. Шомбалова: «Бұл тоғыз тактылы ән шумағының мелодиялық негізгі мазмұнына шумақтың екінші жартысын қайталауды қамтитын кеңінен дамыған 9 тактылы мелодиялық қайырма қосылған. Қайырма қосу арқылы ән шумағының формасын дамыта отырып, Абай тегінде қазақтың халықтық дәстүрлі формасына сүйенеді. Ән шумағының екінші жартысындағы қайырманың мелодиясына подтекстовка пайдаланбаған, оны істегенде текстін структурасы мен әннің мелодиясы толық сәйкес келген болар еді. Құрылысының күрделілігі жағынан және мелодияның жалпы сипаты жағынан бұл ән «Айттым сәлем, қаламқас» әніне жақындайды» [15, 95], – десе, Ф. Бисенова: «Абай әдетте, қазақ халық әндерінде көп кездесетін *«ахау»*, *«ай»*, *«сәулем-ай»* сияқты кірістірілген сөздерді, үзінділерді, лепті сөздерді немесе қайырмалық *«гиккай»*, *«халалай»* т. б. сөздерді қолданбайды. Осы жағынан келгенде «Қарашада өмір тұр» әні бөлек тұр», – деп ән қайырмаларына байланысты өзінің ойын айтады [14, 101]. Ал Т. Қоңыратбай: «Абай әндерінің музыкалық үн-әуені лирика, оның да эпикалық стильмен ұштасқан ауыр түрі. Онда ойнақшыған ырғақ, секірген музыкалық әуен кездесе бермейді. Ақынның лирикасы қазақ тұрмысындағы әлеуметтік-этикалық нормалардан асып кетпейді. Әрбір шығармасының мағынасы терең, бояуы қою, мазмұны шыншыл келеді» [80, 308], – дейді.

Қайырмаға байланысты тағы бір айтар сөз – әннің Жаяу Мұса әндерімен үндес келуі. Бірі жазба әдебиет, екіншісі кәсіби ән өнерінің өкілі, екеуі де бір кезеңде өмір сүрді. Екеуінің де музыкалық шығармашылығы Арқа ән дәстүрінің негізінде жеке-жеке қалыптасты. Абай мен Жаяу Мұса әндерінің өзара жақындығы жайында музыкатанушы ғалым А. Бердібай: «Абай Құнанбайұлы және оның замандасы, сал-серілік бағытты ұстанған Жаяу Мұса Байжанұлының музыкалық-поэзиялық құрылымдарын салыстырғанда, 4 тармақты, 7 буынды шумақ формасы соңғы тұлғаның (Жаяу Мұсаның. – Е. Ш.) 66 әнінің 7 нұсқасында, ал Абай шығармашылығының жартысына жуық әндерінде кездеседі. Бұл олардың әрқайсысының эстетикалық-дүниетанымдық алғышарттарын белгілеп дәлелдейді», – деп олардың музыкалық-поэзиялық өлшемдер арқылы жаңалық әкелгені жөнінде ой айтады [81, 58].

Бірақ музыкалық-поэзиялық құрылым жағынан жақындық білінеді. Бұған мысал ретінде Жаяу Мұсаның «Сапар», «Шолпан туса», «Сылқым соқ» секілді әндерін алуға болады. Олардың да өлең өлшемі де 7-8 буынды және

қайырмадағы әуен лад жағынан өзгеше болса да (бірі эолиялық ладта, екіншісі иониялық ладта) сарындас келеді. Сол ұқсастықты «Сапар», «Шолпан туса», «Шормановқа» әндерінің қайырмаларынан байқауға болады.

Жаяу Мұса. «Сапар»

Хай-ли-ли-лэй, хай-ли-ли-лэй, хай-ли-ли-лэй. Ха-ла-ла-ла-лай,
ха - ла - ла - ла - ла - ла-лай, хай - ли - ли - ли - ли - ли - ли, ай - хай - хай,

Жаяу Мұса. «Шолпан туса»

Хай - ри - ра - рар - ра, хай - ри - ра - рар - ра, хай - ри - ра - рау,
ра - ра - рай, ри - ра - рай, ри - ра - ри - ра - рай, ей.

Жалпы, Абай әндерінде алексикалық сөздер мен одағайлар болмайтынын ескерсек, бұл әннің ақынға тиесілі екеніне күмән жоқ емес. Мұндай қайырмалар орындаушылар тарапынан қосылып кетуі де мүмкін.

№1.4. Әннің ендігі бір нұсқасын М. Мұхаметжанованың орындауында Қ. Жүзбасов нотаға түсірген. Ол Ә. Ысқақов пен М. Мұхаметжанова нұсқасына байланысты «Абай» энциклопедиясында: «Әннің осы екі түрі бір-бірінен сәл өзгерістері болмаса, негізгі түпнұсқасы тұтастықты танытады. Әннің әуен-сазы мен ырғағы, құрылысы жағынан төрт жолды өлең кестесін негізге алса, қайырмасы халық әнші-ақындарының тәсілдерімен үндес, сарындас» [19, 353], – дейді. Ән АСҚ жинағында II түр болып берілген [13, 63].

№1.4

Орташа екпінмен. $\text{♩} = 86$

Қа-ра ша-да ө-мір тұр, Тоқ тат-саң тоқ сан кө-нер ме? Арт та-ғы май да кө-ңіл жүр,
Жа-лын-саң қай-тып ке - лер ме? Май-да-ғы жұрт-тың і - ші қар,
Бәй-ше-шек қар га ө - нер ме? І-шін-де кім-нің о - ты бар, Қар жау-са да

со-нер ме? Та-ра-ра-ри-рам, та-ри-ра-ри-рай, та-ри-ра-ри-рай, та-ра-рай,

и - и - и, и - и - и, О - ло-ло-ло-ло-ли, ли-лай-лай!

О - ло-ло-ло-ло, ли-ли-лэй-лэй, о - - ой!

М. Мұхаметжанова әннің екі шумағын (*Негізі шумақ сегіз жолдан тұрады – abab, cbcв. Шартты түрде екі шумақ деп алып отырмыз*) екі түрлі орындаған. Алғашқы әуендік жолдағы төменгі бағыттағы квинталық секіріс (*өмір тұр*) келесі әуендік жолда кездеспейді. 1.1, 1.2 нұсқадағы 3-әуендік жол басында кездесетін жоғарғы бағыттағы квинталық секіріс бұл нұсқада сақталған. 3-әуендік жолдың соңғы фразасындағы сөйлем (*көңіл жүр, оты бар*) терциялық интервалдар арқылы жасалған.

Әннің осы күнге дейін орындалмай келе жатқаны рас. Бұл әуенді 2013 жылы әнші Е. Рысқали Шәкәрімнің 155 жылдығына арналған кеште Шәкәрімнің өз әні бар «Тыныштық жоқ, тыным жоқ» әнінің сөзімен айтқан. Ол әнді Т. Бекхожина Ахат Шәкәрімұлынан жазып алып, «Аманат» жинағына енгізген. «Тыныштық жоқ, тыным жоқ» әнін неге өз әуенімен айтпағанын Е. Рысқалидың өзінен сұрағанымызда: «Ол өленнің өз әні барынан хабардармын, бірақ ән мелодиясы мұңлы, әуені де сәл жұтандау болды. Сондықтан Шәкәрімнің көптен орындалмай жүрген, А. Бимбоэс пен А. Затаевич нотаға түсірген әннің әуенімен айттым. Оның үстіне «Тыныштық жоқ, тыным жоқ» өлені құрылысы жағынан әнге дәл келді», – деп жауап берді. Алғашқыда әнді А. Бимбоэс «№1. Шакарим» деп жазып алғандықтан, әнші Шәкәрімге тиесілі әуеннің жарыққа шыға беруін қалаған сияқты және «Қарашада өмір тұр» әніне қатысы барынан хабарсыз да болуы мүмкін. Мұны біз де құптап, СЖСА жинағында: «Қалай болғанда да мұны Шәкәрімнің ұмытылған бір әнінің жарыққа шығуы деп түсінген жөн шығар», – деген едік. Себебі, А. Бимбоэста «Шәкәрім» деп, А. Затаевичте «Тілек батам», Л. Хамиди мен Қ. Жүзбасовта «Қарашада өмір тұр» деп аталып, ән авторы Шәкәрім, енді бірде Абай болып, адастыра берген соң айтқан болатынбыз. Оған себеп – бірінші, қайырмадағы лексикалық сөздер орындаушылар тарапынан қосылған болса да, Абайға тән болмағандықтан Абай әні екеніне күдік болды. Екіншіден, ән алғаш «Шакарим» деп жазылып алынған. Үшіншіден, Шәкәрім әндерінде де лексикалық сөздер кездеспегенмен, оның «Сұраған жанға сәлем айт», «Бұл ән – бұрынғы әннен өзгерек», «Жаңа ойдан шығарған бір бөлек бұл ән», «Жаңа әнім – байғазым», «Жаның сүйген жарың болса», «Кейіме кәрі жан» секілді әндерінде (ән кеудесінде бол-

маса да қайырмасында кездеседі) жеңіл ырғақ бар. Сол үшін әннің Шәкәрімге тиесілі екендігіне сенім болды.

Тағы бір айта кетер ой, жоғарыда Т. Жұртбай айтқандай («Көзімнің қарасы, түсінікті қараңыз»), Шәкәрім халық жауы боп атылып кеткеннен кейін Шәкәрімнің жаңғырығы жүрсін деген оймен Шәкәрімнің сөзін Абайдың әніне немесе Абайдың сөзін Шәкәрімнің әніне салып айту кезінде ауысып кетуі де мүмкін.

Ал А. Бимбоэс жазып алған «№2. Шакарим» әнінің әуені де біркелкі ырғақтағы ән. Оның мәтінімен жазылған нотасын өткен ғасырдың 60-жылдары Алматы мемлекеттік консерваториясының аға оқытушысы З. А. Визель атақты композитор А. К. Глазуновтың Ленинград қаласындағы архивінен тауып алғанын Т. Бекхожина «Аманат» жинағында жазады [31, 13]. Кейіннен В. Дернова құрастырған «Народная музыка в Казахстане» мақалалар жинағында басылды [17, 82]. Ол мәтінді Шәкәрім жинақтарымен салыстырып қарағанымызда «Тағы сорлы қазақ» деген өлеңі болып шықты [82, 227].

«Қарашада өмір тұр» әні – болашақта өзінің зерттелуін күтіп тұрған әндердің бірі. Себебі, әннің жинақталуынан бастап стильдік ерекшелігіне дейінгі көзқарасымыз әннің нақты ақынға тиесілі екеніне күмәнді де күдікті ойлар туғызды. Дегенмен, жинаққа ақынның ұрпақтарының орындауында жазылып алғандығын ескеріп, Ә. Ысқақов пен М. Мұхаметжанованың орындауында жеткен нұсқаларын енгізіп отырмыз.

Әбдірахманның әйелі Мағышқа Абай шығарып берген жоқтау. Жоқтау – адам өмірден өткенде, сол адамның өз басының жақсылығын, ағайынына өткен жақсылығын, еліне еткен еңбегін, елден бөлек асыл қасиеттерін жырға қосып, дауыс салып айтатын ғұрыптық тұрмыс-салт жырларының бірі. Жоқтаудың ешқандай діни салт пен қағидаға қатысы жоқ, бұл қазақ салтындағы өмірден өткен адамды ақтық сапарға қадірлеп, қастерлеп шығарып салудың үлгісі.

Жоқтаудың көне үлгілері шумер (Гильгемаш), үнді (Махабхарата) жазбаларында, сондай-ақ, Махмұт Қашқари сөздігінде де кездеседі. Сонымен қатар, ежелгі дәуір жырлары («Қорқыт ата» кітабы. Бұқашты анасының жоқтауы) мен қазақтың эпостық («Қобыланды», «Алпамыс», «Қыз Жібек», «Қозы-Көрпеш-Баян сұлу») жырларында, тарихи жырларда («Қабанбай батыр», «Хан Кене», «Райымбек») (Сабдалы жырау нұсқасы) мол ұшырасады.

Жоқтауды негізінде әйел адамдар айтқан. Сонымен қатар, елдің би-батырларының қазасын естірту, басу айту секілді миссияларды (Байғараға Ізбасты бидің Байшуақтың өлімін естірту, Үмбетей жыраудың Абылайға Бөгенбайдың өлімін естіргіп жоқтауы, Орынбайдың Шоқанды жоқтауы т. б.) белгілі ақындар, шешендер атқарған.

Ш. Уәлиханов жоқтаудың бірнеше үлгілерін жинап, алғаш ғылыми баға берген. 1923 жылы А. Байтұрсынұлы да «23 жоқтау» деген атпен қазақтың жоқтау үлгілерін құрастырып шығарған. Жоқтауға байланысты М. Әуезов,

С. Сейфуллин, Б. Кенжебаев сынды ғалымдар зерттеулер жасаған. Кейіннен ғалым Т. Арынов жоқтаудың көптеген үлгілерін жинап, жүйелі ғылыми зерттеу жүргізіп, «Боздағым» деген атпен жинақ шығарды. Қазақта «дауыс», «жоқтау», «жылау», «теріс өлеңдердің» өзіндік айырмашылықтары бар екенін Х. Досмұхамедов, Қ. Саттаров, С. Медеубеков, К. Матыжанов секілді ғалымдар ажыратып қарастырған.

М. Әуезов: «...қазақтағы жоқтау өлең өлген бір адамның өзіне ғана арналып шыққан тың сөз болады. Басқа біреудің айтқан жоқтауын айту, жаттама өлеңін айту – қазақ ұғынысынша мін. Ондай жоқтау көңілдің шын қайғы-зарынан шыққан емес, жалған жоқтау болады» [83, 26], – дейді. Яғни, қазақта адамның жоқтаусыз қалуы үлкен мін де, сын да болған. Ондай жағдайда ел ішіндегі ақындар арнайы жоқтау жазып берген. Жоқтау жазып беру үрдісі болғанын Көдек Байшығанұлының «Әбділдаға дауыс», «Диканбайға дауыс», «Түнқатарға дауыс», «Сәрсенбайға дауыс», «Оразбай болысқа дауыс», «Мысаны жоқтау» секілді арнайы дауыс, жоқтау өлеңдерінен көруге болады [84, 276-331].

№1.1. Осындай жоқтаулардың бірі «жасқа жас, ойға кәрі», «туысы бөлек», «көзінің нұры» болған Абайдың сүйікті ұлы Әбдірахманға арнаған жоқтау өлеңдері. Ақын ұлы Әбдірахманға он үш өлең арнаған. «23 жоқтаудың» ішіне «Әбдірахман» деген атпен Абайдың Әбдірахманға арнаған «Талаптың мініп тұлпарын» өлеңі мен «Кешегі өткен ер Әбіш» өлеңі бір жоқтау болып және аздаған текстологиялық өзгерістермен «Оспанға» (Жайнаған туың жығылмай) өлеңі енген [85, 147-148].

Жоқтау өлеңдердің ішінде «Әбдірахманның әйелі Мағышқа Абай шығарып берген жоқтауы» әуен-сарынымен ақынның музыкалық мұраларының бірі болып жеткен. Жоқтауды алғаш 1984 жылы М. Мұхаметжанованың орындауында Қ. Жүзбасов хатқа түсіріп, АСҚ жинағында Абай әндерінің бірі ретінде тұңғыш рет жариялаған [13, 64].

№1.1

Қайғылы. ♩ = 64

Ай - на - ла - йын, құ - дай - ау, Қа - па - лық сал - дың жа - сым - нан.

Ше - ше - нің за - рын тарг - тыр - дың, Бес жа - сым - д(а)у ба - сым - нан.

Сөй - ле - мей пен - де шы - да - мас, Қай - ғ(ы)о - ты - н(а)у а - шын - ған.

Жа - рым - ды көр - мей не - ше жыл, Қа - па - лық - ты а - сыр - ған.

№1.2. Консерваторияның ҒЗФЗ қорында сақталған М. Мұхаметжанова орындауында жазылып алынған жоқтау сарынының аудиожазбасы Қ. Жүзбасов түсірген нота жазбасымен ұқсас [21]. Үрғак, лад жағынан екеуінде еш айырма болмағанмен, интонация жағынан сәл өзгешелік бар. М. Мұхаметжанова жоқтаудың он екі жолын орындаған. «Шешенің зарын тарттырдың» деп келетін 3-тармақ «Шешенің зарын тартқыздың» болып айтылса, 9-тармақтан кейін бірден 14-тармаққа ауысып, «Қызыл да гүлдей жасылдан» болып айтылған. «Айырып от қып өртедің» болып айтылатын 11-тармақ аудиожазбадан «Қақ айырып от қып өртедің» болып естілді.

№1.2

Ай - на - ла - йын, құ - дай-ау, Қа - па-лық сал-дың жа - сым-нан.

Ше - ше-нің за - рын тарт - қыз - дың, Бес жа - сым-да ба - сым-нан.

Сөй - ле - мей пен-де шы - да - мас, Қай - ғ(ы)о - ты - на а - шын - ған.

Жа - рым-ды көр-мей не - ше жыл, Қа - па - лық-ты а - сыр-ған.

Жа - рым - ды а - лып қор қыл - дың, Қы - зыл да гүл-дей жа - сыл-дан.

Қақ а - йы - рып от қып өр - те-дің, Ә - біш сын - ды а - сыл-дан.

Жалпы, жоқтау әуендері музыкатану ғылымында ертеден хатқа түсіп, А. Затаевич, Б. Ерзақович, Т. Бекхожина еңбектерінде жарияланған. Жоқтаудың музыкалық сарынын зерттеген Б. Қоқымбаева 1986 жылы «Песни-плачи жоқтау» тақырыбында диссертациялық еңбек жазды.

Қазақ сал-серілерінде де жоқтау-әндер жоқ емес. Мұхиттың «Зәуреші», Жаяу Мұсаның «Сапары», Жамбылдың «Алғадайды жоқтауы», Кененнің «Базар-Назары», тіпті Ақанның «Құлагерін» де осы қатарға қосуға болады. Бірақ бұлардың барлығы жеке композитордың шығармашылық туындылары, реквием.

Ал осы ғұрыптық әннің, яғни жоқтау сарынының әнге айналып, сахналарда орындалғаны ешқандай деректерде кездеспейді. «Елім-ай» әні де жоқтау сипатындағы жалпы бұқараға белгілі ән болғанымен, сахналық әнге айналған жоқ. Оны айтып отырған себебіміз, жоғарыда берілген Әбдірахманға арналған жоқтаудың сарыны өткен ғасырдың 90-жылдарынан бастап Шәкәрімге қатысты жоқтау-ән болып әр жерлерде орындалғаны бар.

Әңгімені әріден бастайық. Шәкәрім әндерін насихаттаушы, әнші К. Өлмесеков өзінің өнер жолында Шәкәрімге қатысты бірнеше әндерді тауып, жарыққа шығарды. Кейіннен Шәкәрім әндері бойынша шығарған «Бұл ән бұрынғы әннен өзгереді» лекция-концерттік аудио дискісінде: «Келесі бір әнді де Шәкәрімге қатысты болғасын айта кетейік деп отырмыз. Шәкәрімнің Ғафур (Ғабдулғафур) дейтін баласы Семейдің түрмесінде қорлыққа шыдамай, өзіне қол жұмсап қайтыс болған. Мынау айтқалы отырған ән – Ғафурға арналған жоқтау. Ғафурдың қызы Нағиманың жазғаны дейді. Бұл әнді мен марқұм Амангелді Дүйсенбеков деген семейлік журналистен жазып алып едім» [86] – деп түсінік бере кетеді.

К. Өлмесековтің бұл сөзінен байқағанымыз, әнші «жоқтау» деп түсінік беріп, лекция-концерттерінде Шәкәрімге қатысы болғасын домбыраға салып айтып жүрген. Бірақ К. Өлмесеков айтқан жоқтау мен М. Мұхаметжанованың айтқан жоқтауы интонация жағынан тым жақын. Екі жоқтау да 7-8 буынды үлгіде жазылған.

Біз жоғарыдағы К. Өлмесеков орындауындағы ән мен М. Мұхаметжанова орындауындағы жоқтаудың екі нұсқасын салыстыру үшін арнайы транспозиция жасадық.

К. Өлмесеков орындауындағы Ғафурды жоқтау

Орташа, зарлы

Зар - ла - нып жы - лап, зар - ла - йын, Кө - зім - нің жа - сын бұ - ла - йын - ай.

Ел ү - шін ту - ған ә - ке - кем, Жы - ла - май қай - тіп шы - да - йын - ай.

М. Мұхаметжанова. АСҚ жинағындағы Әбдірахманды жоқтау

Ай - на - ла - йын, құ - дай - ау, Қа - па - лық сал - дың жа - сым - нан.

Ше - ше - нің за - рын тарт - тыр - дың, Бес жа - сым - да ба - сым - нан.

М. Мұхаметжанова. ҒЗФЗ қорындағы Әбдірахманды жоқтау (аудио)

Сөй ле - мей пен - де шы да - мас, Қай ғ(ы)о - ты - на а - шын - ған.

Жа рым - ды көр - мей не - ше жыл, Қа - па - лық - ты а - сыр - ған.

Байқағанымыздай, үш жоқтаудың әуені бірдей. Тек екі түрлі сөзбен және екеуі де жоқтауға арналған сөзбен айтылған. Біздің ойымызша, бұлардың барлығы сол өңірдегі халықтық жоқтау сарындары немесе жыр-дастандар осы әуенмен орындалуы мүмкін. Себебі, әнші Еркін Нұрханов (Ж. Кәрменовтің шәкірті) бала күндерінде жылқышылар қоста жатып осы әуенмен сол өңірлердегі жыр, киссаларды орындайтынын айтады. Біздің айтып отырғанымыз Абайдың музыкалық мұрасы болғандықтан, оған ғұрыптық әндерді араластырудың еш қисыны жоқ. Сол себепті бұл жоқтау сарыны Абайдың музыкалық мұраларының қатарына қосылмады.

Көңіл құсы құйқылжыр шартарапқа. Абай адам өміріндегі ән мен күйдің алар орнын айрықша бағалаған. Адам баласының өмірге келіп-кеткен аралықтағы қысқа ғұмырының әнмен басталып, әнмен аяқталарын «*Туғанда дүние есігін ашады өлең, өлеңмен жер қойнына кірер денең*» деп екі ауыз сөзбен терең сипаттап берген.

Абай осы бір ән туралы жазған өлеңіне ғажап ән де шығарған. Өлең 11 буынды, 4+3+4 бунақты қара өлең үлгісінде жазылған, 9 шумақтан тұрады. Өлеңнің 7-шумағы 6 тармақтан тұрады. Алғаш 1909 жылғы жинаққа енген.

Әнді 1935 жылы Л. Хамиди Ә. Ысқақовтан жазып алған. Ән алғаш 1940 жылғы жинақтан бастап [18], АМТ [12, 43], АСҚ жинақтарының барлығында жарияланған [13, 65].

Баяу, әндеге. ♩ = 72

Кө-ніл құ-сы құй-қыл-жыр шар-та-рап-қа, А-дам о-йы түр-ле-ңіп
ау-ған шақ-та. Сал-ған ән-кө-лең-ке-сі
сол кө-ңіл-дің, Так-ты-сы-на би-ле-сін ол құ-лақ-қа.

Өлең құрылысының он бір буынды, халықтық қара өлең үлгісінде жазылуы оның әуеніне де әсер еткен. Әннің музыкалық мазмұны, құрылымы, диапазоны Арқа өңірінің кең тынысты әндеріне өте жақын, тіпті Естайдың «Ақжалмаш» әнін еске түсіреді.

Әуендегі синкопалық ырғақтар М. Мұхаметжанова жеткізген «Біреуден біреу артылса» әнінде ішінара кездескені болмаса, әуеннің бірден синкопамен басталуы бұған дейінгі әндерде жоқ еді. «Көңіл құсы құйқылжыр шартарапқа» баяу орындалатын ән болғандықтан, бұл ырғақтар орындау кезінде жадағайланып, сөзімен де, әуенімен де бірігіп, қабысып кетеді. Негізгі салмақ орындаушының өзінде деуге болады.

Бұл ән көптеген музыка зерттеушілерінің назарына ілініп, жақсы әсер қалдырған. А. Жұбанов: «Мысалы, «Көңіл құсы құйқылжыр шартарапқа» деген әнінде, сөзсіз, арқаның ән дәстүрі көрінеді. Ол әннің формасынан да, интервалдық секірулерінен де, сөздің буындарына сай келетін белгілі созатын, көтеретін жерлерінен де көрінеді» [3, 112] – десе, Г. Шомбалова: «Абайдың көптеген әндерінің негізі халық өлеңдеріне құрылды. Кейде біз акын әндерінің халықтық әуенге және халық әнінің формасы құрылысына жақындығын байқаймыз. Л. Хамиди жазып алған «Көңіл құсы құйқылжыр шартарапқа» деген әні осыған орайлас. Бұл ән құрылысы жағынан болсын, интонациясы, шапшаңдық сыпаты речитативті-тақпақ сымбаты жөнінен болсын қазақтың халық әндерінің құрылысына тым жақын келеді» [15, 90], – деп әуендік құрылым ерекшелігіне баға береді.

Бұл ән Ә. Ысқақовтың орындауында ғана жеткен. Кейінгі әншілер арасында орындағандар кездескен емес. Сол себепті, жинаққа Ә. Ысқақов орындауына сүйеніп, метрикалық өзгерістер жасай отырып, домбыра аспабына лайықталып беріліп отыр.

Өлсем, орным қара жер сыз болмай ма? Абайдың өмірінің соңында жазған реквием сипатындағы өлеңі – «Өлсем, орным қара жер сыз болмай ма?». 1909 жылғы жинақта К. Ысқақұлы: «Бұрын да айтылып еді, Абай бала жасынан, қазақтың тәуір жігіті партияда күшті боламын деп талап қылғаннан басқаны ойламайтұғын уақытта өсті деп. Сол себепті жазушылықтың өзі де екінші дәрежеде қалып, салақ болып, берірек ұлғайыңқыраған кезінде өкініш түсіп, жасынан ғылым жолында болмай, қазақтың айғайымен жүргендіктен, кешірген өмірінің, жазған өлеңінің ретсіз болып, яки ғибрат алмаққа жарамайтұғын, ақылға сыйымсыз жері болса, кейінгі замандағы сынаушы жастардан, өзінің тәрбиесіз, үлгісіз өскен өмірін айтып, надан елдің ішінде неше түрлі машақат, зурешілікпен бойды ыза кернеп, өткен қатем болса, аяп, аз сөге көріндер деп жазғаны» [49, 104-112], – деп түсінік берген.

Тұрағұл Абайұлы өз естеліктерінде: «Өлсем, орным қара жер сыз болмай ма?» деген өлеңді қалай өскен, қандай тәлім алған, қандай халықтың ортасында болған, ой кірген соң не қылған? – соларын қысқаша айтып, биография есебінде жазған» [9, 199], – дейді.

Өлең 11 буынды, 4+3+4 бунақты (*ішінара 3+4+4*) қара өлең үлгісінде жазылған, 7 шумақтан тұрады.

№1.1. Әнді Л. Хамиди 1935 жылы Ә. Ысқақовтың орындауында жазып алған. Ән 1940 жылғы жинақтан бастап, кейінгі ән жинақтарының барлығында жарияланып келеді.

Әуен табиғатында халық әні және халық композиторлары әндерінің элементтері байқалады, қара өлең үлгісі әуенді өз табиғатына қарай бейімдеген сияқты. Әнде халық әндерінің ізі жатқанымен, ақынның өзіне тән әуендік, ырғақтық ерекшеліктері айқын білінеді. Баяу ырғақ, тосын төменгі-жоғарғы секірістер – Абай әндерінде кездесіп отыратын өрнектер. Тек өзгеріс АСҚ жинағында екінші

әуендік жолдың соңғы фразасында (*қыз болмай ма*) қатар тұрған триольдардың барлығы II сатыға жазылған.

№1.1

mf Баяу, әндете. ♩ = 66

Өл - сем, ор-ным қа - ра жер сыз бол-май ма? Өт-кір тіл бір ұ-ял-шақ
 қыз бол-май ма? Ма - хаб - бат, ға - да-уат пен май-дан-дас-
 қан Қай-ран ме-нің жү-ре - гім мұз бол-май ма?

№1.2. Абайдың бұл әнін де Т. Рахимов орындаған. Бірақ мүлде басқа түр. Жоғарыда айтылған «Құлақтан кіріп бойды алар» хабарында соңғы ән болып айтылған «Өлсем, орным қара жер сыз болмай ма?» әнінің кіріспе сөзінде Т. Базарбаев: «Сіздерге ұсынып отырған соңғы әніміз «Өлсем, орным қара жер сыз болмай ма?». Бұл Абайдың 1940 жылғы жинағына кірген. Енді осының 1982 жылғы (1986 жыл, қателесіп айтқан. – Е. Ш.) жинағының ішіне тағы бір варианты кіріп отыр. Сол түрін алып отырмыз. Ал енді осы әннің қазіргі айтылып жүргені жөнінде бір сөз айтайын деп отырмын. Қазіргі айтып жүрген әншілердің көбі жартысын қиып тастап орындап жүр. Сондықтан сөзі қайта-қайта екі рет қайталана береді. Біз сол қателікті түзетіп, әрбір шумақ бір-бір айтқанға, сосын қайырмасы... Абайдың өзінің формасына, стиліне жататын түрі осы» деген түсінік береді [16]. Енді әнді ұсынып көрейік.

№1.2

Орташа, толғана. ♩ = 73

Өл-сем, ор-ным қа - ра жер сыз бол-май ма? Өт-кір тіл бір ұ-ял-шақ
 қыз бол-май ма? Ма-хаб-бат, ға-да-уат пен май-дан-дас-қан
 Қай-ран ме-нің жү-ре-гім мұз бол-май ма? А-мал-сыз тағ-дыр бір күн
 кез бол-май ма? Бі-реу-ге жай бі-реу-ге тез бол-май ма?

Т. Базарбаев айтып отырған 1986 жылы жарық көрген АСҚ жинағынан мұндай әнді көзіміз шалмады. «Өлсем, орным қара жер сыз болмай ма?» әнінің Абай жинақтарында бір түрі ғана жарияланған. Т. Базарбаевтың бұл әуенді қай жинақтан алғанын біле алмадық. Енді соның негізіне үңілсек...

Бұл әуелде Абайдың сөзіне жазылған Ж. Кәрменовтың «Өлсем, орным қара жер сыз болмай ма?» әні болып, кейінгі уақыттарда ақынның әр өлендерінен философиялық шумақтар қосылып, «Абай толғаулары» деген атпен орындалып келе жатқан ән. Ж. Кәрменовтің өзі де басқа өлендеріндегі шумақтарын қосып орындаған.

«Бұл ән Қасым Аманжоловтікі екен. Қасым сонау бір жылдары Қарауылда тұратын жазушы Кәмен Оразалиннің үйіне қонақ боп барып, бірнеше күн аялдағанда осы әнді шығарып кетіпті-міс» деген әртүрлі сөз тарады. Бұл жайлы жазушы, ғалым Т. Жұртбайдан сұрағанымызда, бұл сөздің жалған, қауесет екенін айтты. Ж. Кәрменов бұл әнін өткен ғасырдың 70-ші жылдарының ішінде шығарған. Ж. Елебеков пен С. Бегалиндердің алдында орындап, сынатып, алдарынан да өткен екен. Т. Жұртбайдың бұл сөзін Ж. Кәрменовтің жары Тұрар Бәйкенқызы да қуаттап, ол оқиғаның Ж. Кәрменовтің өзінің шаңырағында болғанын және Жүсекең әннің бір-екі иірімдерін жөнге келтіріп бергенін айтады.

Иә, Қасым музыкалық аспаптарда шебер ойнаған, музыкалық қабілеті жоғары болған, бүгінге жеткен бір-екі әні де бар. Сонымен қатар, «...Қасым сегіз қырлы, бір сырлы еді. Мысалы, неше түрлі музыка аспаптарында нотасыз-ақ ойнай беретін еді. Абайдың «Өлсем, орным қара жер сыз болмай ма» деген өлеңіне ән айтып, домбыра шертетін еді. Ол әнді Ғафу Қайырбеков білетін. Ән нотаға түсірілмеген» – дейді Қасымның ағасы Ахметжан Рахымжанов өзінің естеліктерінде [87, 7-8]. Жазушы Құрманбай Толыбаев: «Ол өлең жазғанда ылғи да домбырасын қолына алып, соның сазына ұйып, толғанатын еді. Оның өлендерінің әмәнда әуенді болатыны да содан еді. Қасым оншақты ән де шығарды» – дейді [87, 7-10]. Бұл естеліктердің барлығы Қ. Аманжоловтың жинағына енген.

Өкінішке қарай, Қасымның әні бүгінге жетпей отыр. «Міне, мынау еді» дейтіндей нақты дәлел жоқ. Естеліктер мен ел аузындағы әңгімелерде айтылған Қасымның орындағаны Ә. Ысқақов жеткізген түрі ме, әлде Абай еліне барғанда үйренген әннің басқа түр-нұсқасы ма, белгісіз. Себебі, Абай әндері Қазақстанның түкпір-түкпіріне әртүрлі түр-нұсқада тараған. Әдебиеттанушы ғалым Н. С. Смирнова өзінің «Песни Абая» мақаласында: «Ауызша айғақтар

төңкеріске дейінгі жылдары Абайдың қай әні Қазақстанға кең тарағанын анықтауға мүмкіндік берді» – дей келіп, 10 әннің тізімін береді. Соның ішінде «Өлсем, орным қара жер сыз болмай ма» да бар [3, 62].

Енді халыққа Ж. Кәрменовтің авторлығымен тараған әнді өз орындауында ұсынып отырмыз.

№1.3

Орташа, ойлы. $\text{♩} = 76$

Өл - сем ор - ным қа - ра жер сыз бол - май ма,
 Өт - кір тіл бір ұ - ял - шақ қыз бол - май ма. Ма - хаб - бат
 га - да - уат - пен май - дан - дас - қан, Қай - ран ме - нің жү - ре - гім
 мұз бол - май - ма? А - мал - сыз тағ - дыр бір күн кез бол - май ма?
 Бі - реу - ге жай, бі - реу - ге тез бол - май ма? А - сау жү - рек
 а - я - ғын ша - лыс бас - қан, Же - рін та - уып арт - қы - ға сөз бол - май - ма?

Міне, Ж. Кәрменовтің ел ішінде айтылып, радио, теледидардан жиі беріліп тұратын әні – осы. Біз Ж. Кәрменовтің орындауында екі шумағын нотаға түсірдік. Себебі, әр шумақтағы буын санының өзгермелілігіне және әншінің орындап отырғандағы сезім күйіне байланысты ән иірімдері де әртүрлі түсіп отырады. Қалған шумақтарын да солай әртүрлі қайырып отырған, бір-бірін қайталамайды. Мұнда әннің 3, 4-тармақтары репризалық қайталау, яғни қайталанған қос тармақ болып айтылған. Жоғарыда Т. Базарбаевтың: «...сөзі қайта-қайта екі рет қайталана береді» дегені осы болса керек.

Т. Рахимовтың Ж. Кәрменов орындауынан айырмашылығы – 1 және 2-тармақтағы әуен 3, 4-тармақта қайталанатын, яғни, реприза арқылы бір шумақты ән кеудесі, екінші шумақты дәл осылай реприза арқылы қайырмасы қылып айтқан.

Кейбір фразалардың басында пунктирлік ырғақтар байқалады. Әннің 1, 3-әуендік жолындағы алғашқы бунақтың соңын (өлсем орным қара жер) мейлінше созады (фермата) және осы әуендік жолдың соңы (сыз болмай ма)

Ж. Кәрменовте V сатыға, Т. Рахимовта IV сатыға келіп тоқтайды. Қалған әуендік жолдар орындау кезіндегі әншінің ішкі интерпретациясына, сезіну халіне байланысты иірім-қайырымдармен сәл-сәл өзгеріске түсіп отырады. Екі орындаушының бар айырмашылығы осы, әйтпесе, екеуі де бір ән деуге болады.

Абайдың бұл әніне қатысты айтар ойдың соңында Ә. Ысқақов арқылы жеткен, Абайдың өз қолтаңбасы айқын көрініп тұрған «Өлсем, орным қара жер сыз болмай ма?» әніне жинақтан орын берілді. Ал Т. Рахимов айтқан әннің иесі – Ж. Кәрменов демекпіз.

Ақынның дәл осы өлеңімен айтылған тағы бір ән 1994 жылы шыққан фортепианоға өңделген «Абай әндері» жинағында кездесті. Әуен халықтық сарынға жақын болғандықтан, «Абай сөзімен айтылған халық әндері» бөліміне енгізілді.

Теректің сыйы. Абай аудармаларының ішінде біршама мысал өлеңдер бар. Сол өлеңдердің екеуі әуенімен жеткен. Оның бірі – «Қарға мен бүркіт» болса, екіншісі – «Теректің сыйы». «Қарға мен бүркіт» мысалы «Көзімнің қарасының» Ә. Ысқақов жеткізген түрімен айтылғанын және оның ақын әндерінің қатарына қосылмайтындығын айтып өткенбіз («Көзімнің қарасына» берілген түсініктерді қараңыз).

«Теректің сыйы» – М. Ю. Лермонтовтың «Дары Терек» өлеңінен аудармасы. Өлең 1909 жылғы жинақтан бастап, әр жылдардағы жинақтарда жарық көріп келеді. Өлең түпнұсқада 7-8 буынды, 76 тармақтан тұрса, Абай өлеңнің жалпы мазмұнын алып, 11 буынды қара өлең үлгісінде 38 шумақ қылып, еркін аударма жасаған.

Мысалды алғаш әуенімен жеткізуші – М. Мұхаметжанова, нотаға түсірген Қ. Жүзбасов. Ән алғаш рет АСҚ жинағында жарық көрген [13, 68].

Батыл, қатал және маңғаздана. $\text{♩} = 100$

А - сау те - рек дол - да - нып, бу - ыр - қа - нып, Тау - ды бұ - зып жол сал - ған,
тас - ты жа - рып. А - рыс - тан - ның жа - лын - дай бұй - ра тол - қын,
Ай - да - хар - дай бүк - те - ліп, жүз тол - га - нып. Кав - каз - дан шық - ты жай - нап,
қы - лып у - шу, Тү - зу жер - ден жол кер - неп ұл - ғай - ды су.

Қа - лың қай - рат бо - йын - да, бе - ті кү - ліп,
Мо - мын - сын - ған пі - шін - мен а - ға - ды ку. //тер - бет - кен - мін - ай!

Ән әуенінен бұрыннан құлаққа таныс Шәкәрім Құдайбердіұлының «Еңлік – Кебек» поэмасының әуені анық байқалады. Бірақ әуен шәкәрімдік түпнұсқадан алыстаған. Ел ішінде айтылатын «Ескендір», «Масғұт» поэмаларының әуеніне де бейімделгендігі білінеді. Ән 3-әуендік жолдарда ғана «Еңлік – Кебектің» әуеніне жақындайды. Біз «Аманат» жинағынан алып салыстырып отырмыз [31, 67].

"Теректің сыйы"
А - рыс - тан - ның жа - ын - дай бүй - ра тол - қын,
"Еңлік - Кебек"
Жа - қы - ны жа - ма - ға - йын сол кі - сі - нің

Бұл әннен Абайға тән интонация байқалмайды. Сол себепті «Теректің сыйы» Абай әндерінің қатарына кірмейді. Құрастырушылар алдыңғы жинақтарға ақын ұрпақтарының орындауында жеткендіктен ғана енгізген деп ойлаймыз. Ақынның мысал өлеңдері, поэмалары ел арасында көбінесе халықтық әуенмен айтылған.

Мен көрдім ұзын қайың құлағанын. Абай аудармаларының ішіндегі әнге айналған өлеңнің бірі – «Мен көрдім ұзын қайың құлағанын». Шығарма В. А. Крыловтан аударылған. Өлең түпнұсқада төрт шумақ болса, аудармада бес шумақ болып берілген. Аудармада 2-ші және 3-шумақтардың орны ауыстырылғаны болмаса, түпнұсқаның негізгі мазмұны сақталған. Тек 5-шумақты ақын өз жанынан қосқан. Соңғы шумақ бүгінде ақынның «Абай толғаулары» деген атпен («Өлсем, орным қара жер сыз болмай ма») орындалып жүрген әннің бір шумағы болып та айтылады. Өлең дәстүрлі *aaba* ұйқасымен, 11 буынды (3+4+4) қара өлең үлгісінде жазылған. Бірақ өлеңнің бунақтағы буын саны толық сақтала бермейді, 4+3+4 болып жазылған тармақтар да бар.

Өлең мен әннің тууына байланысты В. Дернова: «Мен көрдім ұзын қайың құлағанын» және «Сұрғылт тұман дым бүркіп» деген екі ән халық арасына кең тараған А. Рубенштейннің «Күйреген жүрек» («Разбитое сердце») романсының және А. А. Дельвиг сөзіне жазылған Глинканың «Күзгі бүрікпе жаңбыр емес» («Не осенний мелкий дождичек») деген әнінің аудармасы болып саналады.

«Күйреген жүрек» романсын 40-жылдарда (19 ғасыр) Рудольф Левенштейннің неміс тіліндегі текстi бойынша А. Рубенштейн жазып алады да, 1871 жылы Виктор Крылов орысша аудармасы бойынша Петербургта басып шығарады. Баспадан шыққан соң көп ұзамай-ақ сүйемелсіз хор үшін, цитра үшін, үрмелі оркестр үшін үйлестірушілер пайда болды. Мұның өзі романстың кеңінен тарап кеткендігінің дәлелі. Аударма 1898 жылы жасалған. Абай «Күйреген жүрек» романсының сөзін бір жерден оқыған шығар деп ойлаудың мүмкіндігі жоқ, өленді тікелей аудармаған, Абайға ән ретінде ауызша жетіп, ақын әннің орындалуын сөз жоқ естіді» [12, 52-53], – деген кесімді пікір айтады.

Ал Қ. Мұхаметханов өлең текстологиясына тоқтала келіп, аударманың орысша аудармасының авторы жайлы мынандай мәлімет береді: «Өлеңнің негізгі авторы қазіргі күнде көпшілік оқушы жұртшылыққа белгісіз, ХІХ ғасырдың екінші жартысында өмір сүрген орыс жазушысы Виктор Александрович Крылов (1838–1906), псевдонимы Виктор Александров. В. А. Крыловтың өлеңдер жинағы 1898 жылы С. Петербургте басылған. Ақын өлеңдер жинағын төрт бөлімге бөлген. Жинақтың үшінші бөлімінің 159–166 беттерінде неміс тілінен (Левенштейннен) алты өлең аударған (1. «Непонятно», 2. «У окна», 3. «Спор», 4. «Успокоенье», 5. «Расставанье», 6. «Разбитое сердце»). Соның ең соңғы «Разбитое сердце» деген өлең Абай аударған «Мен көрдім ұзын қайың құлағанын» өлені. (Осы өлең текстіне композитор А. Рубенштейн музыка жазып, орыс халқына белгілі романсқа айналған). Абай бұл өлеңді сол 1898 жылы кітап болып шыққан В. А. Крылов жинағынан аударған деуге болады. Абай жинақтарында өлеңнің екінші, үшінші шумақтарының орны ауысып шатақ басылып жүргенін көріп отырмыз. Бірінші шумақтан кейін «Мен көрдім сынық қанат көбелекті» деп басталатын өлең, оның соңынан «Мен көрдім ойнап жүрген қызыл киік» деп басталатын өлең шумағы келуі керек» [70, 98], – деп, В. А. Крыловтың өленін берген.

Бұл әннен екі түр жеткен. М. Әуезов пен М. Мұхаметжанованың жеткізгені – әннің І түрі, Т. Арғынбаев жеткізгені – әннің ІІ түрі болып саналады. Ал М. Әуезов пен М. Мұхаметжанова екеуінің орындауы І түрдің екі нұсқасы болып табылады. М. Әуезов нұсқасы 1940 жылғы жинаққа [18] және АМТ жинағында жарияланса [12, 47], АСҚ жинағына үшеуі де жарияланған [13, 66-67]. Сонымен бірге, бұл жинаққа бұрын-соңды еш жинақтарда жарияланбаған Т. Рахимов нұсқасы (І түрдің ІІІ нұсқасы) тұңғыш рет еніп отыр [16] және М. Мұхаметжанова орындауында консерватория қорынан табылған бір үлгі де салыстырмалы түрде беріліп отыр.

№1.1. Бұл нұсқаны 1939 жылы М. Әуезовтің орындауында Л. Хамиди нотаға түсірген. Ән 1940 жылғы жинақта 2/4 өлшем бойынша түсірілсе, кейінгі АМТ, АСҚ жинақтарында лады мен әуені өзгермегенімен, өлшем 6/8-ге ауысқан. Біз әнді алдымен 1940 жылғы жинақ бойынша беріп отырмыз. Әннің құрылымы өте қарапайым, сұрақ-жауап үлгісіндегі екі түрлі музыкалық құрылымға негізделген. Бірінші музыкалық фраза – *a* екіншісі – *b*, үшіншісі – *a*, төртіншісі – *b*. Үшінші музыкалық құрылымдағы октава төмен берілген субтерцияны айтпасақ, өзге тұстары қайталау. Осы себепті әнді бір ғана музыкалық

ойды білдіретін сөйлемнен тұрады деуге болады. Қайталаудың музыкалық құрылымды ұлғайтпайтыны белгілі. Әннің арқауын эолиялық лад құрайды. Тұрақты сатылары I, V, VI. Мұнда ешқандай ладтық ауысулар жоқ.

№1.1

Andante

Мен көр - дім ұ - зын қа - йың құ - ла - ға - нын, Бас ұ - рып қа - ра жер-ге
сү - ла - ға - нын. Жа - пы - ра - ғы сар - ға - йып ө - лім - сі - реп,
Бай - ғұс - тың кім тың - дай - ды жы - ла - ға - нын.

№1.1(a). Бұл АМТ жинағы бойынша беріліп отыр. Алдымен алдыңғы ноталық жазба мен төмендегі ноталық жазбада сәл айырмашылық бар. Онда триольдар алынып тасталған.

№1.1(a)

Баяу ғана әндете

Мен көр-дім ұ-зын қа-йың құ-ла-ға-нын, Бас ұ-рып қа-ра жер
ге сү-ла-ға-нын. Жа-пы-ра-ғы сар-ға-йып, ө-лім-сі-реп,
Бай-ғұс-тың кім тың-дай-ды жы-ла-ға-нын.

Абай әндері фортепианоға лайықталып өңделгенін жинақ басында айтқан болатынбыз. 1994 жылы шыққан «Абай әндері» жинағында әннің Әуезов жеткізген осы нұсқаның фортепианоға лайықталған екі үлгісі кездеседі [45, 43-46]. Әнді М. Әуезовтен жазып алған да, оны өңдеген де Л. Хамиди болғанмен (екінші өңдеген Д. Ботбаев), өзгеріс жасалғаны көрініп тұр. Әнге қайырмалық әуен қосылған.

Мен көр-дім ұ-зын қа-йың құ-ла-ға-нын, Бас ұ-рып қа-ра жер

ге сұ - ла - га - нын. Сар - ға - йып жа - пы - ра - ғы ө - лім - сі - реп, Бай - ғұс
тың кім тың - дай - ды жы - ла - га - нын. Мен көр - дім ой - нап жүр - ген
қы - зыл ки - ік, Кеу - де - сі - не мыл - тық - тың о - ғы ти - іп.
Қал - жы - рап, қан - сы - ра - ған қа - бақ түс - кен,
Кім - ге ба - тар ол бай - ғұс тарт - қан кү - йік.

№1.2. «Мен көрдім ұзын қайың құлағанын» әнінің тағы бір үлгісі – М. Мұхаметжанова нұсқасы. Нотаға түсірген – Қ. Жүзбасов. Онда нотаға алғашқы шумақ қана берілген және мәтіндік өзгерістер бар. 1-шумақтың «Бас ұрып қара жерге сұлағанын» дейтін 2-тармағы «Қара жерге бас ұрып сұлағанын» болып, «Жапырағы сарғайып, өлімсіреп» дейтін 2-тармағы «Сарғайып жапырағы, өлімсіреп» болып өзгерген. Ал 4-тармақтағы алғашқы бунақ басына «Бұл» сөзі қосылғанғандықтан буын саны 4-ке артса, керісінше 2-бунақтағы «кім тыңдайды(ы)» сөзінің соңғы буыны қысқарып, 3-ке кеміген.

№1.2

mf Мен көр - дім ұ - зын қа - йың құ - ла - ға - нын, Қа - ра жер - ге бас ұ - рып
сұ - ла - га - нын. Сар - ға - йып жа - пы - ра - ғы ө - лім - сі - реп,
p (Бұл)бай - ғұс - тың кім тың - дайды(ы) жы - ла - ғы - нын.

№1.2(а). Дегенмен, консерватория қорынан табылған аудиожазба да М. Мұхаметжанова орындауында жазылған. АСҚ жинағындағы ноталық үлгі мен консерватория қорындағы аудиожазба бірдей – сіс эолиялық ладында орындалып, нотаға түскен. Мұхаметжанова әннің үш шумағын орындаған [21]. 1-шумағы жоғарыдағы үлгімен бірдей болғанмен, соңғы тармақ «Ол байғұстың

кім білер (немесе «кім білсін») жылағанын» болып айтылған. 2-шумақтағы «Қалжырап, қансыраған, қабақ түскен, Кімге батар ол байғұс тартқан күйік» дейтін 3, 4-тармақтары «Қансырап, қабақ түскен, қапаланып, Ол байғұсты кім ұғар, тартқан күйік» болып және 3-шумақтың «Күн шуаққа жылынар қалт-құлт етіп» болып келетін 3-тармағы «Бейшара күн шуақта қалт-құлт етіп» деп айтылған.

Қ. Жүзбасов түсірген ноталық үлгі мен консерватория қорындағы Мұхаметжанова орындаған екі нұсқада аздаған айырмашылықтар бар. Бірінші, Қ. Жүзбасов түсірген нұсқа табиғи минорлық ладта айтылса, аудио нұсқасында гармониялық минор (VII саты жоғары) ерекшелігі бар. Екінші, Қ. Жүзбасов түсірген нұсқаның диапазоны децима болса, аудио нұсқаның диапазоны терц-децимаға тең. Гармониялық минор ерекшелігін Ғ. Бисенова да қарастырып, оң пікір білдіргенімен, өз еңбегіне М. Әуезов нұсқасын берген.

№1.2(a)

Баяу. ♩ = 80

mf

Мен көр - дім ұ - зын қа - йың құ - ла - ға - нын, //қы - зыл ки - ік//

Қа - ра жер - ге бас ұ - рып сү - ла - ға - нын Сар - ға - йып

жа - пы - ра - ғы ө - лім - сі - реп, //қа - па - ла - нып// //қалт - құлт е - тіп//

p

Бұл бай - ғұс - тың кім бі - лер жы - ла - ға - нын.

3-ші тармақтан бастап аяғына дейін осы интервалда айтылады

№1.3. Т. Рахимов орындауындағы «Мен көрдім ұзын қайың құлағанын» әні 1995 жылы айтылған. Әннің әуендік құрылымы *abab*. Ән әуенінің негізі М. Әуезов нұсқасынан алынғаны анық. Әуезов үлгісіндегі октава төмен берілген субтерция мұнда жоқ. 3, 4-әуендік жол алдыңғы екі жол секілді, қайталанған қостармақ үлгісінде айтылады. Алдыңғы №1.1 және №1.3 нұсқаларына қарағанда диапазон жағынан шағын – октава. Осы нұсқа Т. Рахимов орындауында Семейдің Абай атындағы музыкалық-драма театрында қойылған «Әміре» спектаклінің музыкалық лейтмотиві болды. Ән мәтінінде ешқандай өзгерістер байқалмайды.

№1.3

f Баяу, мұңды *p*

Мен көр-дім ұ-зын қа-йың құ-ла-ға-нын, Бас ұ-рып қа-ра жер-ге
сұ-ла-ға-нын. Жап(ы)ра-ғы сар-ға-йып, ө-лім-сі-реп,
Бай-ғұс-тың кім тың-дай-ды жы-ла-ға-нын. Кім-ге ба-тар
ол бай-ғұс тарт-қан кү-йік.

Алдыңғы зерттеушілердің ән басындағы секстальық секірісті Рубинштейн романсының соңындағы секстальық секіріске жақындату, ал әуен ішіндегі триольдық ырғақтарды «Рубинштейн романсындағы үш үлесті вальстық өлшемнің жаңғырығы болуы мүмкін» деген салыстырулар, жалпы орыс әндері мен романстарына ұқсату ақынның бұл әніне де қаратылып айтылған. Пікірлер де әртүрлі болған.

Г. Шомбалова: «Орысшадан аударылған «Мен көрдім ұзын қайың құлағанын» деген өлең нағыз қазақтың халық өлеңінің ұйқасымен жазылған. Ән мелодиясының интонациялық сымбаты да, ритмикалық суреті де қазақтың халық дәстүрінен едәуір шегінген, мұның өзі сөз жоқ, Абайдың жаңа түр іздеу арқылы тапқан нәтижесі еді» [15, 91-92], – десе, А. Жұбанов: «Сол сияқты «Мен көрдім ұзын қайың құлағанын» әнінде де халықтық ән формасы басым. Әрине, бұл әннің мелодиялық дамуында бірқатар жаңалықтар бар. Әсіресе, Абай музыка сөйлемінің ортасында бір дыбысты созып, шыркатып тұрмайды. Ол сөзге көбірек мән беруден, бірінші жоспарға кейбір әндерінде сөзін қоюдан болуы мүмкін. Соның өзінде ол қазақ интонациясынан кетпейді. Ал сөзді бөлу – речитативті түйін қазақ музыкасында тағы бар қасиет. Ондай әндер де аз емес. Айтарымыз – Абай ән шығаруға қазақтың халықтық бай музыка интонациясын жақсы біліп, сол бір ән мұхитын аралап, жүзіп келді» [2, 116], – дейді.

«Мен көрдім ұзын қайың құлағанын» әнінің табиғатында терең ой мен мұң бар. Бұл жөнінде Ғ. Бисенова: «Сонымен қатар, Абай аударма жасай отырып, оның әуенін де бірге шығарады. Ақын әуенді орыс әндерінен алынған әуен емес, басқаға ұқсамайтын, өзінің түпнұсқа әуені қылып шығарады. Рубинштейнге қарағанда әуен ойлы, ол – «Күйреген жүрек» (Разбитое сердце) өлеңінде бар қайғылы интонациялар болуы мүмкін...» [14, 77], – деп Абай әуенінің өзіндік әуен екенін айтады.

№2.1. Бұл әннің екінші түрін Б. Ерзакович 1938 жылы Т. Арғынбаевтың орындауында нотаға түсірген. Әуен алдыңғы нұскалардан мүлде бөлек, «халалай, алалай» одағайларынан тұратын қайырмалары халықтық әуенге жақындатып, Абай стилінен алшақтата түседі. Оның үстіне ән 1983 жылы Біржан сал әндерінен құрастырылған «Ләйлім шырақ» жинағында (құрастырушылар: Б. Ерзакович, Ә. Дербісалин, З. Қоспақов) Біржан салдың Абай сөзіне жазылған әні болып жарияланса [88, 93], 1986 жылы жарық көрген АСҚ жинағында Абай әндерінің қатарына қосылған. Әннің Біржанға қатысы жөнінде В. Дернова: «Мен көрдім ұзын қайың құлағанын» деген әнді Б. Ерзакович Т. Арғынбаевтан жазып аларда Абай сөзіне шығарылған осы әннің авторының Біржан екендігін айтқан» – деген дерек береді [12, 53]. Бірақ өлеңнің жазылған жылы мен әннің шығарылған жылына сәйкес келмейтін тұстары бар. Ақынның 1909 жылдан басталған академиялық жинақтарының бәрінде өлең 1898 жылы жазылған (аударылған) деп көрсетілген болса, Біржан сал одан бір жыл бұрын, 1897 жылы (Дерновада 1887 деп қате берілген. – Е. Ш.) дүние салған.

Осы тұста Абай мен Біржан кездесуі жайынан сөз қозғасaq. Екі тұлғаның кездесуі тарихта болғаны рас. Ол жайында М. Әуезов шығармаларында: «Абай жастарға өз әнімен қатар, әсіресе, елдің ескі ән-күйлерін көп тапсырған. Өз тұсындағы атақты әншілерден Біржан, Әсет, Мұқа сияқтыларды қонақ етіп, аулында ұзақ-ұзақ уақыт сақтағаны да бар. Мысалы, Біржаннан ән үйрен деп өзінің тоқалы Әйгерімге де тапсырады. Бұл жасында ірі әнші болған әйел екен. Сол Әйгерім жас шағында Біржаннан ән үйренгенін айтып кеп: «Абайдың айтуынша Біржан ақын емес, әнші еді. Ал әншілігінің ерекшелігі дауысы өте зор еді. Қыстауда отырып салған әні Тізесуға естілетін. Өзіме осыдан ән үйрен деп Абай тапсырды. Біржанды жаз бойы қонақ қып сақтады» дейді» – деп жазады [10, 231]. Бұл оқиғаны А. Жұбанов та «Біржанның творчестволық өмірінде болған үлкен бір оқиға – оның Абай ауылына баруы» дей келіп, бір-бірін бағалауы, Абайдың Біржанға әсері етуі, Біржанның «Мен көрдім ұзын қайың құлағанын» өлеңіне ән шығару» жайынан сөз қозғайды [2, 47-48].

Шыңғыстау өңірінің шежіреші ақсақалы, абайтанушы Бекен Исабаевтың «Ұлылар мекені» еңбегінде де екі алыптың кездесуін: «Аралтөбе аяғында Абай қыстауынан бір жарым шақырым қашықтықта «Тізесу» дейтін шұрылдаған су орны бар. «Тізесу» деп суы бетіне шығып жататын болған соң аталған секілді. Бұл жер халқымыздың ұлы сазгері, ұлы әншісі Біржан салды көрген кезде кеудесіне шалғынын төсеген жер. Біржан көктемде, қар кетіп жатқанда келген. – Абай «сасық камал қыстауда қарсы алмаймын» – деп, салға арнап Тізесуда үй тіккізді. «Бір балама босанып, орауда отыр едім. Даусының несін айтайын, Тізесуда отырып салған Біржанның әні там үйде отырған маған қасымда отырып ән салғандай естілуші еді» – депті Әйгерім» – деп жазады [89, 505].

Жоғарыда айтылғандай, «Мен көрдім ұзын қайың құлағанын» өлеңінің жазылған жылы 1909 жылғы жинақтан бастап барлығында 1898 жыл болып беріліп келеді. Осыған байланысты, екі тұлғаның кездесуінің қай жылы болғанын және сол арқылы «Мен көрдім ұзын қайың құлағанын» өлеңінің де жазылған жылын анықта-

удағы тың пікірлердің бірін абайтанушы ғалым А. Омаров айтады. Ол жоғарыдағы Б. Исабаев еңбегінде айтылған Біржанның Тізесуға келуін Әрхам Ысқақов естелігінен кездестіргенін айта келіп¹, былайша тұжырым жасайды: «...Әйгерім 1886 жылдың жазғытұрымын айтқан. Тексерейік. Әйгерімнен Тұрағұл, Мекәйіл, Ізкәйіл, Кенже туған. Тұңғышы Тұрағұл 1875 жылы Ақшоқы қыстауында дүниеге келген. Екінші ұлы Мекәйіл 1884 жылы Бөріліде, үшінші ұлы Ізкәйіл он жыл кейінде, 1895 жылы Аралтөбеде дүниеге келгені мәлім. Ортаншы ұлы Мекәйілдің туған жеріне зейін қоялық. 1885 жылы Абай кіші ауылын (Әйгерім ауылы) Бөріліден Аралтөбеге көшірген-ді. Неге? Себебі, Бөріліні Мұханның атасы Әуез бастатқан Қожа әулетіне босатып береді (бұған дейін Қожа ауылы Шыңғыс тауының Қызылшоқы деген жерін қоныстанған). Міне, Абайдың нәрестелі болған Әйгерімге арнап, сол мандағы Аралтөбе деген жерден жаңадан там – «қамал қора» соққан себебі осы». – Біржан сол жылдың жазын Абай ауылында өткізеді. – «Осы айтылғандар Біржан 1886 жылдың жазын Абай ауылында өткізген деп тұжыруға мүмкіндік береді» – дейді ғалым [90, 9]. Яғни, ғалымның бұл сөзінен Біржан сал «Мен көрдім ұзын қайың құлағанын» өлеңіне сол келген 1886 жылы ән шығарған дегенді меңзейді.

Сондай-ақ, А. Омаров осы кездесудегі «Абайдың Біржанға әсер еткенінің дәлелі – Біржанның «Мен көрдім ұзын қайың құлағанын» өлеңіне ән шығаруы» десе, «Біржанның Абайға әсері «Көңіл құсы құйқылжыр шартарапқа» деген ән өнері туралы тұңғыш өлеңінің дүниеге келуі, ол өлең «ақынның Біржанды ерекше қадір тұтқанының куәсі есепті» дейді.

Бірақ ғалым ақынның бұл өлеңі де («Көңіл құсы құйқылжыр шартарапқа») «1896 жылғы» деп он жылға қате таңбаланып жүр, Абайдың әнге арнаған өлеңі екеу ғана: біреуі – «Көңіл құсы құйқылжыр шартарапқа», екіншісі – «Құлақтан кіріп бойды алар». Соңғының жазылу тарихын Тұрағұлдан естийік: «Әнді өлең қып суреттегенінің себебі: мен де жасымда ақын шығармын деп аз-маз өлең жазып жүргенімде, әнді өлең қып қарайыншы деп едім, қисынын келтіре алмадым. Содан соң әкеме айттым: әнді өлең етіп суреттеңізші деп, сонан соң айтып еді, оған жалғас күйді суреттеп: «Құлақтан кіріп бойды алар, жақсы ән мен тәтті күй» деген өлеңді жазды». Бұл 1997 жылы болған оқиға. Ән туралы екінші өлең не себептен жазылғанын Тұрағұлдан білдік. Егер «Көңіл құсы құйқылжыр шартарапқа» өлеңі де осы кездері жазылса, Тұрағұл мұндай кесек туындыны естелігінде атап-ақ өтер еді. Өлең мүлде аталмаған. Неге? Себебі, ол он жыл бұрынғы туынды, ол күнде Тұраш небәрі он жастағы жеткіншек. Абай жинақтарында бұл өлеңнің 1896 жылғы кілең ойшылдық шығармалар арасында «арпа ішінде бір бидай» сияқтанатыны бұл пайымды бекіте түседі – дейді [90, 9].

¹ Негізі Ә. Ысқақов естелігінде бұл оқиға айтылмайды. Әсілі, А. Омаров мұны Мінәш (Мәрия) Әрхамқызынан немесе Б. Исабаевтан естісе керек. Оның себебін Б. Исабаевтың ұлы Шағжан Исабаев: «Менің әкем КазПедТехникумда оқыды, шешем педучилищеде оқыды. 1952 жылы отбасын құрды. Сол аралықта менің шешем Мінәш Әрхамқызының үйінде тұрып оқыған. Әкем барады, елдің бәрін таниды, әңгімелеседі. Менің ойымша, әкем осы әңгімені Мінәш апамыздан естіген болу керек» – дейді.

Сонымен, ғалымның айтуынша, «Мен көрдім ұзын қайың құлағанын» жинақтардағыдай 1898 жылы емес, Біржан келгенге дейін 1885 жылы, ал «Көңіл құсы құйқылжыр шартарапқа» 1896 жылы емес, Біржан келгеннен кейін соның әсерінен 1884–1886 жылдары жазылған дегенді меңзейді және өзінің Абай өлендерінің «Жанаша үлгідегі жинағына» солай енгізген [54, 57], [91, 111].

Ал енді әннің әуені, құрылымы жайына келгенде А. Жұбанов: «Біржанның музыкасы, әрине, біз білетін Абайдың вариантына жанаспайды. Мұнда әншінің творчестволық дәстүрі сақталған. Ән бірден үлкен дыбыстық секіру арқылы басталмай, баспалдақтап төменнен жоғары қарай өрлеп шығады. Өте жұмсақ, ойлы, философиялық астары бар шығарма. Ән сөзінің мәнін, сырын Біржан өзінше ашады, өзінше музыка тілімен талқылайды. Мұнда өзінің музыкалық қазынасына Абай ауылына барғаннан қосылған жаңа жарна («арна» болса керек. – Е. Ш.) бар екені сезіледі» – дейді.

2011 жылы Алматы қаласында өткен «Біржан деп атым шықты алты алашқа» атты концертте композитордың бұрын орындалмаған әндері айтылып, соның ішінде «Мен көрдім ұзын қайың құлағанын» да айтылған болатын. Соның қарсаңында осы мәндес пікіріміздің үзіндісі А. Омаровтың мақаласында берілген екен. Тәжірибенің кемшіндігінен айтылған ол пікір қазір өзгергенін ескертеміз. Себебі, біріншіден, әннің негізінде Біржан салдың «Жамбас сипар» әні тұрғаны бірден байқалады (В. Дернова композитордың «Біржан сал» әнімен салыстырады). Екіншіден, Абай сөзімен орындалған көптеген халық әндері жеткенін білеміз. Сол себепті, әннің бұл түрін Абай әндерінің қатарына қосуды жөн деп санамаймыз. Әннің бұл түріне тоқталу себебіміз – әннің ертеректегі жинақтар мен зерттеу еңбектерде Абай әндері қатарынан қарастырылып, жарияланғандығынан. Сол себепті ескеру және оның анығын айтып, түсінік беру бізге міндет болды.

№2.1

Баяу $\text{♩} = 80$

Мен көр - дім ұ - зын қа - йың кү - ла - ға - нын, Бас ү - рып
Жа - пы - ра - ғы сар - ға - йып ө - лім - сі - реп, Бай - ғұс - тың

қа - ра жер - ге а - ау, сұ - ла - ға - нын. Ха - ли - ла - лай - лай,
кім тың - дай - ды а - ау, жы - ла - ға - нын.

ла - ли - ха - ла - лай, ла - ла - лай - ла - ли, ла - у - ла - ла - лай, ла - ли - ли - ли - ли - ли - лай.

Ха - ла - ла - у, ла - ла - лай! Ха - ли - ли - ли, ха - ла -

«Мен көрдім ұзын қайың құлағанын» – ақынның музыкалық мұраларының ішіндегі кең таралмаған ән болғанмен, музыкалық тілі бай, драмалық сипаты терең, диапазоны кең ірі шығармалардың бірі деп толық айтуға болады.

Жинаққа мәтіндері жинақ бойынша түзетіліп, әуен ырғағына қарай бунақ орындары ауыстырылып М. Мұхаметжанова мен Т. Рахимов нұсқасы енді.

Есінде бар ма жас күнің. Абай Құнанбайұлының музыкалық мұрасы бүгінге дейін қатталып, түптеліп, түгенделді дегеннің өзінде көптеген әндері әлі күнге айтылмай, болмаса сирек орындалып келеді. Сондай әндер қатарына «Есінде бар ма жас күнің» әнін қосуға болады.

Тұрағұлдың естелігінде: «Сұм дүние тонап жатыр ісің бар ма», «Есінде бар ма жас күнің» деген өлеңдері өзінің қартайып бара жатқандағысын айтқаны» – деп жазады [9, 199]. Өлеңдегі жастығын аңсаған сағынышты күй ерекше музыкалық бояулармен әрленіп, өлеңнің мазмұны мен мәнін тереңдете түскен.

Бұл өлең ақынның 1909 жылғы жинағында жарияланған. Содан бергі жинақтардың бәрінде аздаған текстологиялық түзетулер жасалып, жарияланып келеді. «Есінде бар ма жас күнің» 5+3; 4+3 бунақты, 7-8 буынды жыр үлгісінде жазылған бес шумақты өлең. Ұйқасы *abab, aaaa, aaba* болып әр тармақта әртүрлі құрылған.

Әнді 1984 жылы Қ. Жүзбасов М. Мұхаметжанованың орындауында нотаға түсіріп, 1986 жылғы АСҚ жинағына жариялаған [13, 70].

Қайғылы. ♩ = 76

Е - сің - де бар - ма жас кү - нің, Көк(i) - ре - гің то - лық, ба - сың бос.

Қай - ғы - сыз ой - сыз мас кү - нің, Кім - ді көр - сең бә - рі дос.

Кү - дай - ау, қай - да сол жыл - дар, Ма - хаб - бат, қы - зық мол жыл - дар?

Ақ(ы) - рын - ақ(ы) - рын ше - гі - ніп, А - лыс - тап кет - т(i)ау құр - ғыр - лар!

Қ. Жүзбасов: «Мәкен орындауындағы ерекшелік – ол әнді толық екі шумақ өлеңмен айтады» [19, 232], – дейді. Соған қарағанда, М. Мұхаметжанова әннің 1, 3-шумақтарын ән кеудесі, 2, 4-шумақтарды қайырма ретінде орындаса керек.

Әннің екі шумағындағы әуендік дыбыс қатарлары бірдей көрінгенмен, өзгешеліктер бар деп айтуға болады. Қ. Жүзбасов нота жазбасына 1, 3-шумақтарды орналастырған.

1-шумақтың алғашқы әуендік жолы VII сатыдан кварталық секіріс арқылы басталса, 2-шумақтың алғашқы әуендік жолы V сатыдан сексталық секіріс арқылы басталған. Әсілі, 2-шумақтың басталуын негіз етіп алған дұрыс деп ойлаймыз. М. Мұхаметжанова орындауындағы әннің дәл осылай басталуы «Мен көрдім ұзын қайың құлағанын» әнінде де кездеседі. Екі шумақтың алғашқы әуендік жолдарының басталуындағы осы өзгеріс болмаса, қалған әуен бірдей жүреді. Мұнда да гармониялық минор кездеседі. М. Мұхаметжанова гармониялық минор арқылы қайырмалық сипат берген секілді.

Осы әннің әуенімен айтылған Абайдың басқа өлең-әні жөнінде айтпай кетуге болмайды. Ол В. Дернованың «Абайдың музыкалық мұрасы» мақаласынан бастау алған. Онда әнші Т. Арғынбаев «Ғашықтың тілі – тілсіз тіл» деген өлеңімен қарапайым, жеңіл әуен орындайтыны айтылған және сол әннің нотасы ұсынылған [15, 107]. («Абай сөзімен айтылған халық әндері» бөлімінен оқи аласыздар).

Осы мақаланың негізінде Ғ. Бисенова өз монографиясында: «...Темірболат Арғынбаев Абайдың «Ғашықтың тілі – тілсіз тіл» өлеңімен қарапайым әуен айтқан болар. Бірақ 1960 жылы Алматы консерваторияның фольклорлық кабинетінде дәл осындай мәтіні бар тағы бір ән жазылды. Орындаушы М. Мұхаметжанова оны шынымен Абайға тиесілі дейді. Шынында да, бұл әуезді нұсқа әлдеқайда қызықты және өте маңызды, бұл Абайдың әндеріне өте жақын», – деген ойын айтып, М. Мұхаметжанова орындауындағы «Ғашықтың тілі – тілсіз тіл» әнінің нотасын берген [12, 31-32].

$\text{♩} = 126$

Ға-шық-тың ті - лі - тіл - сіз тіл, Көз-бен көр де, іш - пен біл.

Сү - йі - сер жас - тар қа - т(е)ет - пес,

Мей - лің и - лан, мей - лің күл.

Байқағанымыздай, әннің басқа өлшемде түсірілгені болмаса, «Ғашықтың тілі – тілсіз тілдің» әуені «Есінде бар ма жас күнің» әнінің әуенімен бірдей бо-

лып тұр. Тек бұл нұсқада дориялық ладтың кездесуіне байланысты скрипка кілтін алтыншы бемоль (до бемоль, ән es золиялық ладында – (ми бемоль минор) түсірілген) қойылмаған. Ал гармониялық минор бұл үлгіде әннің ең соңында ғана кездеседі.

Ғ. Бисенованың бұл айтқан әні консерваторияның ҒЗФЗ қорынан табылмады. Мұндағы мәселе – бір орындаушының бір әуенді екі түрлі атпен жеткізуінде. Ғылымда қайсысы бұрын сөз болса, соның алдыға шығатыны бар. Бірақ «Есінде бар ма жас күнің» әні «Ғашықтың тілі – тілсіз тіл» әнінен кейін жазылса да, «Есінде бар ма жас күнің» әнінің екі шумағындағы екі түрлі әуен байлығы екі-ақ шумақты «Ғашықтың тілі – тілсіз тіл» өлеңінен көрінбей қалатыны айқын. Ертең орындаушы «Есінде бар ма жас күнің» сөзімен айтып, дамытып, түрлентіп, әнге әр қосып жатса, ән одан әрі түлейді. Бұл туынды 2009–2010 жылдардан бері Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясы халық әні кафедрасының оқу бағдарламасында Абайдың «Есінде бар ма жас күнің» әні болып үйретіліп, оқытылып келеді. Осындай себептерге байланысты ән «Есінде бар ма жас күнің» деген атпен берілді.

Сүйсіне алмадым сүймедім. Абайдың музыкалық мұрасының ішінде еленбей, айтылмай жүргендердің бірі – «Сүйсіне алмадым сүймедім» әні. Өлең 1899 жылы жазылып, ән де шығарылған. Поэзиялық құрылысы 7-8 буынды үлгіде жазылған төрт тармақтан ғана тұрады, яғни, бір шумақ өлең. Айтылмай жүруі де бір шумақ болуынан болса керек.

№1.1. Әнді Б. Ерзакович 1954 жылы М. Әуезовтің орындауында жазып алып, нотаға түсірген. Ән алғаш рет АМТ жинағына, кейіннен АСҚ жинағына жарияланған. Ән салыстыру мақсатында транспозицияланды.

№1.1

Сүй-сі - н(е)ал-ма-дым, сүй-ме - дім, Сү - йе - гім жа-сып сор қа

лың. Сү - йі - сіп са-ған ти-ме-дім, Бо-л(а)ал-ма-дым се - нің жа - рың.

Әннің 1, 2, 3-әуендік жолдары I сатыдан септималық, октавалық және децималық секірістер арқылы дамып, әуендік жүйе құрайды. Әуеннің құрылымы мен дамуынан өлең мазмұнымен астасып, терең драмалық сипатта кең өріс алғанын байқауға болады.

№1.2. Әннің екінші бір нұсқасы консерватория қорында сақталған М. Мұхаметжанованың орындауында жетіп отыр [21]. Бұл нұсқа бұрын-соңды еш жерде жарияланбаған. Алғаш рет нотаға түсірілді.

№1.2

Баяу, мұңды. $\text{♩} = 44$

Сүй-сі-н(е)ал-ма-дым, сүй-ме-дім, Сү-йе-гім жа-сып, сор қа-лың.

Сү-йі-сіп са-ған ти-ме-дім, Бо-л(а)ал-ма-дым се-нің жа-рың.

М. Мұхаметжанова бір шумақты екі рет қайталап орындаған. Әуен алдыңғы нұсқадай емес, V сатыдан кварталық секіріспен басталған. 2-әуендік жолдағы октавалық секіріс ақынның алдыңғы әндерінде кездеспеген. 3-әуендік жолдағы секіріс бірде октавалық, бірде децималық болып естілгендіктен, екі нұсқасын да ұсындық (жақша ішінде). Алдыңғы нұсқада децималық секіріс анық бар және 3-әуендік жолда VII сатының жоғарылауы байқалады. Екі нұсқаның негізгі жүйесі бір болғанмен алшақтықтар жоқ емес, интонация жағынан тек 4-әуендік жолда ғана бірігеді.

Абай әндерінде кездесетін VII сатының жоғарылауы (гармониялық минор) көбінесе орындаушылар тарапынан пайда болған секілді. Алдыңғы орындаушыларда Ә. Ысқақов, Ж. Елебеков, М. Әуезов секілді орындаушыларда кездеспейтін гармониялық минор М. Мұхаметжановада жиі байқалады. Мұның екінші себебін Т. Қоңыратбай: «Абайдың «Көзімнің қарасы», «Айттым сәлем, қаламқас», «Желсіз түнде жарық ай», Мен көрдім ұзын қайың құлағанын» секілді лирикалық әндері орыстың қалалық романсы емес, халықтық дәстүрде көрінеді. Олардың музыкалық құрылымы мен тілінен гармониялық минорды кездестіру қиын. Ол кейінгі кәсіби композиторлардың Абай әндерін Вена классикалық мектебіне тән гармониялық үндестік жүйесімен өңдеуінен туған өзгерістер болатын» [80, 307-308], – деп түсіндіреді.

Жалпы, екі нұсқаның екеуінде де өзіне тән интонациялық жүйесі бар. Екі әуен де саздылығымен тартымды. Жинақтың I бөліміне әннің екі нұсқасы да берілді.

АБАЙ СӨЗІМЕН АЙТЫЛҒАН ХАЛЫҚ ӘНДЕРІ

Абайдың бізге қанша әні жетті, қаншасы жетпеді, кесіп айту қиын. Абайдың музыкалық мұрасы бүгінгі күнге дейін әртүрлі сарында «Абайдың әні екен, Абайдың күйі екен» деген атаумен әлі де табылып жатыр. Ертедегі зерттеу еңбектерде ақынның бізге белгісіз әндері жайлы айтылады.

Әдебиетші ғалым Н. С. Смирнова «Абай әндері» мақаласында: «Қазақ халқы Абай әндерін адамның жас тұрғысына қарай талғап айтып, тандап тыңдаған. Қариялар домбырамен «Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сергек», «Қартайдық, қайғы ойладық, ұлғайды арман», «Өлсем орным қара жер», «Ішім өлген, сыртым сау», «Сұрғылт тұман» секілді әндерді сүйіп айтқан» [3, 66], – дейді.

Ал, осындағы айтылған «Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сергек», «Қартайдық, қайғы ойладық, ұлғайды арман» әндері өз әуенімен айтылды ма? Егер айтылған болса, бүгін неге орындалмайды? Әлде халықтық сарынмен айтылды ма? Өйткені Абай әндерінің халықтық нұсқада да айтылғандары байқалмай жатқан жоқ.

М. Әуезов: «Абайдың «мынасы өзімдікі, анасы пәлендікі» деп айтқан сөзін естіген кісі жоқ. Және өлеңіне қосылған әнді өзі домбыраға тартып, ән қосып бірер айтып берген соң, маңайындағы жігіттер қағып алып кетеді. Содан әрі не күйде, қалай тартып, қалай айтылып жүргеніменен Абайдың көп жұмысы болмаған» [73, 126-138], – дейді. Осыған қарағанда, әркім білгенімен айтып кете бергенге ұқсайды.

Абай әндерін дәл осы тақырыпта арнайы тоқталып, зерттеген В. Дернова. Ол: «Абай өлеңдерін халық өзінше мелодиялық жағынан өте жиі өңдеп те отырды. Халық жақсылап ұғып алған мелодияны өрнектеп, ал жарым-жартылап ұққан мелодияны толығымен қайтадан жөндеп немесе көбірек таныс басқа мелодиямен ауыстырып та отырды. Мұндай жағдайда ән текстісін де жиі өзгертіп, оны мелодияға бағындырып отырды.

С. Нұрышев өзінің «Крыловтың ХІХ ғасырдағы қазақ әдебиетіндегі творчестволық мұрасы» деген кітабында 1915 жылы шыққан «Қазақ» газетінде (№114) Семей қаласында өткізілген сауық кеші туралы хабар жазылғандығын, бұл кеште «Абай әндері» деген атпен Абай аударған Крыловтың «Есек пен бұлбұл» мысалы орындалғандығын айтады» [15, 107-108], – деп жазады.

Абай өлең-сөздері халық әндерінің әуеніне салынып, халық арасына көп тарап, ел ішінде Абай әні боп айтыла бергеніне бірнеше дәлел бар. Олардың көбі әртүрлі жинақтар мен ғылыми еңбектерде жарық көрген. Тіпті, алдыңғы түсініктер ішінде де кездесіп, ол жайында айтылған болатын.

№1. Абай әндерін алғаш хатқа түсіру кезеңдерінде А. Затаевич ақынның «Өлсем, орным қара жер сыз болмай ма» өлеңінің мәтінімен «Үкілім-ай» әнін Семейде Күләш Оспановадан жазып алған. Ән «1000 ән» жинағында жарияланған [35, 280].

Умеренно, с грустью. ♩ = 92

Өл - сем ор - ным қа - ра жер сыз бол - май ма, Бір ү - ял - шақ өт - кір
 тіл қыз бол - май ма. Ү - кі - лім - ай - ай же -
 - не - ш(е) - ай, са - ғын - дым, сәу - лем өз - ге ш(е) ай.

Жалпы, бұл әндегі баяу ырғақ, кендік Абайдың әніне бір жақындықты байқауы мүмкін. Бірақ Ө. Ысқақовтың орындауында бұл өлең сөзінің өз әні бар. Қайырмалық сипаттағы «Үкілім-ай, женеше-ай, сағындым, сәулем өзгеше-ай» сөздері әннің Абайдан алшақ екенін білдіреді.

№2. «Өлсем, орным қара жер сыз болмай ма?» әніне берілген түсінікте 1994 жылы фортепианоға өңделіп шыққан «Абай әндері» жинағына ақынның осы өлеңімен айтылған тағы бір әннің [45, 76] енгенін айтқан болатынбыз. Әуен Абай стилінен алшақ, халықтық сарынға өте жақын. Тіпті, алғашқы әуендік жолдан бүгінде жеке сахналық қойылым болып көрсетіліп жүрген «Жамбыл мен Айкүмістің айтысындағы» Жамбылдың сарыны анық байқалады. Әуенді өңдеген – композитор Ж. Тезекбаев. Жинақта әуен кімнен, қайдан алынғандығы жөнінде ешқандай түсінік берілмеген. Бұл Абай музыкаларының жинақтарында да, біз жинақтаған материалдар арасында да кездеспеген әуен.

Ауыр оймен

Өңдеген - Ж. Тезекбаев

Өл-сем ор-ным қа-ра-жер сыз бол-май ма, Өт-кір тіл бір ү-ял-шақ қыз бол-май
 ма? Ма - хаб - бат ға - да - уат - пен май - дан - дас - қан,
 Қай - ран ме - нің жү - ре - гім мұз бол - май ма?

№3. В. Дернова өзінің еңбегінде: «Абайдың тағы бір өлеңінің А. Затаевич жазып алған халық әнімен орындалатынын бізге Қазақ ССР Ғылым акаде-

миясының ғылыми қызметкері Т. Бекхожина айтты. «Қарындарым» әні¹ әлі күнге дейін Абайдың «Қыс» өлеңімен айтылады. Әнде түпнұсқадағы бунақ орны ауысып, әр екі жол қайырмамен аяқталып отырады. Ән мәтіні Т. Бекхожинамен бірігіп жазылды» [15, 41], – дейді. «1000 ән» түсініктерінде А. Затаевич бұл әнді Зайсан уезінде Иманхан Әбдіханов деген 1921–1922 жылдары Орынборда әскери-саяси курстан өткен, оқыған, зиялы, сол өңірдің әндерін өте жақсы білетін адамнан жазып алғанын айтады [35, 402].

1000 п. №624.

"Кариндарим" (припевное слово)

Де-не - лі, ақ ки - ім - ді, ақ са - қал - ды, Та - ны - мас со-қыр
мыл - қау ті - рі жан-ды, хай-и-ля-и-лім, ха - ля - ля - ку ләй - лім.

№4. Абай сөзімен жазылып алынған әндердің бірі – Т. Арғынбаевтың айтуымен жеткен «Ғашықтың тілі – тілсіз тіл». Бұл – осы өлең сөзімен айтылған үшінші ән. Әнді Б. Ерзакович нотаға түсірген, бірақ оның еңбектерінен бұл ән жөнінде ештеңе кездестіре алмадық. В. Дернова мақаласында ғана Б. Ерзаковичтің жазып алғандығы жөнінде айтылып өткен [15, 24]. Бұл әнге қатысты «Есінде бар ма жас күнін» әніне берілген түсінікте кеңірек айтылған. Ән нотасы В. Дернова мақаласынан алынды [17, 107].

Кең

Ға - шық - тың ті - лі-тіл-сіз тіл, Көз - бен көр - де іш - пен біл.
Сү - йі-сер жас-тар қа те ет-пес, Мей - лің жы-ла, мей - лің күл.

№5. Абай сөзімен айтылған әндердің бірнешеуін М. Төлебаев хатқа түсірген. М. Төлебаевтың «Мақпал» жинағында Абай сөзімен айтылған үш ән жарияланған. Соның алғашқысы «Қалқа» әні (№26). Жинақ түсініктерінде: «Қалқа» – Абайдың «Жарқ етпес қара көңілім не қылса да» өлеңінің алғашқы шумағының өзгеріске ұшыраған түрі, «48 х. ә.» №5» деп түсінік берілген [92, 52., 143].

¹ «1000 әнде» «Қари-дарим» болып берілген. №624. [31, 238] және 4-тактідегі жақша ішіндегі си нотасы «1000 әнде» жоқ, оны мәтінді жазушылар қосқан секілді. Нота Дернованың мақаласы бойынша берілді.

Largo

Ме-нің кү-нім-ай жарқ ет-пес, ай, не қыл-са да, ай, Ай мен-нен күн-ай
ас-пан - да ша-ғыл-са да, ай. Ма-ған жар жоқ-ай, қал-қа- тай,
сі-рә, сіз-дей-ай, Біз-ден ар-тық-ай сіз-ге жар та-был-са да, ай.

№6. М. Төлебаевтан жеткен екінші ән де осы сөзбен айтылған. Жинақ соңында: «Сайра да бір сөйле – Абайдың «Жарқ етпес қара көңілім не қылса да» өлеңінің алғашқы шумағының өзгеріске ұшыраған түрі, «26 х. ә.» №23» [92, 53., 143], – деген түсінік берілген.

Moderato

Жарқ ет - пес ме - нің көң(i)лім не қыл-са да, у - гай, Ас-пан - да
ай ме-нен күн ша-ғыл-са да. Сай-ра да бір сөй-ле-ш(i)ай құр-бым - ай, у-гай-ай.

№7. «Жарқ етпес» өлеңі халық әндерінің тағы бірінің сөзі болып орындалған. А. Затаевичтің «Песни разных народов» жинағында С. Сейфулиннің айтуында жазылып алынған «Қараторғайға» (Ақан серінің «Қараторғайына» жақындық бар. – Е. Ш.) қатысты кең түсінікте: «1000 әнде» осындай атаумен тоғыз ән берілген. Дәл осындай атаумен Б. Ерзаковичтің ҚХӘ жинағында тағы екі ән бар (60 және 62 беттер). Затаевичтің келтірген жазбалары «Дала Қараторғайы» деп аталатын әндердің біршама қысқартылған нұсқалары. (ҚХӘ, 60-бетті қараңыз). 1924 жылы Мәскеуде «1000 ән» жинағын құрастырып болғаннан кейін Затаевич өзінің ескі респондеті Ғ. Бөкейхановтан «Қараторғайдың» толық нұсқасын мәтінімен жазып алады («1000»/306-326 және 691 қараңыз. 181). Белгісіз себептермен жазба «500 әнге» енгізілмеген. Бірақ ән хорға өңделген түрінде клубтық көркемөнерпаздар қойылымдарына арналған «Қазақстан әндері» жинағында жарияланған (Мәскеу, Музгиз, 1932). Екінші рет Қазақ радиосының ішекті квартетіне қайта өңделген («АВЗ», 208, 250, 295-беттерді қараңыз). Бөкейханов жеткізген әннің 1-шумағы сөздердің орны ауысқан немесе сөздері өзгерген халықтық нұсқадағы Абайдың «Жарқ етпес қара көңілім» өлеңінің сөзімен айтылса, 2-шумақ – Жаяу Мұсаның «Сұршақыз» әнінің мәтінімен айтылған» деген түсінік беріліп,

Жарк етпес қара көңілім не қылса да,
 Аспанда ай менен күн шағылса да.
 Қалқатай, маған жар жоқ, сірә, сендей,
 Саған жар менен артық табылса да.

Қайырмасы:

Қараторғай, жүрсің зорға-ай

Бейшара шырылдайсың жерге қонбай, – деген ән мәтіні берілген [24, 17-18].

Осы дерекке байланысты М. И. Глинка атындағы музейдің (Мәскеу) архив материалдары негізінде 2019 жылы жарық көрген А. Затаевичтің «Народные песни и юю» (НПиК) жинағын қарастырдық. Бірақ респонденттердің арасынан Ғ. Бөкейхановты да, «Қараторғай» әнін де кездестіре алмадық. Жалпы, В. Дернова келтірген қайырма мәтініне қарағанда, Ақан серінің де «Қараторғайы» «Жарк етпестің» сөзімен айтылған секілді.

№8. Абай сөздерімен тек халық әні ғана емес, халық композиторларының әндері таралған. Сондай әндердің бірі – «Жасымда ғылым бар деп ескермедім. Ән «Мақпал» (1979) жинағында «Ахау» деген атпен жарияланған. Жинақ түсініктерінде: «Ахау» – Қ. Бабақовтың орындауында Біржан сал әні, «№48» х. ә.» №7», – деп жазылған [92, 77., 144].

1984 жылы Б. Ерзакович, Ә. Дербісалин, З. Қоспақовтардың Біржан сал әндерінен құрастырған «Ләйлім шырақ» жинағында «Жасымда ғылым бар деп ескермедім» деген атпен берілген. Жинақ түсініктерінде: «Жасымда ғылым бар деп ескермедім (Ахау). Ән Қ. Бабақовтың орындауы бойынша нотаға түсірілген. Әннің сөзі Абайдікі болғандықтан, бұрын Біржан әндерінің қатарында жарияланған жоқ. Әншілердің айтуына қарағанда, Біржан Абай ауылына барғанда ақынның «Жасымда ғылым бар деп ескермедім» өлеңіне арнап осы әнді шығарған. «Мақпал» №46», – деп түсінік берілген [88, 91. 131]. «Мен көрдім ұзын қайың құлағанын» әнінің түсінігін қараңыз.

Allegro moderato

Жа - сым - да ғы - лым бар деп, а - хау, ес-кер- ме - дім,
 Түс-пе - ді ер - жет - кен соң, а - хау, у - ы - сы - ма,

Пай-да - сын кө - ре - тұ - ра тек-сер - ме - дім-ай.
 Қо - лым - ды мез - гі - ді - нен кеш сер - ме - дім-ай.

№9. Сондай-ақ, бұл қатарға Б. Ерзаковичтің Көкшетау облысының Айыртау ауданында Жакыпов Шайзаттан жазып алынған «Сыз болмай ма» әнін де қосуға болады. Ән Б. Ерзакович құрастырып шығарған «Қазақ халқының ғашықтық әндері антологиясында» жарық көрген [93, 84].

Асықпай. ♩ = 72

Қа - ра жер өл - сем ор - ным сыз бол - май ма, Өт - кір тіл бір ү - ял - шақ
Ма - хаб - бат ға - да - уат пен май - дан - дас - қан, Жү - ре - гім қай - ран ме - нің

қыз бол - май ма?
мүз бол - май ма. мүз бол - май ма? кө - лі - лә - лім.

кө - лі - лә - лім, а - ха - хау, кө - лі - лә - лім.

Ән интонациясы мен ырғағынан Арқа өңіріне кең жайылған Уәйіс Шондыбайұлының «Бозқараған» әні тұрғанын аңғару қиын емес (Ертедегі жинақтарда халық әні «Қос барабан» болып берілсе, Қ. Байбосыновтың «Сыр сандық» жинағында халық әні «Қос балапан» болып берілген [65, 66]). Ән өзгеріп айтылған.

Абай өлеңдері ауызша жаттау және көшіріп жазу арқылы кең тарады. Сол кездегі хат танытандарға көшіртіп, ұзатылған қыздың жасауы болып та берілді. Н. С. Смирнова: «Сауаты барлардың қолында Абай өлеңдерінің көшірілген қолжазбалары болса, қарттардың қарапайым кенесінде Абай сөзін қолданып сөйлеу әдеткі жағдайға айналған. Хат білетіндері бір-біріне хат жазысқанда Абай сөздерін қолданған. Баянауылдың белгілі қазағы Сәдуақас Шорманов өзінің достарына жазған хатында Абайдың «Көңілім менің қырық жамау» өлеңін келтірген» [3, 66], – деп жазады.

Ақын өлеңінің таралуына Көкбай, Шәкәрім, Ақылбай, Мағауия, Әлмағамбет, Әріп, Әсет сынды шәкірттердің үлесі тағы бар. 1886, 1889 жылдары «Дала уалаяты» газетіне Көкбай атынан бірнеше өлеңдері жарияланды. Осылайша ел ішіне тараған ақын өлеңдеріне халық ерекше құмартып, қарапайым әнге қосып, өздерінше түрлентіп орындай берген.

Бұл үрдіс 1909 жылы ақынның алғашқы жинағы шыққан кездерде тіпті кең тарап, кәсіби әншілер арасында да қалыптаса бастаған сияқты. Ондайды Шәкәрім өлеңдеріне де қаратып айтуға болады. Өйткені, бұрынғы әншілердің орындауында Абай сөздерімен айтылған әндердің аудиожазбалары сақталған. Мысалы, Қ. Байжановтың орындауында «Шама» әнінің әр кезде айтқан екі-үш нұсқасы қалса, соның бірін Шәкәрімнің «Анық пен танық» дейтін өлеңінің алғашқы 6 шумағымен айтқан.

№10. Осы қатарға Жабай Тоғандықовтың орындауында Абай өлеңдерімен айтылған екі-үш әнді қосуға болады. Оның бірі «Ғашықтың тілі – тілсіз тіл» әні [16]. Ол жайында «Қараңғы түнде тау қалғып» әніне берілген түсініктерде

айтылды. Ж. Тоғандықовтың орындауында жеткен ендігі бір ән – «Аш қарын жұбана алмас майлы ас жемей». Ән речитативті түрде қоңырлата айтылған. Әнші әр шумағын әртүрлі құбылтып орындайды.

Орташа, баяндай. $\text{♩} = 200$

Аш қа-рын жұ-ба-на ма, ау, май - л(ы)ас же-мей, Тоқ тұ-р(а)ал-мас
дәм-ді-ден дәм-д(і)із-де-мей. Бір той-ған ша - ла бай-лық дей - ді қа - зақ,
Қай-те - ді ет кө-рін-се кү-сей бер - мей. Ең - бек жоқ, қа - ре-кет жоқ
қа - зақ ке - дей, Та - мақ аң - дып қай - те - сің тен - ті - ре-мей.
Ет пен қы - мыз сы - қыл - ды ас жоқ дей - ді,
Ол не - ме - не жоқ-тық-тың ә - се - р(і)е - е - е - мей.

№11. Ж. Тоғандықовтың ендігі бір айтқан әні ақынның «Ойға түстім, толғандым» өлеңімен айтылған [16]. Бұл ән де баяндау үлгісінде айтылады. Бірақ әнде Абай интонациясы байқала қоймайды.

Орташа, баяндай. $\text{♩} = 145$

Ой-ға түс-тім, тол-ған-дым, Өз мі-нім-ді қол-ғ(а)ал-дым. Жү-ре-гі-ме көз сал-дым,
Тек-се-ру-ге ой-лан-дым. Өзі-ме өзім жақпа-дым, Ен ді қай-да си-(я)ал-дым.
Бой-ға біт-кен көп мі-нез, Қа-лай ша ен-ді ты-(я)ал-дым. Бой-да-ғы мін-ді са-на-сам,
Тау та-сы-нан аз е-мес, Жү-ре-гім-ді бай-қа-сам, И-не-де-йін та-з(а)е-мес.

Ар - шып а - лып тас - тау - га, А - пан - да - ғы саз е - мес.

Бә - рі бол-ды ө-зім-нен, Тә-ңі-рім сал - ған наз е - е - мес - ей.

№12. А. Затаевичтің жинақтаған музыкалық мұралары екі рет жарыққа шықты. Әлі де бір-екі кітапқа жүк боларлық қолжазбалары қорларда сақтаулы. Солардың М. И. Глинка атындағы ОММММ қорынан алынған үлгілері В. Дернова, Ғ. Бисенова, Б. Ерзакович, Қ. Жүзбасов секілді ғалымдардың зерттеу еңбектері мен жинақтарында жарық көрді. Сол еңбектердің біріндегі «Сегіз аяқ» әніне берілген түсінікте «Өткен заман» немесе «Сегіз аяқ» әні жөнінде жазылған болатын. Сол әннен кейін тұрған үшінші жазба туралы В. Дернова: «Үшінші жазба «Бозбала» деп аталады. Абсалықов – Абай» деп қысқа ғана жазып, әннің мәтінсіз ноталық үлгісін қалдырған [17, 44].

"Бозбала" Абасалықова - Абая

Бә - рі бол-ды ө-зім-нен, Тә-ңі-рім сал - ған наз е - е - мес - ей.

«...Абайдың «Бозбала» деген сөзі бар өлеңі осы әуенмен айтылған деп болжауға болады және ол сөз өлеңнің басында тұруы міндетті емес» [17, 44], – дейді В. Дернова. Біріншіден, әуен түсінікті емес және әуен аяғына дейін нотаға түсірілмеген. Екіншіден, біз ақынның «Бір дәурен кемді күнге – бозбалалық» өлеңінің мәтінін нота астына қоюға тырыстық. Әуен мен сөз үйлеспейді. Ән арасында одағай сөздер де болуы мүмкін. Үшіншіден, әуен Абай әндерінен өте алшак.

№13. Консерваторияның ҒЗФЗ қорынан Абайға қатысты тағы бір ән табылды. Ән Талдықорған облысы Ақсу ауданы Ақсу ауылынан жазылып алынған (Абайдың 2020 жылғы а кадемиялық жинағында Семей облысынан жазылған деп біздің тарапымыздан қате жіберілген). Экспедиция мүшелері: Т. Базарбаев, Е. Рахмадиев, А. Темірбекова. Аудиотаспада орындаушы «Абайдың әні «Топайкөк», орындаған Назарбек Әмірғалиев» деп өзін және айтатын әнін хабарлайды [21]. Ән Абайдікі делінгенмен, ән Абай стилінен

кел-мей-д(і)ай ау, а - ха - хау, ән - нің ке - б(і)ай. Кел-дің дәу-рен,
са - ла - тын - ау, а - ха - хау, "То-пай - кө - р(і)ай".

Қал-дым қай-ран! Ән сал-ған-оу, ей, и-гә-гә-гім, и-ге ей,

и-гә-гәй, О - оу, е - й-ау, қал-дым-ау қай- ран!

Жинақ түсінігіне қарасақ, ән Н. Әмірғалиев айтқандай Абайдікі емес, сөзі Абайдікі. Ал жинақта берілген «Көкшетаудың баурында-ау екі қыздың» деген мәтініне үңілсек, ән тарихына қатысты деректерден және ән сөзінің нұсқаларынан алыс емес.

Жалпы, «Топайкөк» – Арқаға әнішілігімен де, композиторлығымен де аты шыққан Жарылғапберді Жұмабайұлының әні болып саналады. Е. Төлеутайдың «Баянауылдың дәстүрлі ән өнері» еңбегінде:

«...Көкшетау, Баянауыл – жер науаны,
Елінен көктей гүлдеп шығады әні.
Бауырында Көкшетаудың көкке шалқып,
Толғанып, шарықтайтын салған әні.

Жарылғап ескі әншінің маңғазы еді,
Әнді ерттеп, күйді мінген кемеңгері.
Осы әнді Көкшетаудан әкелдім деп,
Баянға алып келіп жайған еді.

«Топайкөк» әнінің шығу тарихы жайындағы деректер бір ізге түсіп, жүйеленген жоқ. Әннің сөзі айтып тұрғандай бұл жерде Жарылғапберді «Топайкөкті» шығарушы емес, оны Көкшетаудан Баянға алып келіп таратушы ғана болып тұрған сияқты. Бір деректерде «Топайкөк» Шоқанның туысы Сақыпкерейдің әні делініп жүр. Сәдуақас мырза Шоқанның қарындасы Нұриланы алуға барғанда, сол жолы Сәдуақасқа күйеужолдас әрі әнші ретінде еріп барған Жарылғапберді осы «Топайкөкті» үйреніп қайтқан деседі. Ал З. Ақышевтің мақаласында Жарылғапберді «Топайкөкті» Ұлытаудан – Шыңғыс төренің ауылынан қайтып келе жатқанда шығарған екен деп, әннің бұрынғы сөздерінен бөлекшелеу, төмендегі бір шумақ өлеңін келтіреді:

Көкшетау, Баянауыл – жер науаны,
Елінен көктей гүлдеп шығады әні.
Бауырында Көкшетаудың көкте жатып,
Шығарып Жарылғаптың салған әні.

Бұл жерде әннің сөздеріне назар аударсақ, Жарылғапберді «әнді Көкшетаудың бауырындағы көкте жатып, өзі шығарып салғанына» куә боламыз» деген ой айтады.

Әнге қатысты екінші бір деректі Б. Балабековтің ән тарихына қатысты Әбікей Сәтбаев айтты деген әңгімесінен келтіреді: «Құдайберген ақсақал Алсай еліне Мәкен деген қызын беріп, сонда барып жүргенде әншісі Жарылғапберді Көкшетауда төрелер үйінде қонақ болған екен. Қыр астына қарай ән салып әрі-бері өткен қыздарды көріп жүрген Жарылғапберді:

Жігіттер шек келтірмес құдіретке,
Тілеймін медет бер деп барша үмбетке.

Елінде Көкшетаудың бір топ қызға,

Ән бастым осылай деп «Топайкөкке», – деп «Топайкөкті» дайындап жүрген екен. Бұл сөзді сол жерде отырған Қаныш та, Әбілқайыр Досов та растап, құптайды.

Қыздар қыр астына кетіп бара жатқанда

Астымда бір атым бар қыраулатқан,

Келмейді еркін дауысым тұмауратқан.

Етегін ақ көйлектің шаң басыпты,

Қыздарды қыр астында кім аунатқан? – деп тиісе өлеңдетіпті. Қыздар қайтарында Жарылғапбердіге «Топайкөктің» әуеніне салып 3-4 шумақ өлеңмен жауап беріпті:

Өлген соң арыстаннан тышқан артық,

Түсінбеген адамнан дұшпан артық.

Қолына жігіттердің түссе гаухар,

Жұмсайды затын білмей мыстан артық

Ежелден бізге мәлім жігіт сыры,

Көрінді мынау әннің бізге қыры.

Жігітті жаяу жүр деп бізайтпаймыз,

Шығады біздерден де әннің түрі.

Құдеке, әнің жақсы, сырың қандай,

Түрлері сөздеріңіз шекер-балдай.

Құдалар сауықшыл елдің баласы екен,

Біз-дағы ән саламыз Біржансалдай.

Жарылғаптың жауабы:

Ерке қыз, еркелетіп мен басамын,

Әнменен Көкшетаудан бір асамын.

Сіздерді күнде қырданкөргеннен соң,

Домбыра екі ішекке ән қосамын» [95, 43].

Е. Төлеутай «Мұндағы назар аударатын мәселе – әннің әуелде қыз бен жігіт айтысы ретінде дүниеге келуі. Әрі бұл әннің әуелде айтыс болғандығына Жарылғапберді жағынан ауылдастары ретінде ағайынды Әбікей мен Қаныш Сәтбаевтар куәлік берсе, Әбілқайыр Досов¹ болса, көкшетаулықтар атынан болған

¹ Әбілқайыр Досов (1899–1938) – қоғам қайраткері. Ақмола облысы, Көкшетау уезі Қотыркөл болысында туған. 1937 жылы саяси жаламен ұсталып, 1938 жылы ату жазасына кесілген.

оқиғаны қуаттап тұр. Демек, «Топайкөк» әнінің тарихи шындығы бұл жерде дәлелденгендей» деп жазады [95, 43].

Ал ән тарихының екінші бір нұсқасын Жүніс Шаймерденовтің қызының жазып қалдырғанынан келтіреді. Бұл да осыған ұқсас, қыздармен айтысқа құрылған. Шорманның баласы (немересі) Біләл Баянауылдан Көкшетаудағы қайын жұртына барғанда Жарылғапберді бірге бара жатып, жолай Көкшедегі бір көлдің жағасына ат шалдырып, шатыр тігіп, аялдапты. Көл жағасында ән салып отырған екі қызды көріп, әңгімелесіп, өздерінің күйеу болып келе жатқанын айтқан Жарылғапбердіге қыздар «Топайкөкті» айтқан екен.

Ән аяғы айтысқа ұласып, Жарылғапберді:

Астымда бір атым бар қыраулатқан,

Келмейді әнге дауысым тұмауратқан.

Етегін ақ көйлектің шаң басыпты,

Қалқаны шаңдақ жерге кім аунатқан? – деп тиісе өлеңдетіпті. Оған қыздар да:

Өлген соң арыстаннан тышқан артық,

Жәй білмес ақымақ достан дұшпан артық.

Қолына кей жаманның түссе гаухар,

Ұстайды бәсін білмей мыстан артық. – деген жоғарыда келтірген шумақтармен жауап беріпті.

Ақыры қыздыауыл келе жатқан күйеу Біләлді 40 жігітімен қонақ етіпті. Сөз соңында: «Біз үшін бұл әңгіме «Топайкөк» әні туралы айтылатын әңгімелердің ішіндегі ең әдемісі, сонымен қатар шындыққа ең жақын нұсқасы болуымен құнды. Өйткені бұл әңгіменің алдындағы нұсқаларының бірінде Сәдуақас Шорманов қайын жұртына барғанда күйеужолдас қылып Жарылғапбердіні ертіп алған болып шығады. Бісміллә айтқан нұсқа да нақтылығы кемшіндігімен, жүйесіздігімен көңілімізге күдік тудырғандай. Ал Жүніс әнші айтқан нұсқасында оқиғаның Сәдуақаспен емес, Біләлмен байланыстырылуы нанымдырақ. Екі нұсқадағы айтыста келтірілген өлең жолдары аздаған ерекшеліктері болмаса, негізі бір-бірін қайталайды. Деректердің былайша түзілуі әнші Жарылғапберді мен ақын қыздар арасында айтыстың болғанына айғақ болып тұр. Бұдан Жарылғапберді аталған әнді айтыс мақамы ретінде пайдаланған деген ұғым тумаса керек. Өйткені «Топайкөк» құрылымы жағынан аса күрделі әндердің бірі.

Ал айтыс мақамдарының қарапайым, жеңіл болып келетіні белгілі. Кейін уақыт өте келе Жарылғапберді әндегі айтысқа байланысты сөздерді алып тастап, үлкен әннің талабына сай келетін сөздерді іріктеп алып, өрнек қосып түрлендіріп, осы күнгі әншілерге жеткен нұсқасын қалдырған тәрізді. Қалай десек те, Жарылғапберді «Осы әнді Көкшетаудан әкелдім деп, Баянға алып келіп жайғанның» өзінде «Топайкөк» ұрпақтан ұрпаққа Жарылғапбердінің әні болып тарап келе жатыр» деп жазады [95, 45].

Осы «Топайкөк» әнінің Шыңғыстау өңіріне кең таралғаны тарихтан да, көркем әдебиеттен де белгілі. М. Әуезов ол әнді әнші М. Ержановтан естіп, «Абай

жолы» романына енгізіпті деген сөз бар. Ән романның белгілі бөлімдерінде Абай – Тоғжан, Абай – Әйгерім сахнасының музыкалық арқауына (лейтмотив десе де болады) айналғаны да мәлім. Әдебиетші Құныпия Алпысбаев «Ән әуені, әнші әлемі» атты мақаласында романдағы ән мен әнші, өнер мен өнерпаз бейнелеріне жеке тоқталып, оның ішінде М. Әуезовтің «Топайкөк» арқылы «ән мен ғұмырды табыстырып, адам жанының нәзік сырын ән әуезімен айшықтауын» терең талдап қарастырады [96, 407-423].

Сондай-ақ, Шыңғыстау өңіріндегі акын-композиторлар әндерін, соның ішінде Шәкәрім әндерін сақтап жеткізуші Ниязбек Алдажаровтың айтуында «Топайкөктің» бір нұсқасының бүгінге жетуі – әннің Шыңғыстау өлкесінде кең тарағанын білдіреді. Ниязбек айтқан «Топайкөк» әуенінің бүгінгі нұсқадан алшақ тұстары да, ортақ тұстары да жоқ емес [16]. Оның мәтіні:

Табынып, сыйынамын құдіретке,

Бір өзің мәдәт бер деп тіршілікте.

Бауырынан Көкшетаудың түлеп ұшқан,

Сұрасаң әннің аты «Топайкөк» де, – болып келеді. (Екінші шумақ түсініксіз. Таспа сапасы төмен). Бұл шумақ Б. Балабеков әңгімесіндегі Ә. Сәтбаев айтты деген шумақпен негізі бір.

Ал Н. Әмірғалиев нұсқасындағы (...*Көкшетаудың баурында-ау екі қыздың, Еріккенде салатын-ау, аха-хай, «Топайкөгі»*) мәтіннің негізінде қыздармен айтыс немесе екі қызбен айтыстың жатқаны білінеді.

«Бабалар сөзі» көптомдығының 99 томында «Топайкөктің» екі нұсқасы берілген.

I нұсқа:

Жігіттер шәк келтірме құдіретке-ай,

Тілеймін медет бер деп барша үмметке-ай.

Баурында Көкшетаудың екі қыз-ау,

Ән салған осылай деп «Топай көкке», ей!

II нұсқа:

Көкшетау, Баянаула-ай, жер нояны,

Елінен көктей гүлдеп-ай, шығады әні.

Бауырында Көкшетаудың көкке шалқып,

Толғанып Жарылғаптың-ай, уай, «Топай көкке» салған әні.

Жарылғап ескі әншінің-ай маңғазы еді,

Өнді ерттеп, күйді мінген-ай ардагері.

Осы әнді Көкшетаудан әкелдім деп,

Баянға алып келіп-ай, уай, «Топайкөкке» жайған еді [97, 326-327].

Ал М. Ержанов орындауындағы мәтінде да аздаған парық бар.

Көкшетау, Баянауыл – жер науаны,

Елінен көктей гүлдеп шығады әні.

Көлінде Көкшетаудың көкке шығып,

Сондағы Жарылғаптың салған әні.

Жарылғап ескі әншінің маңғазы еді,
 Әнді ерттеп, күйді мінген ардагері.
 Осы әнді Көкшетаудан естідім деп,
 Баянға алып келіп жайған еді.

Сөз соңы, Н. Әмірғалиев мәтіні де, Н. Алдажаров мәтіні де ертеде жазылған нұсқалармен мазмұндас келеді. Тұтас ән немесе сөзі Абайдікі болған болса, алдыңғылардан бір ауыз сөз қалар еді. Ол туралы «Топайкөктің» бір нұсқасын қалдырған тегі шыңғыстаулық Н. Алдажаров та ештеңе айтпаған. Әсілі, ән Шыңғыстау өңіріне тарап, әні де, сөзі де Абайға телініп кеткен секілді.

№14. Қазақ өнерінің бір саласы – эпикалық-жыршылық дәстүр. Бұл бүгінгі күнде Сыр, Батыс және Жетісу өңірінде барынша сақталған. Осы өңірлермен салыстырғанда, өткен ғасырдың ортасынан бері Арқа, Шығыс өңірлерінде жыр айту кенжелеп, бүгінгі күні үзіліп қалды. Мұның себебін ғалымдар Арқадағы әншілік өнердің алға шығып кетуімен байланыстырады. Болмаса Жанақ, Арыстанбай, кешегі сал-серілер, бертінгі Шашубай, Майасар, Құлтумалар эпик жыршы болғаны анық. Олар елді ерлікке, бірлікке, ізгілікке тәрбиелеп, бағыттап отырды. Б. Жүсіпов: «Жыршының мақсаты суреттеу емес – тәрбиелеу. Жыршы – әлеуметтік ой-пікірді реттеуші және қалыптастырушы. Ақын – сыртқы дүниені ішкі дүние арқылы игерсе, жыршы – ішкі дүниенің сырларын сыртқы дүние заңдарын игеруге жұмылдырады. Жыршы – күрескер, дауылға қарсы ұшатын дауылпаз» [98, 73], – дейді.

Мысалы, «Қозы-Көрпеш – Баян сұлудың» Арқа өңірінде Жанақ және Бейсембай нұсқалары көп айтылған. Жырдың музыкалық құрылымын Б. Ерзакович Ш. Әбеновтің жеткізуі бойынша кіріспесінен бастап, «Сарыбайды жоқтауы», «Қарабайдың қайғысы», «Сақау кемпірдің қарғысы», «Таңсықтың жермен қоштасуы», «Таңсыққа шешесінің айтқан мақалы», «Бетпақ дала туралы», «Айбастың Таңсыққа кездесуі», «Таңсықтың Айбасқа қайтарған жауабы», «Қозы-Көрпештің зары», «Қозы-Көрпештің Баянға кездесуі», «Баянның жауабы», «Баянның зары», «Баянның өмірмен қоштасуы», «Таңсықтың Баянды жоқтауы» секілді бөлімдердің барлығы бөлек әуенмен орындалғанын таратып жазып, кең зерттеп, музыкалық талдау жасайды [51, 156-229].

Ш. Әбеновтің жеткізуінен Шыңғыстау өңірінде ежелден бар жырлардың өзі осылай түрленіп орындалғанын байқауға болады. Бұл турасында Ғ. Бисенова: «Бейсенбай Жақыпбеков (Т. Жұртбай Бейсенбай Жәнібекұлы деп жазады) көп жылдар Абай айналасында болды. Ол тек Абай әндерін ғана таратқан жоқ, ол көптеген жыр-дастандардың білгірі. Бейсенбай туралы кейінгілердің естелігінде «Қозы-Көрпеш – Баян сұлу» жырының әртүрлі эпизодтарына байланысты өз жанынан шығарған он жеті әуен нұсқалары болған. Ш. Әбеновтың жеткізген әуен ішіндегі «Баян сұлу зары» Бейсенбай шығарған әуен болуы мүмкін» [14, 117], – деген ой айтады. Т. Жұртбай Шыңғыстау, Арқа, Шығыс Түркістан өңіріне кең тараған «Түсіпхан» кассасының (Жетісу өңіріне «Нүсіпхан» деген атпен тараған) авторын Бейсенбай Жәнібекұлы деп жазады [68, 23].

Ал, жаңаша тұрпаттағы Абай поэмаларының ел ішінде құмарта, таласатармаса айтылғаны күдік тудырмайды және оған көптеген дәлелдер де бар. Тіпті, Шәкәрім Құдайбердіұлының «Еңлік-Кебек» поэмасын өзіне тиесілі әуенімен.

шығаруының өзі сол өңірдегі жыршылық өнерден хабар береді. Оны «Аманат» жинағындағы әртүрлі нұсқалардан да көруге болады [31, 67].

Абай шығармаларының ішінде жыр боп айтылып, Шыңғыстау өлкесінде кең тарағандарының бірі – «Ескендір» поэмасы. Бүгінгі күнде бұл поэманы орындаушылар кездеспегенмен, алдыңғы Г. И. Гизлер, К. Төлеутаев, Б. Ерзакович секілді ғалымдар еңбегінен көруге болады.

М. Әуезов: «Абайдың оригиналдық поэмасы үш шығарма: «Масғұт», «Ескендір», «Әзім». Бұл үш поэманың бәрі де ақынның қазақ өмірінен, өз ортасы, өз дәуірінің болмысынан алған шығармалары емес. Үшеуі де шығыстық дастан аңыздардан немесе ертегілік тақырыптардан алынған сюжеттерге құрылады. Тегінде, Абай бірнеше өлеңдерінде поэма жазуды өзіне мақсат етпеген тәрізденетін... Ондай әңгімелі өлеңдерден Абай өзі ойлаған өсиеттік, адамгершілік терең тәлім-тәрбие туа қоймайтындай көретін... Бірақ жалпы алғанда, көлемдері азғана, оқиға, сюжеттері шағын шыққан осы поэмалардың да негізгі идеясы мен мақсаты Абайдың көп лирикалық шығармаларындай, ұстаздық тәрбиелік ойларға арналғанын көреміз» [37, 186], – дейді.

Г. И. Гизлер еңбегінде Семей өңірінен мәтінсіз жазып алған алты ноталық үлгі беріледі, соның алтыншысына «Мелодия №6. Песня о Искандер-хане и его делах» деп, Ескендір жыры екеніне түсінік берілген [5, 149]. Оны Б. Ерзакович «У истоков казахского музыкознания» еңбегінде: «Бұл әскерімен Сырдария өңіріне дейін келген Александр Македонский туралы Г. И. Гизлердің соңғы жазып алған әні» [99, 132], – деп жазады.

«Ескендір. II» деген атпен А. Затаевич те Батыс өңірінің Бөкей бөлімінде Шамбулат Кударов деген адамнан мәтінсіз жазып алып, «500 ән-күй» жинағына енгізген [59, 510].

Спокойно и мечтательно. ♩ = 92

Шамбулат Кударов
Таловского района

Тағы да ескерте кетейік, А. Затаевич өзінің «1000 ән» және «500 ән-күй» жинақтарында санаулы әндердің ғана сөзін жазып алған, көбінесе ондағы әндердің барлығы мәтінсіз берілген. Ал 2007 жылы жарық көрген «500 ән-күйдің» жаңа басылымында сол әндердің мәтіні қойылып, ондағы ноталар да ретке келтіріліп жаңаша жарық көрген болатын. Сол «500 ән-күйдің» жаңа басылымында неге екені белгісіз, Орал өңірінен жазылып алынған «Ескендір. II» әуені Абайдың «Ескендірінің» мәтінімен берілген. Оның әуені шығыста айтылған «Ескендірдің» әуенінен мүлде алыс. А. Затаевичтің қазақ әнін жинаған уақыты өткен ғасырдың 20-шы жылдары десек, сол уақыттарда Абайдың «Ескендірі» батыс өңіріне жете қойды ма? 1909 жылғы жинақ ол кезде елге таралып болғанның өзінде «Ескендірдің» осы әуенмен айтылғаны қаншалықты дәлелді?

А. Затаевичтің алғашқы басылымы мен жаңа басылымда ырғақ жағынан және тактіге бөлуде өзгерістер бар. Сондай-ақ, «1000 ән» жинағында Әлкей Өтекиннің орындауында «Ескендір. Жаяу Мұсаның әні (II)» деген атпен тағы бір түрі берілген. Ол кейіннен З. Қоспақов құрастырған Жаяу Мұса әндерінің «Ақ сиса» жинағына:

Ескендір патша болып дүниені алған,
Қалмаған бұл жалғанда не бір арман.
Қайтсек те бір амалын табамыз деп,
Ізденіп мәңгі суын оған барған.

Бәріміз бір кісінің баласымыз,
Жігіттер, бір-біріңе қарасыңыз.
Бұл дүние ешкімге де бермес опа,

Жеріне бабаң барған барасыңыз, – деген мәтінмен енген [100, 92]. Мәтіннің қайдан алынғаны белгісіз. Себебі, А. Затаевич әнді мәтінсіз жазып алған.

Байсалды, армандай. ♩ = 92

О-сы жұрт Ес-кен-дір-ді бі-ле м(е)е-кен, ау, Ма-ке-до-ни ша-һа-ры
бол-ған ме-кен. Фи-лип-п пат - ша ба-ла - с(ы)ай, ер кө-ңіл-ді,
Мақ-тан сүй - гіш, қыз-ған-шақ а - дам е - кен - ай.

Б. Ерзаковичтің жоғарыда аталған еңбегінде: «Александр Македонский жайлы жырды К. Төлеутаев 1972 жылы «Ескендір Зұлқарнайын қиссасы» деген атпен балқаштық А. Ақышевтан жазып алған. Жыр мәтіні Абайдың «Ескендір» поэмасы бойынша орындалған» [99, 132], – дейді. Әрі осы еңбекте «Ескендірдің» үш түрлі нұсқасын салыстыра көрсетеді.

1-шумақ

Оу, О-сы жұрт Ес-кен-дір-ді бі-ле-м(е)е-кен, Ма-ке-до-ния

2-шумақ

Фи-лип өл - ді, Ес-кен - дір пат-ша бол-ды, Жа - сы әр-рең

3-шумақ

Сұм-дық-пен ғас-кер жи-ып, қа - ру - лан - ды, Жау бо-лып

1-шумақ

ша - һа - ры бол - ған ме-кен. Фи - лип пат-ша ба - ла - сы,

2-шумақ

жи(ы)р-ма бір - ге ә-зер тол - ды. Өз жүр-ты аз кө - рі - ніп,

3-шумақ

жа-қын жер-ге тү-р(а)т-тан - ды. Көп ел - ді кү - тін - бе - ген

1-шумақ

ер кө-ңіл - ді, Мақ-тан сүй - гіш, қыз - ған - шақ а - дам е - кен.

2-шумақ

көр - ші - лер-ге, Көз а - лар-тып қа - ра - ды оң - ды - сол-ды.

3-шумақ

қыр-ды, жой-ды, Хан-д(ы)өл-ті - ріп, қа-ла - сын тар-тып ал - ды.

Б. Ерзакович: «Ескендір туралы үш әннің әуенін салыстыра қарастырғанда аздаған өзгешеліктері болмаса, айтылуы және әуені жағынан ортақтық бар. Алдыңғы екі түрінің мәтіні белгісіз», – деп жазған [100, 133]. Бірақ Б. Ерзакович мәтіні белгісіз алдыңғы екі нұсқаны да, соңғысын да Абайдың «Ескендір» поэмасының мәтінімен берген. Ноталық жазбада берілген жырдың әуені Арқа, шығыс өңіріндегі «Түсіпхан», «Жетім бала», «Қабанбай батыр» секілді жырларды айтатын халықтық әуенмен айтылғандығын аңғаруға болады.

№15. Жазушы Т. Жұртбаев: «ШҚО Абай ауданы Қызыл ту совхозы Қазақстан бөлімшесінде тұратын қиссашы Күмісбек Әбілахашов көптеген қиссаларды білетін еді. 1980 жылдары жазушы Д. Рамазанға сол кісінің орындауында «Түсіпхан», «Қалқаман – Мамыр», Әсеттің «Ақсақ француз» қиссаларын жаздырттым, ол әзір де өзімде бар. Ал «Қалқаман – Мамыр» қиссасы туралы 1972 жылы «Қиссашы шопан» деген атпен «Жас Алашқа» мақала жазғам.

Сол қиссалардың ішінде Абайдың «Ескендір» мен «Масғұтын» әуенмен айтатын.

Ей, Күмісбектің күнгейі,
Күнге қарап күліп тұр.
Күміс бастау, бал бұлақ,

Бұтағына иіп тұр... – деп басталатын өзінің көрген-білгенін, жаңағы жыр-қиссалардың атын қосып айтатын өлеңі де бар болатын. Қиссаны айтқан кезде сөздің мәніне, жырдағы оқиғалардың әртүрлі дамуына байланысты бір әуеннің өзін түрлентіп, құбылтып отыратын», – деп Күмісбектің әуенімен Абайдың «Малға достың мұңы жоқ малдан басқа» өлеңін айтып берді. Біз оны «Масғұттың» сөзімен беріп отырмыз.

Жеткізген: Тұрсын Жұртбай

жат-қан кез-де, Кезбол-ды бір бей-ша-ра шал бай-ғұс-қа. Шал бай -ғұс
ай-ғай-лайды ат-тан са-лып, А -йы-рып ал-ған жан жоқ о - ны ба -рып.
Кім де бол-са бір ер -лік қы-ла-йын деп, Мас-ғұт ұш-ты ұ-ры-ға
оң -тай-ла-нып. Мас-ғұт ты ұ-ры шап-ты қы-лыш-пе-нен, Тә-уір-ақ
жан сақ-тап-ты жү-мыс-пе-нен. Е-сен а-ман шал-да-ғы құ-ты-лып-ты,
Мас -ғұт - тан - оу жау қаш -қан соң ұ - рыс-пе -нен - ей...

«Абай» журналындағы М. Ибраевтың «Майбасардың Мұхаметжаны» тарихи эссесінде: «Ахат ақсақалдың айтуынша Мұхаметжан акын, жырау да болған. «Жастық шақпен қоштасу», «Сері едік бұлғын жаға бұлғақтаған», «Ағайынға арыз» тағы басқа да көптеген өлең-жырлары, ұзақ толғаулары сақталмай қалған. Домбыраға өз сарынын қосып, Абайдың өлендерімен қатар «Ескендір», «Әзім әнгімесін», Ақылбайдың «Зұлыс», Мағауияның «Медғат – Қасым», Шәкәрімнің «Қалқаман – Мамыр» коссаларын жырлап өткен» [101, 70-79], – деп жазады. Осыдан-ақ Абай айналасында жыр, кисса, дастан айту үлкен дәстүр саналғанын аңғаруға болады. Өкініштісі сол – осы бір ұлы өнердің бүгінгі күні арқа, шығыс өңірлерінде үзіліп бара жатқандығы.

Міне, ел арасында Абай сөзімен айтылған немесе Абай әні, жыры деп айтылған халықтық нұсқалардың тасқа басылып, бүгінге жеткендегісі осындай. Тек осы 10-12 ән ғана емес, татьяналық әндер ішіндегі 1.4 (1-түрдің 4-нұсқасы) және 2-түрлері (2.1 мен 2.4 аралығындағы әндер) тұтас халықтық нұсқада айтылған. «Сегіз аяқтың» да А. Бимбоэс бастап жазып алған 1-түрлері (1-түрдің 3 нұсқасы) мен Т. Арғынбаев жеткізген түрі (4-түр) әлі күнге белгісіз, ешкім айтпайтын түр-нұсқалар болып тұр. Ол әндер бұл жинақ түсініктерінде жазылды.

Ғ. Бисенова «Мәскеудегі М. И. Глинка атындағы ОММММ қорында Ескендір Тынышпаевтың Абайдың «Қақтаған ақ күмістей кең маңдайлы» сөзімен айтылған «Әсет әні» деген әннің барын, Құрманғазы атындағы

Қазақ ұлттық консерваториясының қорында Ақсу ауданының тұрғындары Арғынбековтің жеткізуінде «Сегіз аяқ», Әмірғалиевтің жеткізуінде «Көзімнің қарасы», «Қапыда тоты», Нұрламановтың жеткізуінде «Жасымда ғылым бар деп ескермедім», Қапал ауданынан Айдабековтің айтуында «Қақтаған ақ күмістей кең маңдайлы» өлеңінің сөзімен айтылған «Қайран, көкем» әндері сақталғанын» айтады [14, 104].

Консерватория қорындағы экспедициялық кітапша тізімінде Абайға қатысты «Тоты құс түсті көбелек» (екі адамнан жазылған), «Жігіттер, ойын – арзан, күлкі – қымбат», М. Мұхаметжанова орындап қалдырған «Ғашықтың тілі – тілсіз тіл», «Абайдың толғауы» секілді әндер де бар. Өкінішке қарай, белгілі себептермен табылмады.

Міне, жалпы қолымызға тиген зерттеу еңбектері мен жинақтар, мұрағаттар мен қорлардан алынған Абайдың ән мұрасына қатысты аз-кем сөз осындай. Болашақта да Абайдың әндеріне қатысты деректер бұдан былай да табылып, әлі де жарыққа шығуы мүмкін. Оны уақыт еншісіне қалдырдық.

КҮЙЛЕР

Қазақтың дәстүрлі күйшілік өнерінің бір бұтағы Арқа өңірінде дамыған шертпе күйлер десек, осы шертпе күйдің майталман иелері Кетбұға, Байжігіт, Қызыл мойын Қуандық, Итаяқ, Тәттімбет, Тоқа, Қыздарбек, Әшімтай сияқты бірқатар ұлы күйшілердің есімдері көпке мәлім. Осы күйшілерден қалған ұлы дәстүр Абай заманында да жалғасын тауып, жібін үзбеген өнерпаздар болды. Абай айналасындағы күйшілік өнерге қатысты сөз болғанда бір адамның аты жиі аталады. Ол – Біткенбай Көрте.

Ахат Шәкәрімұлы естелігінде: «Абай Шәкәрімнің жасынан домбыраға құмарлығын байқап, күздің басында, керей руынан шыққан атақты домбырашы – Біткенбайды шақыртып алып, Шәкәрімге күй үйретуді тапсырады» – деп жазған [102, 781]. Осы Біткенбай атын А. Шәкәрімұлы 1982 жылы күйші, зерттеуші ғалым Абдулхамит Райымбергеновпен кездескен әңгімесінде де атайды [103, 36].

Т. Ибрагимов: «Шыңғыстау өңірінің шертпелері» жинағында: «Шыңғыстау өңіріне (екі бетіне де) Біткенбай алдындағы ұлы дәстүр басы – Тәттімбет. Осы дәстүр жалғастырушысының әсері тек Шәкәрімге ғана емес, Шәкәрімұлы Қабышқа да ықпал етті, одан Ағашаяқ та тыс қалмады» [104, 7], – десе, Б. Исабаев: «Біткенбайдан Абайдың өзі де күй үйренген. Тобықты еліндегі Бозанбайдың Бастақайы, Телетайдың Нұғманы сияқты күйшілердің барлығы Біткенбайды өзіне ұстаз тұтқан. Бұл өнерпаздардың бәрі де тарихтағы Байжігіт күйші мектебінің ізбасарлары» [102, 275], – дейді. Яғни, Абай төңірегіндегі күйшілік өнер белгілі ұлы дәстүрмен тамырлас, сабақтас.

Қаланың далаға таңсық өнері мен мәдениетін үйрену де Абай айналасында дәстүр боп қалыптасқан. Жазушы Т. Жұртбай: «Әр баласын қалаға оқуға жіберіп, алдына төрт-бес, тым құрығанда бір өнер үйреніп қайтуды аманат етті. Өнерсіз қайту – Абай алдындағы өлім саналады. Скрипка, мандолин, үш ішекті домбырамен «Балнияз» – Огинскийдің «Полонезі», «Ренді» – Моцарттың «Рондосы», «Түрік шеруі», татардың «Бала Мискені» орындалды. Семейдегі поляк революционерлерінің әндерін үйренді. Орыстың «Айлы түнін» күмбірлетті» [68, 20], – деп жазады.

Бүгінде Қазақстанның Шығыс өлкесіне ғана тән үш ішекті домбыраны Абай атымен байланыстырып жатамыз. Ол рас та, оны Жидебай, Семейдегі қорық-мұражай мен Ықылас атындағы Халық аспаптар музейіндегі ақыннан қалған жәдігерлер куәлік етеді. Абай ұстаған, Абай сөйлеткен үш ішекті домбыра кейінгі Ақылбай, Әлмағамбет, Исарилдарға сабақтасып, Мұсахан Әзілханов, Шәкер Әбенев, Жарқын Шәкәрімұлы, Нұргүл Әкімқожа, Рүстем Нұркеновтерге дейін жалғасты. Бірақ өткен ғасырдың 70-жылдарынан бастап ақынның шығарған күйлерінің де болғаны жайлы аңыздар пайда бола бастады.

1977 жылы Шығыс Қазақстан облысы Катонқарағай жерінен музыкатанушы Қ. Жүзбасов алғаш рет Абайдың күйі деген атпен «Желдірме»

күйін жазып алып, нотаға түсірсе, «Май түні» мен «Торжорға» 1983 жылы республикалық телеарна арқылы Ғайса Сармурзиннің орындауында халыққа таныстырылды. 1967 жылы фольклорлық экспедицияда жазылып алынған «Майдақоңыр» күйі Құрманғазы атындағы консерваторияның фольклорлық зертхана мұрағатынан табылды (Жинақтың I бөлімі мен түсініктерге жарияланған жылдар ретімен берілді).

«Май түні» мен «Торжорға» У. Бекенов сынды күйші-зерттеушілердің нотаға түсіртіп, насихат жасауының арқасында елішіне де тарады, ғылыми айналымға да түсті. Уәли Бекенов «Май түні» мен «Торжорға» мақаласында: «Ғайса ақсақал осы екі күйді өзінің орындауында нотаға түсірткендегі қуаныш сезімін былайша жеткізген еді: «Шырағым Уәли, бұл күйлерді кезінде Мұқан Төлебаев пен Мұхтар Әуезов менен естіп тындаған. Алайда олар құптағанмен, нотаға түсірудің сәті түспеді. Мұқан марқұм қайтыс болардан 1 жылдай бұрын Бурабайда демалып жатқанында мен оған осы екі күйді домбырада орындап бердім.

– Мынау аса қажетті асыл дүниелер екен. Екеуін де осы домбыра шертісіңмен нотаға түсіріп алайын, – деген болатын сонда. Бірақ науқасы асықна бастаған соң Алматыға күні бұрын қайтып кетті де, күйлер нотаға түспей қала берді. Өкінішімнің екіншісі – бірде жолсапармен Алматыға барғанымда сәлем бермекке Мұхтар Әуезовтің үйіне соқтым. Ол да осы екі күй жөнінен хабардар екен. Дереву домбырасын ұсынып, «Май түні» мен «Торжорғаны» шерткізді. Сөйтті де:

– Сен Латиф Хамидиді сонау Семейден білесің ғой. Ол Абайдың көп әндерін Архамға домбырада орындатып, нотаға түсіріпті. Мына күйлердің нотасын сол жазсын, – деді. Бірақ, амал не, Ләкең екеуіміз сол жолы кездесе алмадық. Қос Мұқанның тапсырмасын орындау сәті енді түсіп, парызымды өтегендей сезімдемін» – деген естелік айтады [105, 190].

Бірақ Абайдың күй шығарғаны жайлы М. Әуезовтен кездеспейді. Оған дейін Абай туралы естеліктер жазған ұлдары Кәкітайда да, Тұрағұлда да, шәкірт-замандастары Көкбайда да, Төлеуде де Абайдың күй шығарғаны, күйлері болғаны жайлы сөз жоқ.

Т. Жұртбай педагог, этнолог Садық Қасимановтың¹ ертеректе халық күйін Абайға теліп, ойнағанын айтады. Бірақ қай күй екені белгісіз. Бұл ақынның күйлері табылғанға дейін болған. Себебі, С. Қасиманов Абайдың күйі алғаш табылған 1977 жылы өмірден өтіп кеткен еді. Осыған қарағанда, күй туралы сөздер қауесет емес пе екен деген де ой келеді.

Осындай нақты деректердің болмауы мен музыкалық құрылым, көркемдік деңгейіне қарай ақын күйлеріне әртүрлі ой-пікірлер де болмай жатқан жоқ. Мысалы, Т. Қоңыратбай: «Арқа жерінде күйден гөрі ән мәдениетінің басымдау дамығаны белгілі. Абай да артына көбіне ән қалдырған. Оның үстіне үш күймен Абайдың күйшілік өнердегі орнын, стилі мен көркемдік

¹ С. Қасиманов «Сұрғылт тұман дым бүркіп» әнінің бір нұсқасын жеткізген.

тәсілдерін анықтау да өте қиын. Міне, осы жайларды ескере келгенде, Абайдың күй мұрасы туралы сөз қозғау әлі ертерек болып көрінеді» – дейді [80, 309].

Сондай-ақ, соңғы екі-үш жыл көлемінде Абайдың күйі деген атпен тағы да күйлер табылып, мақалалар жарияланып жатыр. Бұрынғы иә бүгінгі табылып жатқан күйлері әлі күнге дейін ақын әндеріндей музыкалық-теориялық тұрғыдан терең зерттелді деп те айта алмаймыз. Бұрын айтылған соң, ескеру бізге міндет болды.

Дегенмен, «Абайдың күйлері» болып жеткен қарапайым әрі әртүрлі құрылымда келетін бұл күйлер бүгінгі күні жеке орындаушылар мен ансамбль, оркестрлердің репертуарынан орын алып отыр.

Желдірме. «Желдірме» – «Абай» энциклопедиясында жарияланған мәліметке сәйкес, бұл күйді ғалым Қайролла Жүзбасов 1977 жылы экспедициялық іссапармен Шығыс Қазақстан облысы Қатонқарағай ауданына барғанда жазып алған. Күйді жеткізуші – Хамза Демшінов [11, 82]. Күй жайында бұдан өзге ақпарат кездеспейді.

Жалпы, Абайдың күй мұрасына қатысты пікірлердің бар екені айтылды. Бірақ ол пікірлерде ақын мұрасына сақ қарау, сырттан келгенді жөнсіз жапсыра бермеу, кәсіби және көркемдік тұрғыда саралау ләзім деген жанашырлық ниет жатқанын байқауға болады.

Т. Қоңыратбай: «Абайдың музыкалық мұрасы тұсында көрінген тағы бір жаңалық – ақын-композитор күйлерінің табылуы. Абайдың күй мұрасы табылып жатса, оны тек қана құптау керек. Бірақ мұндай істе ақын шығармашылығының негізгі арнасы мен қосалқы, бәлкім өткінші салаларының ара-жігін анық таныған жөн. Осы тұрғыдан келгенде аталған күйлердің пішімі, құрылымы, музыкалық үн-әуен жағынан Абайдың ән мұрасына жақындығы байқала бермейді. Күйлердің көркемдік деңгейі де аса биік емес. Кей тұстары қос ішекті домбырада сыңар дауысты болып келеді. Күй соңында кездесетін гармониялық минор құрылымы да композитор стиліне қонымсыздау көрінеді. Тағы бір айтарымыз, желдірме – эпикалық дәстүрге тән жанр, терменің кештеу туған бір саласы. Қазақ халқының музыкалық мәдениетіне әзірге Иса Байзақовтың бес желдірмесі ғана мәлім. Олай болса, Абайдың желдірмесі де кейін туған шығарма болуы мүмкін. Музыка зерттеушісі Қ. Жүзбасов бұл күйді бергі жерде – 1977 жылы жазып алған. Ғайса Сармурзин орындаған екі күйге келер болсақ, олардың таралу тарихы бізге жетпеген. Орындаушы аталған күйлерді кімнен үйренгенін, қазақ жерінің қай аймағында таралғанын жеткізбеген. Халық шығармаларының дәстүр аясында таралатынын ескерер болсақ, бұл күйді қандай дәстүрге жатқызуға болады?» [80, 309], – дейді.

Май түні. Күйдің шығу себебі жайында нақтылы дерек жоқ. Күй сарыны, жыл мезгілінің жаз айындағы жайма шуақтықты, күннің мамыражай-

лығын айшықты бейнелейді. Абай әндерінің әуезді, лирикалық интонациялары күймен бірге ұштаса қабысып жатады. Күйді Ғайса Сармурзин Абайдың немересі Исрайылдан, ал Исрайыл ақынның өзінен тікелей үйреніпті. У. Бекенов: «Май түні» күйі негізінен лирикалық әуен-сарынды, өзінің атына лайық табиғат сұлулығын бейнелейтін, соль минор тонында орындалатын, екі бөлімді шертпе күй. Мұндағы бес тактіден келетін қысқа қайырымды қайталау иірімдері Абай әуендерін еске түсіреді» [105, 190], – дейді.

Музыкатанушы А. Қазтуғанова: «Май түні» табиғат сұлулығын бейнелеп, терең сезіммен орындалады. Күйдегі табиғи минор мен гармониялық минордың астасып келуі Абай әндеріне тән ерекшелік. Атап айтатын болсақ, «Есінде бар ма жас күнің», «Татьяна сөзінің» 4-нұсқасында және т. б. әндерінде мұндай ерекшеліктер байқалады. Күй әуенінің даму желісі де оның әндерімен сабақтастықты аңғартады. Мәселен, күйдің кіріспе бөлімінде асықпай, біртіндеп дамиды әуеннің кенеттен жоғары қарай секірме жасауы, Абайдың «Бойы бұлған» әнінде кездесетін тәсіл іспеттес. Ал күйдегі тізбектеліп, сатылай өрбитін иірімдер оның «Көзімнің қарасы», «Қараңғы түнде тау қалғып», «Қарашада өмір тұр» әндерімен ұштасады» [106], – дейді.

«Май түні» мен «Торыжорға» күйлеріне қатысты бір сөз. Екі күйдің У. Бекенов ойнап түсірткен үлгісі бүгінгі күні халыққа кең танылды. Бірақ екі күйдің біз білмейтін нұсқасын семейлік күйші, ұстаз С. Малаев қана орындайды. Ол бұл күйлерді алғаш 1983 жылы Ғ. Сармурзиннің телехабарда орындағанынан дыбыс таспасына жазып алып, сол арқылы нотаға түсірген. Ол таспа әлі күнге дейін С. Малаевтың өзінде сақтаулы. У. Бекенов пен С. Малаев түсірген үлгіде көркемдік жағынан біршама айырмашылықтар бар. Әсіресе, С. Малаев үлгісінде өзгеше өрнектер кездеседі және «Торыжорға» күйі ұзақтау ойналады. Бұл нұсқалар «Шыңғыстау өңірінің шертпелері» жинағына енген [104, 31-35]. Бұл күйлерді У. Бекенов те Ғ. Сармурзиннің орындауында түсірген деп айтылғанмен, оның ноталық үлгісінің өзгеше болуын білетін адамдар У. Бекеновтің күйді өзі емес, басқа адамға түсірткенімен түсіндіреді. Біз осыған байланысты «Май түні» мен «Торыжорғанын» Ғ. Сармурзин орындауынан түсірілген С. Малаев үлгісін I нұсқа ретінде, ал У. Бекенов үлгісін II нұсқа ретінде ұсынып, екі үлгіні де жинақтың I бөліміне енгіздік.

Торыжорға. Күйді жеткізуші – Ғайса Сармурзин. Күй алғаш АСҚ жинағына жарияланған. Бірақ жинақта: «Ғайсаның Абай ауылында тұратын Оспан деген жылқышы күйеу баласы ақын ел-жұртты аралағанда атқосшы болып бірге жүреді екен. Оспан домбыраны жақсы тартқан және Абайдың әндері мен күйлерін ақынның өз орындауында тыңдай жүріп, оның «Торжорға» күйін көкейінде тұтып қалса керек. Ал күйдің шығуына мына бір оқиға себеп болады. Абай таланты бас идірген Дәке деген дәулетті бір адам ақынды құрметтеп, ат сыйлайды. Жорғаның көз тартар сұлулығы мен әсем

жүрісіне сүйсінген Абай бірден-ақ оған «Торжорға» деп ат қояды. Осы шағын эпизод М. Әуезовтің «Абай жолы» романында суреттелген. 1924 жылы Оспан үйінде қонақта отырғанда үйреніп алған. Бұл күйді Ғайсағаң (Сармурзин) содан бері жадында сақтап келіп, бүгінгі ұрпаққа жеткізіп отыр» деген күй тарихы да, ондағы оқиғалардың болған жылдары да салыстырылмаған күйде, қисынсыздау деректермен берілген. [13, 72-82]. Және бұл күй тарихы кейінгі жинақтарға да осылай енген.

Біріншіден, Абай күйін жеткізген Оспанның Ғайсаға ешқандай туыстық (Ғайсаның Оспан деген күйеу баласы) қатысы бар деп айтылмайды. Екіншіден, Абай мен Ғайсаның заманының арасында салыстыруға келмейтін айырмашылық жатыр. Ғ. Сармурзин Абай дүниеден өткен 1904 жылы туған. Егер Оспан Ғайсаның күйеу баласы болған жағдайда, Ғайсадан кемінде 25-30 жыл кейін туу керек. Сондықтан мұны АСҚ жинағында кеткен қателіктердің бірі деп түсінеміз.

Ал күйдің дүниеге келуі жайында Уәли Бекенов «Абай» журналына берген мақаласында былай деп жазады: «Торжорға» күйін Ғайса Сармурзин өте ерте-ректе Оспан деген кісіден үйренген. Ол да домбырашы екен. Абайдың жылқысын бағып, атқосшысы болған. Ел арасындағы сауық кештерде мынау Абай ағамыздың «Торжорға» атты күйі еді деп, домбырасын құйқылжытып тартып, тыңдаушысын баураған. Бұл күйдің шығу тарихы былай айтылады.

Абайдың сүйікті ұлы Әбдірахман әскери артиллерия академиясына оқуға түскен жылы қатты сырқаттанып, бұрынғы Верный қаласындағы ауруханада жатқан кезінде оны күтуге Абай кіші баласы Мағауияны жіберді. Мағауия бірде ұлы жүздің Дат деген адамына кездеседі. Абайдың баласының осында екенінен күні бұрын хабардар Дат оған бірден үйіріліп, құрмет көрсетеді де, кетерінде астындағы торы жорғасын сыйға тартып, үлкен өтініш жасайды.

– Еліңе ала бар. Абай ағамызға жасаған сыйым болсын. Ұлы жүздің бір жігіті сәлемдемеге жіберген бір тайы еді деп ала кеткін.

Сөйтіп қоярда-қоймай жүріп торы жорғаны Мағауия арқылы Абайға жолдайды. Бұл жөнінде «Абай жолы» романында айтылған. «Торжорға» күйі атына сай, тұлпар түлігіне арналған тартымды туынды. Абайдың:

Тығылмай әм сүрінбей, жүрсе көсем,

Иек қағып, еліріп басса әсем.

Шапса – жүйрік, мінсе – берік, жуан, жуас,

Разы емен осындай ат мінбесем.

Аяны тымақты алшы кигізгендей,

Кісіні бол-бол қағып жүргізгендей... – деп жырлағанындай, «Торжорға» күйі әуендік ырғақ иірімдерінің әсем саздылығымен, музыкалық суреткерлігімен, бейнелеу толқындарының нақтылығымен ерекшеленеді. Ол соль мажор тонында орындалатын, әсем өрнекті, жүрдек, ойнақы шертпе күй. Шығарма ырғағында тайпалған ат жүрісі, әсем жорғаның екпін бейнесі шебер суреттелген» [105, 189-190], – деп күй тарихы мен табиғатына, оның музыкалық ерекшелігіне сипаттама береді.

Майдақоңыр. Күйді жеткізген – Жүнісбай Стамбаев (1891–1973). Ол – бұрынғы Семей облысы Шұбартау ауданы Айғыз ауылында дүниеген келген. Ж. Стамбаев Байжігіт, Қызылмойын Қуандық, Тәттімбет, Кенжебайлар қалыптастырған шертпе күй дәстүрінің өкілі болып табылады. Жүнісбай солардан бері қарай күй дәстүрін ұстанған Бодау мен Қызайларға шәкірт болған күйші. Ол өзінің жиен немересі Таласбек Әсемқұловты жастайынан тәрбиелеп, сол арқылы Байжігіттің және одан да басқа көптеген халық күйлерін бүгінге қалдырған.

1967 жылы күйші тұрған Шығыс Қазақстан облысы, Аягөз ауданындағы Калинин совхозына (Айғыз) Алматыдан арнайы келген фольклорлық экспедиция өкілдері «Майдақоңыр» күйін жазып алған. Аудиожазба Құрманғазы атындағы консерваторияның фольклорлық зертхана мұрағатынан табылды [19]. Жазылып алынған жылы алдыңғы күйлерден бұрын болғанымен, жарияланған жылы кейін болғандықтан күйлердің соны болып беріліп отыр.

Бұл күйді фольклорлық зертханадан тапқан – М. Әбуғазы. Күйдің қалай табылғаны жөнінде М. Әбуғазыдан сұрағанымызда, ол: «2008 жылы «Шығыстың шыңырау күйлерін» жинағын құрастыру кезінде жан-жақтан күйлер іздеп, жинастырдым. Консерваторияның фольклорлық зертханасын қарағанымда, фольклорлық экспедиция 1967 жылы Семей облысының Шұбартау ауданына барып, Жүнісбай Стамбаев ақсақалды да жазған екен. Онда ол кісі тартқан Байжігіттің «Алмажайы», Қызылмойын Қуандықтың «Қоскөмей – Терісқақпай» деген күйлері жазылыпты. Соның ішінде Абайдың «Майдақоңыры» да болды. Мен солардың бәрін нотаға түсірдім. Бірақ «Майдақоңырға» байланысты «Бұл Абайдың өз күйі ме? Әлде Абай деген басқа біреудің күйі емес пе?» деген менде күмәнді ой болды. Себебі, «Майдақоңырдың» бір жері Қайрақбай Шәлекенұлының «Молқоңыр» күйіне келеді екен. Осы ойымды Таласбек Әсемқұловқа айтып, сұрап едім, «Кәдімгі Абай Құнанбаев, оны атам тартатын» деп жауап берді. Екі күйдің ұқсауын Қайрақбай мен Абайдың Қарамола съезінде кездескенімен байланыстыруға болады. Ол кездегі өнерпаздар бір-бірінен үлгі, өрнек ала берген ғой. Осыдан кейін «Шығыстың шыңырау күйлері» жинағына енгізіп, ол 2009 жылы жарық көрді» деп жауап берді. Расында, екі күйдің әуендерінің де, бірі «Молқоңыр», бірі «Майдақоңыр» болып аттарының да ұқсауы екі тұлғаның кездесуімен байланысты болуы да мүмкін.

Бірақ Абайдың бұл күйінің тарихы, оның Жүнісбай Стамбаевқа жетуі жайында нақты дерек бар деп айта алмаймыз. Біздің пайымдауымызша, Аягөз, Шұбартау өңірі Шыңғыстауға іргелес жатқан, кезінде Абай ауылының Бақанас, Байқошқарды (сырт Шыңғыстау) бірде жайлау, бірде күзеу етіп көшіп қонған, ауылы аралас, қойы қоралас жатқан ел. Күй Жүнісбай күйшіге ел ішінен, құлағына сіңген болуы мүмкін. Күй Ж. Стамбаевтың орындауында нотаға түсіп, алғаш «Шығыстың шыңырау күйлері» жинағында басылған [107, 168-169].

Абайдың ақтолқыны. Абай мұрасына қатысты тың деректердің табылуы бұл ғасырда да жалғасын тауып отыр. Ел арасындағы көнекөз ақсақалдар мен өнер өлкесінде өрісін кеңейткен ардагер өнерпаздардан әртүрлі деректердің жетуі – соның айғағы. Абайға қатысты бұл жолғы сөз «Ақтолқын» күйі жайлы болмақ.

2020 жылы ақынның академиялық толық жинағын құрастыру кезінде «Егемен Қазақстан» газетіне күйші-зерттеуші, өнертану PhD докторы Ардаби Мәулетұлының «Абайдың «Ақтолқын» күйі» мақаласы жарық көрді. Осыдан кейін Ардаби өзі хабарласып, күй мен оның бүгінге жетуі турасында түсіндірді. Бірақ ол кезде бұхараға әлі белгісіз, музыка зерттеушілерге бейтаныс күйді жинаққа енгізуге асықпадық. Ол – тыңнан «Абайдікі» деп жеткен қандай да бір шығармаға өте сақ қарау әрі алдымен мамандардың талқысынан өту дегенді мақсат тұтудан туған шешім еді. Содан бергі екі жылдан аса уақытта Абайдың «Ақтолқын» күйі өнерпаздар мен өнертанушыларға, өнерді түсініп бағалайтын, оның ішінде күйге зейінді жұртқа біршама белгілі болды. Бірақ осы уақыт ішінде музыкатанушылар тарапынан күй жайлы, оның Абай музыкасымен байланысын ғылыми-теориялық тұрғыда салыстырып, таратып айтып, талдау жасап, бағалаған пікір көрінбеді. Тек, күйші Қ. Жұмағалиев «Абай Құнанбаевтың ән-күйлерінің ерекшеліктері» дейтін мақаласында терең талдамаса да, ақынның алдыңғы күйлері ішінде «Майдақоңырға» жақындығын ғана атап өтеді [103, 48-55].

Жинақты қайта қарастырған тұста, бұл күйді бесінші күй қылып қоспасақта, ел ішінен жеткен мұндай мұраның бар екенінен хабардар етіп, әлі де жұрт талқысына ұсына отырып, «Түсініктер» бөлімінде бергенді жөн санадық.

Күй Қытай жерінен табылған. Ардаби Мәулетұлы өз мақаласында: «М. Әбуғазымен бірлесіп «Әшім және Іле аймағының күйлері» атты Іле бойындағы күйшілердің күйлерін негіз еткен бір кітап құрастырдық. Осы кітапқа қатысты материалдар жинау мақсатында 2008 жылдың жаз кезінде ҚХР-ның Іле қазақ автономиялы облысына күй жинау жұмыстарымен бардым. Іленің Күнес ауданы Зекті қалашығында тұратын Имаш Асқарбекұлы (ол кезде 88 жаста еді) және Камал Мақайұлымен болған бір сұхбатта Іле бойындағы ертедегі күйшілердің орындауында «Абылай ханның сыбызғысы», «Абайдың ақтолқыны», «Қызылмойын Қуандықтың күйі», «Қарайт батырдың күйі» сияқты ескі күйлердің соңғы кездерде ұмыт бола бастағанын өкінішпен айтты. Әшімнің «Ақ ерке» деген күйін «Абайдың ақтолқыны» деп жаңсақ айтып отыр ма деген оймен, әңгімеге араласып анықтап сұрағанымда, Имаш ақсақал маған «Ақ ерке» күйінің басқа күй екенін, ал «Абайдың ақтолқыны» атты күйдің бұрыннан бері тартылып келе жатқан көне күй екенін айтты» – дейді [108]. Бірақ «Ақерке» күйінің Абайдың «Ақтолқынына» қаншалықты қатысы бар, ол ашылып жазылмаған. (Бұл сұхбат You Tube әлеуметтік желісіндегі «Ardabi Күй Күдірет Kazakh musik» парақшасында сақтаулы) [109].

А. Мәулетұлы екінші рет 2010 жылы Қытайдағы қазақтар арасында сақталған музыкалық мұраларды жинау экспедициясы кезінде, Іле қазақ ав-

тономиялы облысы Қорғас ауданы Сарыбұлақ ауылының Шұбарағаш деген жерінде тұратын 73 жасқа келген Мәлік Әлиақынұлы есімді күйші ақсақалды кездестіріп, одан оннан аса күй жазып алған. Мәлік ақсақал әңгіме барысында Сарыбұлақта ел басқарған Тергеусіз Бәлекейұлы деген күйші болғанын және одан қалған күйлердің Тергеусіздің Ыбырай, Дәуіт деген балалары арқылы өзіне жеткенін айтады. Сонымен қатар, Мәлік күйшінің айтуынша, Тергеусіздің Қуанышбай деген кенже баласы да керемет күйші және ол атақты Әшім күйшімен рухани жақын болған. 1980 жылы Қуанышбай Тергеусізұлы магнитофон таспасына өз қолымен бірнеше күй жазып, ол күйлердің Тергеусіздің немересі Сатыбалды Ыбырайұлының қолында сақталғанын да айтқан. Осыдан кейін Ардаби Мәулетұлы Сатыбалды Ыбырайұлын іздеп тауып, сол ұнтаспаны өзіне көшіріп алғанын жазады. Сол күйлердің арасында «Абайдың ақтолқыны» да болған. Ардабидің елге әкеп, жұртқа таныстырып жүргені – осы күй. Күй оң бұрауда ойналған. Ардаби Мәулетұлы «Абайдың Ақтолқыны» күйінің әуенін, құрылымын ақынның алдыңғы табылған күйлерімен салыстырады. Әсіресе, күйдің табиғаты мен мазмұны Жүнісбай Стамбаев жеткізген «Майдақоңыр» күйіне жақындығын айтады [108]. Төменде Абайдың «Ақтолқыны».

Орындаған - Қуанышбай Тергеусізұлы
Нотаға түсірген - Жанғали Жүзбай

Орта екпінмен, ойлы

The musical score is written for a single melodic line in G major. It consists of ten staves of music. The time signatures vary throughout the piece, including 4/4, 3/4, 2/4, and 3/2. Dynamic markings include *mf* (mezzo-forte) and *f* (forte). The notation includes eighth and sixteenth notes, often beamed together, and rests. Some notes are marked with a 'V' above them, possibly indicating accents or specific articulation. The score is presented in a clean, professional layout with clear staff lines and notes.

Ал жоғарыда айтылған «Абайдың Ақтолқыны» мен «Акеркенін» бір-біріне қаншалықты қатысы бар? Жоғарыда сілтемесі берілген әлеуметтік желідегі Әшімнің шәкірті Имаш Асқарбекұлымен болған сұхбатты сөзбе-сөз толық бергіміз келіп отыр.

– Ақсақал, «Ақтолқын» дегеніңіз «Акерке» емес пе?» деген Ардабидің сұрағына Имаш Асқарбекұлы:

– Жоқ, «Акерке» басқа, «Абайдың ақтолқыны» деп шертеді. Қазақстаннан мамандар келді (1950 жылдар). Сонда Әшімнің домбырасын шерткізген уақта «Бір жоғымыз табылды» деп айтты, – деп жауап береді. Осы жерде бірге отырған Имаш күйшінің бұл сөзіне Әшімнің екінші шәкірті Камал Мақайұлы қарсылық білдіріп, ештеңе демейді [110]. Бірақ бір көңіл аударар нәрсе, Қазақстаннан келген мамандар «Абайдың ақтолқынын» Әшімнің өзінен тындаған. Ол Әшімнің Іле қазақ автономиялы ауданы Құлжа қаласында құрылған «Қазақ-қырғыз мәдени ұйымында» жұмыс істеп жүрген кезі. Ал Қазақстаннан келген маман кім болды? Ол – әзірге белгісіз.

Имаш Асқарбекұлының «Акеркені» «басқа күй» деуі мен Камал Мақайұлының оған қарсылық білдіріп, ештеңе демеуінің сырына үңілгенімізде, Имаш Асқарбекұлының «Акеркені» «басқа күй» деуі – «Акерке» біріншіден теріс бұраудағы күй болса, екіншіден, ол бүгінгі күнде Әшімнің күйі болып орындалады. Ол М. Әбуғазы мен А. Мәулетұлы құрастырған «Әшім және Іле аймағының күйлері» жинағына солай енген [110, 74]. Ал Ардаби жеткізіп отырған «Абайдың ақтолқыны» жоғарыда берілгендей, оң бұрауда шертіледі.

Ал Камал Мақайұлының қарсылық білдіріп, ештеңе демеуі – ол «Акерке» күйін ертеректе бір жерлерде «Акерке» деп, енді бір жерлерде «Абайдың ақтолқыны» деп ойнаған. Құлжа қаласының жергілікті радиосынан берілген хабарда: «Акерке» деген күй тарихтан бері қарай осылай аталып келе жатқан күй болатын. 1953 жылы Қазақстаннан мамандар келген кезде Бестөбеде Әшімге

домбыра шерткізген екен. Сол кезде «Абайдың ақтолқыны» деп шертіпті. Сонда бұл күйдің аты екі түрлі айтылады» – деп тартқан екен бізге жіберілген аудиожазбада. Одан бөлек, Камал Мақайұлы Шыңжаңда шығатын белгілі ғылыми журналға да күй тарихын жазып, нотасына дейін жариялаған (Камал Мақайұлы нота танымаған адам. Күйді нотаға сауаты бар адамдарға түсірткен). Онда да күй нотаға теріс бұрауда түсірілген. Ол жайында төменде тоқталамыз. Ардабидің «Ақтолқынды» «Ақерке» емес пе?» деуі содан.

Камал Мақайұлы Ардаби Мәулетұлының ұстазы болғандықтан, осының мән-жайын сұрағанымызда, «Бұл туралы ұстазымнан сұрағанымда «мен жаңылыппын» деп жауап берді» деді. Ақырында бір күй екі атаумен («Ақерке», «Ақтолқын») тарап кеткен. Төменде Әшімнің «Ақерке» күйі.

Әшім Дүңшіұлы
Ор. Ардаби Мәулетұлы

Баяу, ойлана

2021 жылы «Жетісу» телеарнасының «Қазақ үні» хабарында шертерші Айбол Құдайбергенов «Ақтолқын» күйін орындап, тарихы мен нотасы Қытайда шығатын белгілі журналға Камал Мақайұлының атынан жарияланғанын, оны Қытайдан келген журналист Қажет Андасұлынан алғанын және сол бойынша үйренгенін әңгімелейді. Сонымен қатар, Айбол Құдайберген Қажет Андастың жариялаған мақаласы бойынша күйдің шығу тарихын айтып, сол сайыста Абай мен Шәкәрім төрешілік еткенін де жеткізеді. Ол орындаған күйдің аты да «Ақтолқын» болғанымен, күй теріс бұрауда орындалған Әшімнің «Акеркесі» екені анық [111]. Оны Ардаби Мәулетұлы да растап, Әшімнің «Акерке» күйі екенін және өзі тартқанынан әлдеқайда қысқа әрі аздаған өзгешелігі бар екенін айтады.

Айбол Құдайбергенов дерек берген Қажет Андасқа хабарласып, ол жариялаған мақаламен танысып шыққанымызда, мақала авторы Қажет Андастың әкесі қаламгер, зерттеуші Андас Омарақын екенін білдік. Мақаланы түрлі басылымдарда жарық көрген еңбектер мен қолжазба негізінде реттеп ұсынған – қаламгердің ұлы, журналист Қажет Андас екен. Сол Андас Омарақынның «Қызайдан шыққан бітімгерлер» мақаласында: «Әшімнің шәкірті Камал Мақайұлы ұстазынан үйренгені бойынша бұл күйді 1995 жылы Абайдың 150 жылдығына орай нотаға түсіріп, ел назарына ұсынады. Нота домбыраның оң бұрауына (суретте нота теріс бұрауда түскен. – Е. Ш.) ыңғайластырып жазылған» – деп жазып және Камал Мақайұлы мақаласындағы күйдің факсимилесі берілген [112].

Сондықтан алдымен Қажет Андас арқылы қолымызға тиген 1995 жылы «Шыңжаң қоғамдық ғылымы» журналының №3 санында жарияланған Камал Мақайұлының «Абайдың күйі «Ақтолқын» мақаласына назар салғанды жөн көрдік. Онда:

«Іленің Күнес ауданында 1836–1920 жылдар мөлшерінде Қоңқай молда (Қоңқай домбырашы) деген адам өткен. Қоңқай сол кездегі қазақ ішінде жоғары мағлұматты молда, атақты домбырашы болған. Қоңқайдың төл шәкірті Әшім ол кісі туралы мынадай әңгіме шерткен еді: «Іледе өткен Байеке, Сасан, билермен бірге Қоңқай молда да 1890 жылдар маңайында қазақтың Көктұма сиезіне өнерпаз қатарында қатынасыпты. Қазақ елі ол заманда ру, тайпа арасындағы ойламаған жерден кезіккен дау, шараларды иісі қазақ болып бас қосып, ақылдасып, бітім жасап шешкен. Көңілдегі кірбездіктерді арылтып, көк қасқа

тай, ақсарбас қой айтып сойып, ынтымақ, береке-бірлік тілегіне келіп тарқасатын болған. Береке-бірліктің ұйтқысы болған осындай басқосуларда ақындыр өлен айтып, әншілер асқақтата ән шырқап, домбырашылар күмбірлете күй шерткен. Ат шаптырып және басқа да ұлттық ойындар ойнап, думанды той жасап, елдікке келіп тарқасқан екен. Мұны «Ердің тірлігі – елдің бірлігі» деп атапты.

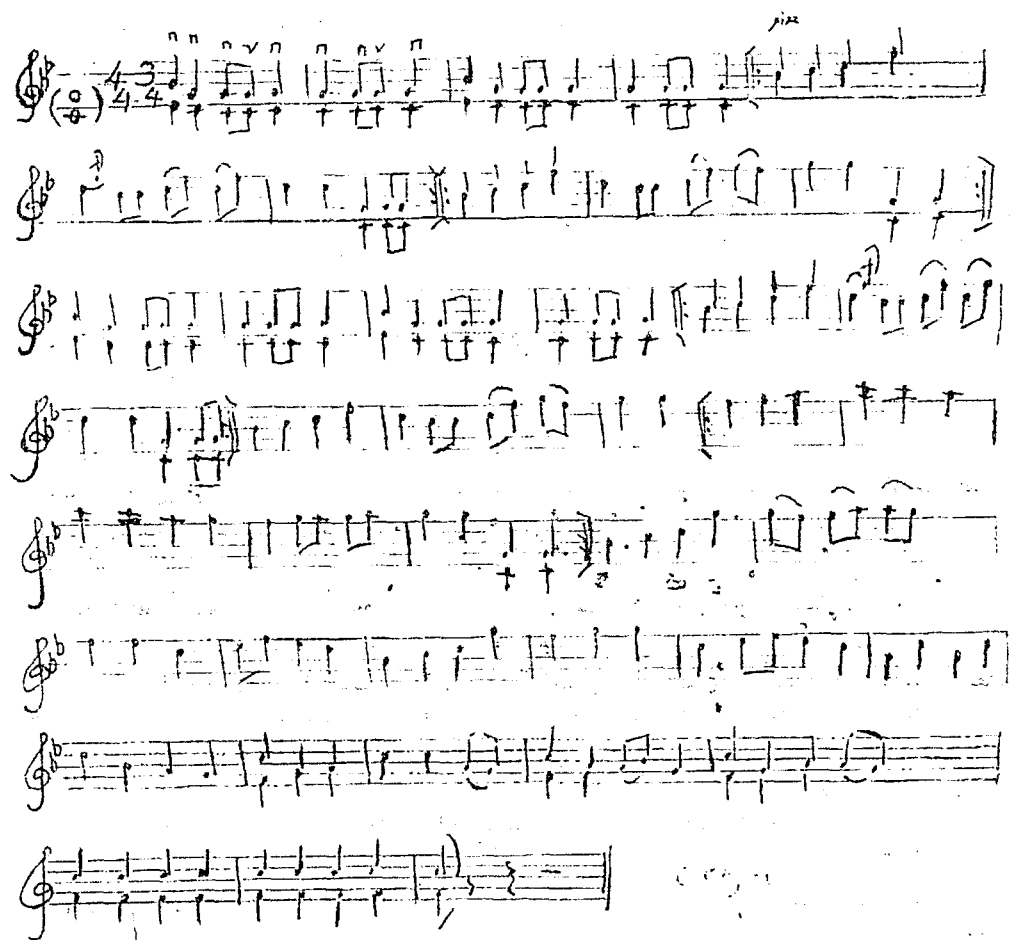
Қоңқай осы Көктұма сиезіндегі жиында домбырамен күй сайысқа түсіп, өнер көрсетіп, жүлде алыпты. Бір күні Қоңқайдың оң қолының бас бармағының үстіне жара шығып, басбармағы бірінші буыннан үзіліп түсіп қалады. Қоңқай өз кезегі келгенде төрт саусағымен домбыраның ішегін қағып, тамылжытып күй шертіп, естушілерін таңғалдырып, раздығын (разылығын. – Е. Ш.) алған екен. Қоңқайдың осы жолғы сапарында өзі теңдес мықты өнерпаздармен достасып, олармен бірге Семей жақты аралап, қайтқандығы мәлім. Мынау – сол сапардан шертіп келген Абайдың күйі «Ақтолқын» екен. Мен ұстазым Қоңқай молдадан үйренген едім...

1953 жылы жазда, Шыңжаңның әдебиет-көркемөнер жұмыстарына көмектесуге келген қазақстандық Жардам Тілекин қатарлыларды Бұқара Тышқанбаев Күнеске бастап барып, әнші, домбырашыларды жиып ән айтқызып, домбыра шерткізгенде мен де күй шертіп берген едім. Ал Әшім бірқанша күйді шерткен соң, Абайдың «Ақтолқыны» деп осы күйді шертіп болғанда, аңсары ауып құлай тындаған Жардам Тілекин орнынан қарғып тұрып, «Аға, сізге рахмет! Бір жоғымызды тауып бердіңіз» – деген еді. Сол түн Бестөбе қалашығындағы Жайырбектің (Жайырбектің сол тұстағы аудан әкімі екенін Қажет Андас айтып берді) үйінде думанды, көңілді сауық кеш болған еді.

Данышпан Абайдың «Ақтолқын» күйін мен де қолыммен шертіп, нотаға жаздырып, қайта қағаз бетіне түсіріп, Абайдың 150 жылдық тойына арнап отырмын» – деп жазады [113, 106-108]. Алайда, мақаладағы күй теріс бұрауда (квинта) түскен. Яғни, бұл – жоғарыда Айбол Құдайберген тартқан, Имаш Асқарбекұлы айтқан теріс бұраудағы Әшімнің «Акерке» күйі.

Ал Андас Омарақынның жоғарыдағы мақаласының күйге қатысты мазмұны да осы мәндес болғанмен, «сезге Байеке домбырашы Қоңқайды, Қарайт пен Сарайт батырларды, Сасан мен Бұқашты, мәмбет Тәнеке мен Базарды ертіп апарады. Орыс жағынан бірнеше орыс мансаптысы мен бірнеше тілге жетік Саршуаш би де келеді» – деп сезге келген Байеке, Сасан билерден басқа да ел жақсыларының аты нақты аталуы, сондай-ақ, осы сайыста «Абай, Шәкәрім бастаған қасқа-жайсандардың төрелік етуі», «Абай бір рет шертіп көрсеткен күйін Қоңқайдың дәл қайталап тартуы», «нәтижесінде бас бәйгені ұтып алуы» секілді нақты деректер берілген. Бұл мақаладағы ең көңіл аударатын нәрсе – «Әшім шерткен күйдің аудио нұсқасы Қытайдың орталық радиосының архивінде сақтаулы деген дерек бар» делінуі [112].

Жоғарыда айтқанымыздай, А. Омарақын мақаласында да Камал Мақай түсірткен нотаның факсимиле үлгісі берілген (төменде). Яғни, күйдің аты «Ақтолқын» болғанмен, заты бөлек, бүгінде Әшімдікі болып тартылып жүрген «Акерке» күйі.

Күй туралы деректер ертеректегі Қазақстанда шыққан кейбір еңбектерде жазылған. Күйші, зерттеуші Мұрат Әбуғазы өзінің «Қоңқайдың қоңыр күйінің құдіреті» мақаласында: «Іле өңірінде Қоңқайдың жеткізуі бойынша сақталған «Қызылмойын Қуандықтың күйі», «Қуандықтың жоқтауы», «Абайдың ақтолқыны» сынды туындылар айрықша назар аудартады» – деп жазады [114, 46]¹. Соған қарағанда, «Ақтолқын» жайлы деректер Қазақстанға 1990 жылдардың ортасынан былай қарай жете бастаған секілді.

Ендігі сөз, әдебиет-көркемөнер жұмыстарына көмектесуге келген қазақстандық Жардам Тілекин жайында болмақ. Жардам Тілекин кім? Камал Мақайұлының мақаласында бұл адамның аты мен тегі сәл өзгеріп, орыс

¹ Мақала 2017 жылы oneg.kz сайтында жарияланған. Кейіннен «Көне күйлерді жүйелеу және іріктеу жұмыстарының өзекті мәселелері: ғылыми-тәжірибелік дөңгелек үстел материалдары» жинағына енген.

халқының тегіне жалғанатын «-ин» жалғауы арқылы берілген. Ол – бүгінде ұмыт бола бастаған, қазаққа белгілі ақын, жазушы Жәрдем Тілеков еді.

Жәрдем Тілеков – 1911 жылы бұрынғы Орал облысы Жымпиты ауданының Аралтөбе ауылында дүниеге келген. 1936–1937 жылдары Орал облыстық «Екпінді құрылыс» газетінде бөлім меңгерушісі, 1937–1957 Жазушылар одағының Орал, Атырау, Семей облыстарындағы өкілі болып қызмет істеген. «Жазушы» баспасында, «Жұлдыз» журналында қызмет атқарған. Ол қазақ өлеңінде де, кара сөзінде де өзінің қолтаңбасын қалдырған қаламгер. Екінші дүниежүзілік соғысқа қатынасып, майдан даласында да тілшілік қызмет атқарған. 1940 жылы «Каспий толқыны» поэмасы жарық көрсе, кейіннен «Сырым батыр» поэмасы дүниеге келген. «Ақсұр ат» тұңғыш өлеңдер жинағы 1948 жылы жарыққа шыққан. Сондай-ақ, «Жаңа жүк», «Қайнар», «Хинган асуынан асқанда», «Сақа солдат», «Жорық жылында» секілді әңгімелер мен повестердің, «Темір Масин» очерктер жинағының, «Жоңғар даласында», «От кешу» романдарының авторы. Шығармалары шет ел тілдеріне аударылған.

1917 жылғы революциядан кейін Ресейде коммунистік жүйе орнап, коммунизмді дүниежүзіне тарату мақсатында әртүрлі ұрандар тасталып, 1919 жылы Коммунистік Интернационал (Коминтерн. Интернационал – саяси партиялар мен ұйымдардың бірлестігімен ұсынылған халықаралық саяси ұйым) құрылады. Ресейде оқып жатқан Қытайдан келген студенттер коммунизмді қабыдап, Қытайдың әр жерінде коммунистік бағытты насихаттап топтар құрады. 1921 жылы Қытайда коммунистік партия құрылғаны жарияланады. Осыдан бастап Кеңес үкіметінің қолдауымен әртүрлі саяси өзгерістер мен күрестердің соңы 1949 жылы Қытай Халық Республикасының құрылуымен аяқталады. Осы уақыттарда коммунистік-социалистік бағытты ұстанған екі мемлекет арасындағы дипломатиялық қарым-қатынастар жақсарып, «Совет-Қытай достық қоғамы» құрылып, екі елдің бір-біріне көмек көрсету келісім шартына қол қойылып, әртүрлі бағыттағы байланыстар күшейе түседі. Қытайдағы қазақ жастары Қазақстанға келіп білім алса, Қазақстаннан арнайы мамандар ол жақтағы қазақтарға білім, ғылым, мәдениет, әдебиет, көркемөнер саласы жұмыстарына көмектесу үшін ҚХР-на барды. Солардың ішінде Жәрдем Тілеков те болған. Оның бұл сапары жайлы ішінара алдыңғы аға буын қаламгерлер болмаса, жас буынның білмейтіні анық. Жалпы бүгінгі күні Жәрдем Тілеков туралы естеліктер де өте аз. Замандастарынан С. Сейітов, С. Бакбергеновтердің бірлі-жарым жазбалары ғана кездеседі.

Іле аймағы Текес ауданында дүниеге келіп, 1962 жылы атамекенге оралған ақын Естеу Нүсіпбековтің 1999 жылғы «Шалқар» газетіне жарияланған «Жақсының жүрген жері – жәрмеңке» мақаласында осы тарихи сәттердің ортасында жүріп кәу болғанын былайша еске алады: «Мен 1954 жылы 1-сәуірде Шиңжаң халық баспасының оқулықтар бөліміне редактор болып қызметке кірдім... Қазақстаннан көмекке келген адамдармен 15 күндей бұрын әр ұлт зиялыларының кездесу салтанаты болған. Сонда олармен танысқанбыз. Олар: «Теміржолшы» газеті редакторы Ыбырайке Тыныкин, көркем әдебиет баспасы проза бөлімі меңгерушісі Жәрдем Тілеков, «Қазақстан» мемлекеттік баспасы

аударма бөлімінің редакторы Жүнісбек Орысбаев ағайлар болатын» [115, 5]. Жалпы бұл адамдар жөнінде қысқаша деректер алдыңғы аға буын жазушылар мен журналистердің кейінгі жылдардағы Шыңжаң өңіріндегі қазақ әдебиетіне қатысты мақалаларында айтылыпты. Қ. Жұмаділовтің Ж. Бабалықовтың 90 жылдығына арналған «Күреспен өткен ғұмыр» мақаласында Ыбырайке Тынықинді атап өтсе [116], Ж. Алпартегінің «Жас алаш» газетінің сайтына шыққан Тілеужан Сақалов жөніндегі «Шығыс Түркістан әдебиетін тұңғыш зерттеуші» мақаласында жоғарыдағы үш қаламгердің (үшеуінен басқа Ғұбайдолла Дауылбаев деген төртінші адамның да аты аталады) көмек салары жөнінде айта отырып, Т. Сақаловтың солардан тағылым алғанын жазады [117]. Яғни, ҚХР-на әдебиет, журналистика саласы бойынша көмекке Жәрдем Тілековтен басқа бірнеше адам барғаны анық.

Үш қаламгердің алған міндеті мен атқарған жұмыстары – оқулық шығару, әдебиет пен көркемөнер жұмыстарына қол ұшын созу. Е. Нүсіпбеков: «Ыбекең бастауыш мектеп, Жәкең орта мектеп оқулықтарына, Жүнісбек ағай аударма бөліміне кеңесші болып бөлінді...» – деп жазады [115]. Расында, олар Шыңжаңдағы қазақ мектептерінің әр сыныптарына лайықтап «Әліппе», «Ана тілі», «Қазақ тілі грамматикасы», «Әдебиет» оқулықтарын жазып шыққан.

Е. Нүсіпбеков Жәрдем Тілековтің адами да, кәсіби де болмысына былай деп баға берген: «Баспада отырған екі жыл ішінде жалғыз Жәкеңнің өзі ғана 4 салада өнімді әрі аса шалымды еңбектер етті:

Біріншіден, халық баспасының журналистерін шыңдады. Ұланғайыр кадр тобын әзірледі... Жоғарыда аталған оқулықтардың әрқайсысы Жәкеңнің қолынан әлденеше дүркін өтті. Ал мен үшін Жәрдем Тілеков ғайыптан тірілген әкемдей, мейірімі, шапағаты, қамқорлығы мол ағамдай, пікірлес, сырлас, рухтас ұстазымдай болды. Кітаптардағы мәтіндердің тілі нәрлі, жоғары сапада әзірленуі тікелей Жәкеңнің арқасы десем, асыра айтқандық болмайды. Қытайшадан, ұйғыршадан аударылған әдеби шығармалардың кейбірін Жәкең табылғанынша орысшасымен де салыстырып, өндеп беріп отырғаны бар.

Екіншіден, Жәкең халық баспасынан тыс «Шиңжаң газеті», «Шиңжаң оқу-ағартуы» «Шұғыла» журналы, Шиңжаң радиосы редакциялары қызметкерлерінің де материал қорытуына, өңдеуіне, редакцияларына, уақытпен санаспай, қолма-қол көмек көрсетіп отырды... Жәкеңнің Шиңжаң тарихында тұңғыш жасалған Б. Тышқанбаев пен Уан Иыху авторлығындағы «Қасен-Жәмилә» киносының сценарий мәтінін редакциялағаны, Қажығұмар Шабданұлының «Бақыт жолында» повесін алғаш талдап, ол туралы өрелі баяндама жасағаны – жеке-жеке келелі еңгіме желісі. Қысқартып айтқанда, аталған шыңжандықтардың бәрі (аттарын жазбадық. – Е. Ш.) – Жәкеңнің редакторлық, илеу, укалауын көрген терінің пұшпақтары, жазушы, журналист ретінде Жәрдем Тілековтің шекпенінен шыққан қаламгерлер.

Үшіншіден, Жәкең Шиңжаң әдебиетшілері, журналистері, жоғары мектеп оқытушылары арасында әдебиеттану, кенес әдебиеті мен журналистикасы жөнінде ғылыми-теориялық баяндамаларды да көп жасады, зор бағдарламалы

лекциялар оқыды. Абайдың қайтыс болуына 50 жыл толуын еске түсірген әдеби кештің бас баяндамасын жасауды бастаған Жәкең айына 2 дүркіннен, алғаш өлкелік көркемөнерпаздар бірлестігінде, кейін Шинжаң университеті әдебиет факультетінің аспиранттары алдында бүкіл кеңес әдебиеті курсы бойынша жүйелі лекциялар оқыды...

Төртіншіден, Жәкең болашақта жазылатын «Жоңғар даласында» романына материал, ой, идея жинаумен шұғылданды. 1944–1949 жылдар Шинжаңда болған ұлт-азаттық көтерілісті зерттеді. Шығыс Түркістан республикасын, Үш аймақ уақытша үкіметін құруға қатысқан қайраткерлермен, зиялылармен жиі әңгімелесетін... Жәкеннің мұндай әңгімелесулері өлке тарихынан маған да ұшан-теңіз мол білім беретін» – деп айрықша тоқталады [115].

Е. Нүсіпбековтің мақаласына қарасақ, қазақстандықтардың барған жылы К. Мақайұлы айтқан 1953 жылмен де, Абайдың қайтыс болуына 50 жыл толуына байланысты кеш ұйымдастыруына да сәйкес келеді. Одан бөлек Ж. Тілековтің баяндама жасауы, айына екі дүркіннен өлкелік көркемөнерпаздар бірлестігі мен аспиранттарға лекциялар оқуы – Әшімнің қазақстандықтардың алдында күй тартқанын растай түсетіндей.

Бір айта кетер сөз, Ж. Тілековтің өзі де өнерден құралақан болмаған адам. Сағынғали Сейітовтің «Тағдырын туған елге табыстаған» мақаласында: «... Ауыл азаматтарымен бас қосқан кездерде кейде көңіл көтеріп, ән салу, күй тарту тәрізді өнер көрсету керек болғанда, сөз кезегі алдымен Жәрдемге тиетін еді. Бес жасынан домбыра тартып үйренген ол Құрманғазы, Дәулеткерей, Сейтек күйлерін айтулы күйшілерден кем тартпайтын. Сондай мәжілістердің бірінде Ғабит ағамыз:

– Кәне, Жәрдем, домбыранды ал да, Дәулеткерейдің «Құдашасын» тартып жіберші, – деп қолқалайтын. Сонда «Құдашаға» «Қызыл қайың», «Заман-ай» күйлері жалғасатын. Жәрдем құр орындаушы емес, кейбір күйлердің тарихын өте жақсы білетін. Мәселен, ол Сейтектің «Заман-айы» дүниеге қалай келгенін кемінде 40-50 минуттай әңгімелейтін» – деп жазады [118].

Міне, Әшімді көрген Жәрдем Тілеков жайлы қысқаша деректер осындай. Бірақ сөз бен саздың бағасын білген қаламгердің Абайдың «Ақтолқынын» Әшімнің өзінен тындай тұра, «қазақтың бір жоғы табылды» деп қуана тұра Қытай сапары, ондағы әдебиет пен өнер өкілдері жайлы жазбай кетуі мүмкін бе? Өкінішке қарай, ол туралы естеліктері табылмай тұр.

Абай шығармаларының шекараның арғы бетінен табылуын әртүрлі тарихи жағдайлармен және Абай, Шәкәрім тәрбиесін көрген Әсет Найманбайұлы, Зият Шәкәрімұлы секілді арғы бетке өткен сол кездегі қазақ зиялыларымен байланыстырып жатады. Ол рас та.

Абай сөзі акынның немере інісі Зият Шәкәрімұлы арқылы да барды. Т. Жұртбай «Білмей мұны жазған жок» мәтінтанулық зерттеу еңбегінде Алаш қайраткерлерінің бірі Райымжан Мәрсековтің інісі Шериаздан Мәрсековтің «Абай Құнанбайұлының тәлімдері», «Шәкәрім Құдайбердіұлының тәлімдері» деген атпен акын өлеңдерінің көшірмесі табылғандығын айтады.

Алашордалықтарға қуғын-сүргін жасалып, Ә. Бөкейханов пен М. Дулатовтарды тұтқындау жөніндегі бұйрық шыққасын Р. Мәрсековтің Шығыс Түркістанға бой тасалап (1922), осы істің бел ортасында жүрген інісі Шериаздан да шекараның арғы бетіне өтіп, ол жақта мәдени-ағарту ісімен айналысып, мектеп ашып бала оқытып, жоғарыда аталған еңбектерді оқу құралы ретінде пайдаланғандығын, сондай-ақ, 2001 жылы ақын, журналист Аманжан Жақыптың (Аманжан Жақып – ҚХР Бұратолада дүниеге келген. Қазақстанға 1955 жылы келген) қаншама тағдырды бастан кешкен тағы бір қолжазбаны өзіне табыстағанын жазады [119, 14]. Иә, мұның барлығы Абай шығармаларының ол жақта кең таралғандығынан хабар береді. Бірақ күйге келгенде, кешегі де, бүгінгі де табылып отырған күйлердің жету тарихы Әсетке де, Зиятқа да, Шериазданға да еш қатысы жоқ. Дегенмен, Абайға қатысты «Ақтолқын» күйінің бірнеше түр, нұсқаларының жетуі – оның халық арасына біршама таралғандығын білдіретіні анық. Екінші, «Ақтолқынның» тарихының да, ареалдық кеңістігінің де Қытайдың бір ғана Іле аймағына ғана тиесілі болуы – жоғарыдағы күй тарихымен бір жақындықтың барын аңғартпай қоймайды. Бірақ...

Енді бір қызық жағдай, бүгін – 15.05.2022 күні Ардаби Мәулетұлы жеке мұрағатынан Әшімнің өз орындауында «Ақтолқын» деп тартылған тағы бір күйдің бар екенін айтып, күйдің аудиожазбасын жіберді. Бұл жоғарыда Қ. Андастың «Әшім шерткен күйдің аудио нұсқасы Қытайдың орталық радиосының архивінде сақтаулы деген дерек бар» деген сөзінің расқа айналуы ма? Әзірге белгісіз. Тыңдадық. Күйді орындар алдында «Ақтолқын» екенін айтып хабарлаған. Ол Әшімнің өз дауысы ма, әлде жазып алып отырған адамның дауысы ма, ол да белгісіз. Аудиожазбаның сапасы төмен болғанмен, тыңдауға жарамды. Күй оң бұрауда орындалған. Бірақ күй атына алдыңғы күйлердей Абай аты қосылып айтылмаған. Алдыңғы күйлердің ешқайсысына ұқсамайды, мүлде басқа күй. Бұл күйдің Абайға қаншалықты қатысы бар? Ардаби Мәулетұлы өзінде «Ақтолқын» аталған күйлердің бірнеше түр, нұсқалары бола тұра неге өзі басын ашып, таратып жазбаған? Түсініксіз... Бұл күй де нотаға түсірілді (төменде).

Орындаған - Әшім Дүңшіұлы
Нотаға түсірген - Мұрат Әбуғазы

Орташа, ойнақы

The musical score is written in G major and consists of eight staves. It features a variety of rhythmic patterns and time signatures, including 3/4, 2/4, and 3/4. The notation includes eighth and sixteenth notes, rests, and dynamic markings such as 'V' (forte). The piece concludes with a double bar line.

Сөзді қорыта келгенде, онсыз да ақиқаты аз, аңызы көп ақынның күй мұрасына қарама-қайшы пікірлердің бар екенін ескерсек, «Ақтолқын» күйіне келгенде, ақиқаттың ізі тіпті шиырлай түскендей. Бірінші, күйдің «Акерке» боп шығуы, екінші күй «Ақтолқын» болғанымен, «Әшімнің өзі орындаған екен» деген алдыңғы екеуіне де ұқсамайтын үшінші «Ақтолқынның» табылуы – Абай күйлерінің (егер бар дейтін болсақ) зерттелуінің кенжелеп қалғанын көрсетеді. Сондықтан да музыкатанушы мамандар Абайдың күй мұрасына әлі де назар салып, терең зерттеуі қажет деп есептейміз.

А. ҚҰНАНБАЙҰЛЫНЫҢ МУЗЫКАЛЫҚ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНА АРНАЛҒАН СЕМИНАР ЖҰМЫСЫ

1 семинар жұмысы. Абайдың шығармашылықтағы тәрбие алған қайнар көзі

1. Абай тәрбие алған орта.
2. Абайдың үлгі көрген ақын-ұстаздары (Жанақ, Дулат, Шөже, Сабырбай, Түбек).
3. Алғашқы ақындық өрнектер.
4. Ақынның шығыс және орыс әдебиетімен терең танысуы.
5. Ақын өзі қалыптастырған айналасы, музыкалық лабораториясы.

2 семинар жұмысы. Абай әндерінің алғаш хатқа түсуі

1. Ақын музыкасы жайлы орыс және шет ел саяхатшыларының жазбалары.
2. Абай музыкасының алғаш хатқа түсіп, баспа бетін көруі.
3. Өткен ғасырдың 20, 30-жылдарындағы ақын әндерінің жинақталуы.
4. Ақын әндерін жеткізуші ұрпақтары және олар жеткізген әндер.
5. Абай әндерін жеткізуші өнерпаздар.

3 семинар жұмысы. Абай әндерінің зерттелуі

1. А. Жұбанов, Г. Шомбалова, М. Ахметова еңбектері.
2. Г. Бисенова, В. Дернова, Ө. Байгаскина еңбектері.
3. Абай әндерінің орыс және Еуропа музыкасымен байланысы.
4. Стили, музыкалық-поэтикалық формасы.
5. Абай күйлері.

4 семинар жұмысы. Абай әндеріндегі түр және нұсқа

1. Ақын әндерін жеткізушілердің орындауындағы түр мен нұсқа.
2. Абай әндерінің халық және халық композиторларының әндерімен байланысы.
3. Онегин циклындағы әндер (Татьянаның сөзі, Татьянаның хаты, Онегиннің жауабы, Онегиннің хаты, Онегиннің өлердегі сөзі).
4. «Сегіз аяқ» әнінің түр-нұсқалары.
5. Абай поэмаларының жырлануы («Ескендір», «Масғұт»).

5 семинар жұмысы. Ақын шәкірттері және айналасындағы өнерпаздар:

1. Ақылбай Абайұлы, Көкбай Жанатайұлы
2. Шәкәрім Құдайбердіұлы, Мағауия Абайұлы
3. Әлмағамбет Қапсәләмұлы, Мұқа Әділханұлы
4. Мұхаметжан Майбасарұлы, Әріп Тәңірбергенов
5. Көкбай Жанатайұлы, Әсет Найманбайұлы

6 семинар жұмысы. Абайдың музыкалық мұрасының насихатталуы

1. «Абай» операсы және оған енген ақын әндері.
2. Абай әндері мен оның айналасындағы ақын-композиторлардың әндерін насихаттаушылар және олардың медиада қалған мұрасы (Қ. Байжанов, Ж. Елебеков, М. Ешкеев, Ж. Кәрменов, Қ. Байбосынов, т. б.).
3. Абай сөзіне жазылған әндер.
4. Аудиожазбалар
5. Видеожазбалар

ТЕСТ ТАПСЫРМАЛАРЫ

- 1. Абай Құнанбайұлының туған жылы:**
  - А. 1843
  - В. 1840
  - С. 1846
  - Д. 1843
  - Е. 1845
- 2. Абай үлгі алған ақындар:**
  - А. Махамбет, Үкілі Ыбырай, Ақан сері, Тұрмағамбет, Көкбай
  - В. Жанак, Дулат, Шөже, Сабырбай, Түбек
  - С. Байкөкше, Сарыбас, Сүйінбай, Жамбыл, Құлмамбет
  - Д. Жарылғапберді, Мәди, Қазтуған, Асан қайғы, Жиёмбет
  - Е. Т. Көбдіков, Әсет, Біржан сал, Шортанбай, Бұхар жырау
- 3. Абай жанындағы әнші шәкірттері:**
  - А. Шәкәрім, Әріп
  - В. Әлмағамбет, Мұқа
  - С. Әсет, Көкбай
  - Д. Мұхаметжан, Біржан сал
  - Е. Қали, Әміре
- 4. Абай әндері алғаш хатқа түскен жылдар:**
  - А. 1917–1920
  - В. 1930–1933
  - С. 1919–1922
  - Д. 1954–1957
  - Е. 1934–1937
- 5. Ақын әндерін алғаш нотаға түсіруші этнограф:**
  - А. Қ. Жүзбасов
  - В. Б. Ерзакович
  - С. А. Затаевич
  - Д. А. Бимбоэс
  - Е. А. Жұбанов
- 6. 1935 жылы Абай әндерін жазып алуға ұйтқы болған жазушы:**
  - А. С. Мұқанов
  - В. Ф. Мүсірепов
  - С. С. Бегалин
  - Д. М. Әуезов
  - Е. Ж. Аймауытов
- 7. Ақын әндерін жеткізуші ұрпақтары:**
  - А. Ақылбай Абайұлы, Мағауия Абайұлы
  - В. Исрайыл Ақылбайұлы, Кәкітай Ысқақұлы
  - С. Мәкен Мұхаметжанова, Әрхам Ысқақов
  - Д. Тұрағұл Абайұлы, Әубәкір Ақылбайұлы
  - Е. Шәкәрім Құдайбердіұлы, Шәкір Әбенев
- 8. Ақынның алғаш хатқа түсіп жарияланған әндері:**
  - А. Сегіз аяқ, Татьянаның хаты
  - В. Бойы бұлған, Айттым сәлем, қалам қас
  - С. Желсіз түнде жарық ай, Онегиннің жауабы
  - Д. Қараңғы түнде тау қалғып, Сүйсіне алмадым, сүймедім
  - Е. Қарашада өмір тұр, Өлсем орным кара жер сыз болмай ма?
- 9. Абайдың музыкалық мұрасы жайлы алғашқы монографияның авторы:**
  - А. Г. Шомбалова
  - В. В. Дернова
  - С. Б. Ерзакович
  - Д. Ф. Бисенова
  - Е. Д. Мацуцин
- 10. «Сегіз аяқ» әні алғаш қай әншінің орындауында нотаға түсті?**
  - А. М. Нұрабаев
  - В. Ә. Қашаубаев
  - С. Т. Арғынбаев
  - Д. Қ. Лекеров
  - Е. Ж. Елебеков
- 11. Абай күйлерін жеткізушілер:**
  - А. М. Мұхаметжанова, Ә. Ысқақов, Ш. Әбенев
  - В. Ж. Шәкәрім, Т. Әсемқұлов, М. Әзілханов
  - С. Х. Демшінов, Ф. Сармурзин, Ж. Стамбаев
  - Д. Ә. Қапсәләмұлы, И. Ақылбайұлы, Ш. Әлмағамбетов
  - Е. Н. Тілендиев, Қ. Ахмедияров, С. Тұрысбеков

12. Абай көрген сал-серілердің бірі:

- A. Балуан Шолақ
- B. Жаяу Мұса
- C. Жарылғапберді
- D. Ақан сері
- E. Біржан сал

13. Абай әндері алғаш Қазақстандық қай жинақта берілді?

- A. 1939–1940 академиялық жинақ
- B. М. Әуезовтің 20 томдығы
- C. «Песенное творчество Абая» (монография)
- D. 1954 жылғы академиялық жинақ
- E. 1909 жылғы ақынның алғашқы жинағы

14. Абай әндерінің алғашқы жинағы қай жылы жарық көрді және қалай аталады?

- A. 1962. «Айттым сәлем, қалам қас»
- B. 1965. «Абайдың ән творчествосы»
- C. 1922. «Абай әндері»
- D. 1977. «Әнді сүйсең менше сүй...»
- E. 1954. «Абайдың музыкалық творчествосы»

15. Абайдың екінші әндер жинағы қай жылы жарық көрді және қалай аталады?

- A. «Көзімнің қарасы». 1981
- B. «Айттым сәлем, қалам қас». 1986
- C. «Құлақтан кіріп бойды алар...». 1978
- D. «Абай әндері». 1997
- E. «Абайдың музыкалық мұралары. Әндер». 1985

16. Абайдың музыкалық жинақтарын құрастырушы:

- A. Л. Хамиди
- B. Б. Ерзакович
- C. А. Жұбанов
- D. А. Серікбаев
- E. М. Төлебаев

17. «Абай» операсының авторлары:

- A. Е. Брусиловский, Б. Ерзакович
- B. М. Төлебаев, Е. Рахмадиев
- C. А. Жұбанов, Л. Хамиди
- D. А. Затаевич, А. Бимбоэс
- E. С. Мұхамеджанов, К. Күмісбеков

18. «Абай» операсында Көкбай мен Қарлығаш дуэтіне қолданған ән:

- A. «Ішім өлген, сыртым сау»
- B. «Қараңғы түнде тау қалғып»
- C. «Сен мені не етесің?»
- D. «Көзімнің қарасы»
- E. «Бойы бұлғаң»

19. Ақынның бір шумақтан ғана тұратын әні:

- A. «Біреуден біреу артылса»
- B. «Қор болды жаным»
- C. «Қарашада өмір тұр»
- D. «Сүйсіне алмадым, сүймедім»
- E. «Ғашықтың тілі – тілсіз тіл»

20. Абайдың реквием сипатындағы өлең-әні:

- A. «Қартайдық, қайғы ойладық, ұлғайды арман»
- B. «Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сергек»
- C. «Өлсем, орным қара жер сыз болмай ма?»
- D. «Келдік талай жерге енді»
- E. «Көз жұмғанша дүниеден»

21. Ақынның белгілі бір әнін баласы Ақылбайдікі деген сөз бар. Ол қай ән?

- A. «Сұрғылт тұман дым бүркіп»
- B. «Ата-анаға көз қуаныш»
- C. «Есінде бар ма жас күнің?»
- D. «Онегиннің өлердегі сөзі»
- E. «Сүйер ұлы болса сен сүй»

22. Ақын дәстүрін жалғастырған шәкірттерінің бірі:

- A. Мұхаметжан Майбасарұлы
- B. Әсет Найманбайұлы
- C. Көкбай Жанатайұлы
- D. Шәкәрім Құдайбердіұлы
- E. Әріп Тәңірбергенов

23. «Сегіз аяқ» әнінің қанша түрі жеткен?

- A. 3
- B. 6
- C. 5
- D. 2
- E. 4

24. Әншілік өнердегі Абай дәстүрін қалыптастырған әнші-ұстаз:

- A. Т. Арғынбаев
- B. Қ. Лекерев
- C. Ж. Елебеков
- D. М. Ержанов
- E. Қ. Байжанов

25. Абай әндерін жеткізуші қаламгерлер:

- A. С. Мұқанов, М. Әуезов, Ж. Аймауытов
- B. С. Бегалин, Ғ. Мұстафин, Ғ. Мүсірепов
- C. С. Сейфуллин, К. Оразалин, Т. Ибрагимов
- D. М. Дулатов, А. Байтұрсынов, С. Дөнентаев
- E. Б. Майлин, М. Жұмабаев, Н. Құлжанова

26. «Абай әндері» фильмі қай жылы жарық көрді?

- A. 1941
- B. 1942
- C. 1947
- D. 1945
- E. 1965

27. «Абай әндері» фильмінде пайдаланылған ақын әндері:

- A. «Сегіз аяқ», «Татьянаның хаты», «Қор болды жаным», «Айттым сәлем, қалам қас»
- B. «Бойы бұлған», «Сұрғылт тұман», «Көзімінің қарасы», «Татьянаның сөзі»
- C. «Ішім өлген, сыртым сау», «Қараңғы түнде тау қалғып», «Желсіз түнде жарық ай», «Ата-анаға көз қуаныш»

D. «Онегиннің жауабы», «Көңіл құсы құйқылжыр шартарапқа», «Біреуден біреу артылса», «Өзгеге көңілім тоярсын»

E. «Қарашада өмір тұр», «Ұзын қайын», «Есінде ба ма жас күнің?», «Сен мені не етесің?»

28. Абайдың жыл мезгілдеріне арналған өлеңдеріне қантата және басқа өлеңдеріне ән-романстар жазған композитор:

- A. М. Қойшыбаев
- B. Е. Рахмадиев
- C. С. Мұхаметжанов
- D. Л. Хамиди
- E. А. Жұбанов

29. Ел ішінде қисса боп жырланған Абай поэмалары:

- A. «Әзім әңгімесі», «Зұлыс»
- B. «Ескендір», «Масғұт»
- C. «Түсіпхан», «Онегин»
- D. «Еңлік – Кебек», «Вадим»
- E. «Медғат – Қасым», «Қалқаман – Мамыр»

30. Абай дәстүрін мұрат тұтып, әндерін терең насихаттаған әнші, жазушы:

- A. Т. Әбдірахманова
- B. Қ. Байсейітов
- C. М. Әлиасқаров
- D. С. Жүнісов
- E. Ж. Кәрменов

Сұрақтар	Жауабы	Сұрақтар	Жауабы	Сұрақтар	Жауабы
1	E	11	C	21	A
2	B	12	E	22	D
3	B	13	A	23	E
4	C	14	E	24	C
5	D	15	B	25	A
6	D	16	B	26	D
7	C	17	C	27	B
8	A	18	A	28	C
9	D	19	D	29	B
10	A	20	C	30	E

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 1985. – Т. 18. Қазақ балаларына арналған оқулық.– 448 б. (Қазақ ССР Ғылым академиясы. М. О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты)
2. Жұбанов А. Замана бұлбұлдары: Өнд. толық. 2-бас. – Алматы: Дайк-Пресс, 2001. – 440 б.
3. Смирнова Н. С. Песни Абая // Известия Казахского филиала Академии наук СССР, 1945. Вып. II.
4. Седельников А. П. Казахский край / Сост.: А. П. Седельников, Л. П. Осипова, А. Н. Букейханов, С. Д. Чадов, Н. А. Бородин, Т. П. Благоногов, В. И. Семенов, П. Н. Столпянский. – Санкт-Петербург: Издание А. Ф. Девриена, 1903. – 506 с. – (Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Т. 18).
5. Классикалық зерттеулер: Көптомдық. – Алматы: Әдебиет әлемі, 2013. – Т. 14: Ранние предпосылки казахского музыковедения. – 488 с.
6. Ерзакович Б. Мұхтардың Абай әндерін нотаға түсіртуі. Мақала. Аударған Ақтаев С. // Ақиқат. 1996, №11.
7. Жұбанов А. Өн-күй сапары. – Алматы: Ғылым, 1976.
8. Актуальные проблемы современной фольклористики: Сб. статей и материалов / Сост. В. Е. Гусев. – Л.: Музыка, 1980.
9. Абай туралы естеліктер / Құрастырушылар: Б. Жүнісбеков, М. Қайрамбаева, Ш. Садықова, Н. Өмірбекова, М. Кенемолдин. – Алматы: «Қаламгер» баспасы, 2018. – 504 бет.
10. Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 1984. – Т. 15. Мақалалар мен зерттеулер. – 328 бет. (Қазақ ССР Ғылым академиясы. М. О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты)
11. Омаров Асан. Біржан мен Абайдың кездесуі // «Ертіс өңірі» газеті. 29 маусым, 2022 жыл. №26 (1075).
12. Абайдың музыкалық творчествосы. Этнографиялық жинақ. – Алматы: Қазақ ССР ғылым Академиясының баспасы, 1954. – 60 бет.
13. Айттым сәлем, қаламқас. Әндер мен күйлер / Құрастырған Б. Г. Ерзакович. – Алматы, 1986. – 91 бет.
14. Бисенова. Г. Н. Песенное творчество Абая. – Алматы: ТОО «Дайк-Пресс», 1995. – 168 с.
15. Аравин П. В., Ерзакович Б. Г. Қазақстанның музыка мәдениеті. Мақалалар мен материалдардың жинағы. – Алматы: Қазақ мемлекет баспасы, 1957.
16. Жеке қор. Аудио-видео жазбалар.
17. Народная музыка в Казахстане / Сост. В. И. Дернова. – Алматы: Издательство «Қазақстан», 1967. – 269 с.
18. Abai (Ibrahim) Qunanbai ul'ь. Sygarmalary. II tom. Audarmalar men qara sözderj. QAZAQYSTAN KÖRKEM ӘDEBIET BASPASY. ALMA-ATA – 1940
19. Абай. Энциклопедия. Алматы: Қазақ энциклопедиясының Бас редакциясы; «Атамұра» баспасы, 1995. – 720 бет.
20. Мұхамедханов Қайым. Көп томдық шығармалар жинағы. – Алматы, «Ел-шежіре» ҚҚ, 2011. – Т. 9. – 384 бет.
21. Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясының ғылыми-зерттеу фольклорлық зертханасы. №1 журнал. П/Н 1-2989. П/Н кассет 1-85. 1-138 (старые №№) 1958–1968 жж. P/C 932.
22. Ахметова М. М. Песня и современность. Алма-Ата: Издательство «Наука» Казахской ССР, 1968. – 196 с. – (Институт литературы и искусства им М. О. Ауэзова)
23. Ерзакович Б. Қазақ және орыс музыкасының творчестволық байланысы.– Алматы: Қазақ мемлекеттік баспасы, 1963. – 60 б.

24. Затаевич А. Песни разных народов. – Алматы: Издательство «Жазушы», 1971. – 310 с.
25. Ерзакович Б. Қазақстанның халық әндері. – Алма-Ата: Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, 1955. – 386 б.
26. «Сарыарқа әндері» антологиясы / М. Әбуғазы. – 2009. – 332 бет.
27. Сұраған жанға сәлем айт... Әнші, Шәкәрімнің музыкалық мұраларын зерттеуші Келденбай Өлмесековтің өмірі, шығармашылығы, орындаған әндері / Т. Ибрагимов, Е. Шүкіман. – Алматы, 2018. – 396 бет.
28. Мұқановтың хатханасы – Письмотека Муканова. Құраст. / Сост. Ә. Қайырбеков. – Алматы: «Полиграфкомбинат», 2018. – 392 бет/стр. – Қазақша, орысша.
29. Омаров А. «Сегіз аяқ па», жоқ әлде «Жастық» пен «Кәрілік» пе? Мақала. http://www.elama.net/kitap_kk.php?id=4870&oku=32499
30. Омаров А. Жалынамын, мұндай сөз айтпа бізге... <https://abai.kz/post/104590>
31. Шәкәрім. Аманат: Әндер / Құраст. Т. Бекхожина. – Алматы: Өнер, 1989. – 128 бет. – (Замана бұлбұлдары)
32. Рухани жол. Шәкәрім: Ән: Дастан: Мұра; Құраст. А. Ахметжанов. Рекламный Дайджест. Өскемен. 2008. – 292 б
33. Базарбаев Т. Абайдың музыка мәдениетіндегі жаңалығы // «Абай» журналы. №1-2, 1995 жыл.
34. Бүркітбаева А. «Сегіз аяқты» неге сергелденге саламыз? // «Ертіс өңірі» газеті, 2012 жыл, 18 шілде.
35. Затаевич А. В. 1000 песен и кюев казахского народа. Алматы: Дайк-Пресс, 2004. – 496 с.
36. Әбілғазин С. Арқада Наушабайдың Нұржаны өткен. – Қостанай: «Қостанай баспа үйі» АҚ, 1998. – 558 бет.
37. Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 1985. – Т. 20. Монография мен мақалалар / Жауапты шығарушылар: Л. Әуезова, З. Серікқалиев. – 496 бет. – (Қазақ ССР Ғылым академиясы. М. О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты).
38. Орыстың халық әні «Возле речки, возле мосту». <https://www.youtube.com/watch?v=3MhLkT263kE>
39. Әлімқұлов Тәкен. Жұмбақ жан. Зерттеулер мен мақалалар. Қайта басылымы. Алматы: Жазушы, 1978. 368 бет.
40. Бердибай А. Песенное творчество Жаяу Мусы и Абая как новый этап развития казахской музыкально-поэтической формы. Традиционная культура народов Повольжья: Материалы V Всероссийской научно-практической конференции с международным участием, посвященной 95-летию со дня рождения известного этнографа Р. Г. Мухамедовой. 12-14 февраля, 2019. Республиканский центр развития традиционной культуры, Казань.
41. Хамиди Л. / Құрастырған А. Қ. Омарова. – Алматы: «Өнер» баспасы, 2006. – 200 бет + 16 бет жапсырма.
42. Сыздықова Р. Абайдың сөз өрнегі. Көптомдық шығармалар жинағы / Алматы: Ел-шежіре, 2014. – Т. 2. – 580 бет.
43. Мұқанов С. Жарқын жұлдыздар. Ш. Уәлиханов пен А. Құнанбаевтың өмірі мен творчествосы туралы. Алматы: «Мектеп» баспасы, 1964. – 352 б.
44. Әсемқұлов Т. Шығармалары. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2016. – Т. 4: Музыка, әдебиет. – 412 б.
45. Абай әндері (Песни Абая) / Құрастырушы: Б. Ғизатов. – Алматы: Өнер, 1994. – 80 бет. – Қаз. яз.
46. Кузембаева С. Музыкальное наследие Абая (Абайдың музыкалық шығармашылығы) // М. О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының хабаршысы. Керуен. Ғылыми журнал. №2, 65 том, 2019.

47. Жүзбасов Қ. «Айттым сәлем, қалам қас» пен «Сегіз аяқ» // «Абай» журналы. 1995, №4.
48. Алтынбаев Қ. Қалбатау.
49. Қазақ ақыны Ибраһим Құнанбай ұғлының өлендері. С.-Петербург: «Восточная» Электро-печатня И. Бораганского. В. О. сред. пр., 1909.
50. Дернова В. «Письмо Татьяны» Абая Құнанбаева // Советская музыка, 1960, №1.
51. Ерзакович Б. Песенная культура казахского народа. Музыкально-историческое исследование. Алма-Ата: Издательство «Наука» Каз ССР, 1966. – 400 с. – (Академия наук Казахской ССР. Институт литературы и искусства им. М. О. Ауэзова)
52. «Абай әндері» фильмі. <https://www.youtube.com/watch?v=8JGRFKqP6Bg>
53. Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. – Алматы: Жазушы, 2013. – Т. 1: Өлендер мен аудармалар. – 296 бет.
54. Абай. Өлендер жинағы (жаңа үлгідегі басылым). – Шығармаларының екі томдық толық жинағы. Бірінші том. Кітаптың жалпы редакциясын басқарған, «Түсініктер» бөлімін дайындаған: Омаров Асан.
55. Дернова В. Песни Абая // Советская музыка. 1954, №7.
56. Дернова В. Великий поэт-просветитель // Журнал «Музыкальная жизнь», №19. 1970 год.
57. «Айкап» журналы, 1915 жыл, 15 март, №5.
58. Абай сөзіне жазылған әндер / Редакторы Б. Ерзакович. 1954.
59. Затаевич А. В. Қазақтың 500 ән-күйі. – Алматы: М. О. Әуезов атындағы ӘӨИ, 2007. – 1136 б.
60. Қазақтың 1000 әні: аудио антологиясы. 22 CD, 7 трек.
61. Еспаев А.. Әндер: Фортепианоға қосылып айту үшін. Алматы: Қазақтың Мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, 1963.
62. Еспаев А. Аққуым, Әндер. Алматы: «Жазушы» баспасы, 1975.
63. Жұртбай Т. «Күйесің, жүрек... сүйесің...»: (Абай: «Жан бостандығы» немесе рухани тәуелсіздік). – Алматы: «Қайнар» баспасы, 2009. 4-т. – 464 бет.
64. Затаевич А. В. Народные песни и кюи (из архива исследователя) / Ред.-сост. С. Елеманова, А. Недлина. – Алматы: Казахская национальная консерватория, 2019. – 160 с.
65. Сыр сандық. Қазақ халық әндерінің антологиясы / Құраст.: Қ. Ә. Байбосынов, А. Ж. Нығызбаев, Қ. Х. Айтбаев. – Астана 2016. – 616 бет.
66. Ахметов З. Абайдың ақындық әлемі. – Алматы: Ана тілі, 1995. – 310 бет. (қайта басылым, 2008).
67. Ибрагимов Т. Жер әңгімеші (Дерек сарынды эсселі новеллалар). – Семей, 2009.
68. Жұртбаев Т. «Бесігіңді түзе!..», толғау-эссе. – Алматы: «Жазушы» баспасы, 1997. – 554 бет.
69. Сұрғылт тұман дым бүркіп. А. Мұхаметқалиева. Мақала // «Білім айнасы» сайты. 31.01.2013. <http://www.astana-akshamy.kz/surghylt-tuman-dym-burkip/>
70. Мұхамедханов Қ. Абай шығармаларының текстологиясы жайында. – 2-ші басылым. – Алматы, 2010. – 164 б.
71. Семейдегі Абай мемлекеттік қорық мұражайының негізгі қорындағы Ахат Құдайбердиевтің қолжазба жиынтығы (КП-4484.161-162-163 бб.).
72. Әуезов М. Шығармаларының 50 томдық жинағы. – Алматы: Дәуір; Жібек жолы, 2014. – 15-т.: Мақалалар, зерттеулер, пьесалар. 1937–1940. – 392 б.
73. Әуезов М. Шығармаларының 50 томдық жинағы. – Алматы: Дәуір; Жібек жолы, 2014. – 27-т.: Мақалалар, зерттеулер, пьеса. 1943–1946. – 448 б.
74. Әуезов М. Шығармаларының 50 томдық жинағы. – Алматы: Дәуір; Жібек жолы, 2014. – 35-т.: Мақалалар, зерттеулер. 1956–1957. – 416 б.
75. Әуезов М. Шығармаларының 50 томдық жинағы. – Алматы: Дәуір; Жібек жолы, 2014. – 42-т.: Мақалалар, зерттеулер, лекциялар, пьеса. 1935–1961. – 296 б.

76. Әуезов М. Шығармаларының 50 томдық жинағы. – Алматы: Дәуір; Жібек жолы, 2014. – 43-т.: Мақалалар, зерттеулер. 1923–1955. – 328 б.
77. Сабирова. А. С. Абай и Шакарим: философия музыки и песенный стиль. Вопросы изучения казахской традиционной песни: Монография. – Алматы, 2014. – 456 с.
78. Қожакеев Т. Шығармалары. – Алматы: «Айғаным» баспа үйі, 2014. – 286 б.
79. Байтұрсынов А. Ақ жол: Өлеңдер мен тәржімелер, публ. Мақалалар және әдеби зерттеу / Құраст. Р. Нұрғалиев. – Алматы: Жалын, 1991. – 464 бет
80. Қоныратбай Т. Әлемдік музыка тарихы – Алматы: Өлке, 2010. – 480 б.
81. Бердібай А. Абай әндерінің музыкалық-поэзиялық құрылымы. «XXI ғасырдағы дәстүрлі музыка» Халықаралық ғылыми конференциясының материалдары / Ред. Р. К. Жуманиязова, В. Е. Недлина. – Алматы: Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясы, 2017. – с., нот., ил. 298 бет.
82. Шаһкәрім. Шығармаларының бір томдық жинағы. Халықаралық Абай клубы. Жидебай, 2006. – 724 б.
83. Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 1985. – Т. 16. Қазақ балаларына арналған оқулық. – 400 бет. – (Қазақ ССР Ғылым академиясы. М. О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты)
84. Байшығанұлы К. Қайтейін, жалған дүние...: Өлеңдер, толғау, дастандар, жоқтау-дауыстар. – Алматы: «Толғанай Т» баспасы, 2008. – 336 бет.
85. Байтұрсынұлы Ахмет. Алты томдық шығармалар жинағы. «Ер Сайын», «23 жоқтау» ауыз әдеби мұрасы, көсемсөздері, табылған туындылары. – Алматы: Елшежіре, 2013. – Т. 5. – 384 б.
86. Шәкәрім. «Бұл ән бұрынғы әннен өзгерек». К. Өлмесековтің орындауындағы лекция-концерт. Компакт диск. 2007
87. Қасым Аманжолов туралы естеліктер / Құрастырған Д. Қ. Аманжолова. – Астана: Елорда, 2001. – 298 бет + 0,5 б. т. суреттер.
88. Біржан сал. Ал, дүние... Ән-өлеңдер / Құраст: Б. Өлімжанов. – Астана: Фолиант, 2013. – 160 бет.
89. Исабаев Б. Ұлылар мекені. – 2001. – 623 бет
90. Омаров Асан. Біржан мен Абайдың кездесуі // «Ертіс өңірі» газеті. 29 маусым, 2022 жыл. №26 (1075).
91. Абай. Өлеңдер жинағы (жаңа үлгідегі басылым). – Шығармаларының екі томдық толық жинағы. Екінші том. Кітаптың жалпы редакциясын басқарған, «Түсініктер» бөлімін дайындаған: Омаров Асан.
92. Мақпал. Жүз ән. – Жинап, нотаға түсірген Мұқан Төлебаев; Құрастырып, алғы сөзін жазған Н. С. Кетегенова. – Алматы: «Жалын» баспасы, 1979. – 150 бет.
93. Ерзакович Б. Қазақ халқының ғашықтық әндері антологиясы. – Алматы: Ғылым, 1994. – 280 б.
94. Темирбекова А. Казахские народные песни (в музыкально-теоретическом основе). – Алматы: Издательство «Жазушы», 1975. – 135 с.
95. Төлеутай Е. Баянауылдың дәстүрлі ән өнері. – Алматы: Қазақпарат, 2006. – 122 бет.
96. Алпысбаев Қ. «Ән әуені, әнші әлемі». Мақала. М. Әуезов тағлымы: Әдеби-сын мақалалар мен зерттеулер / Құраст. Р. Нұрғалиев. – Алматы: Жазушы, 1987. – 432 бет.
97. Бабалар сөзі: Жүзтомдық. – Астана: «Фолиант», 2013. – Т. 99: Ән-өлеңдер. – 440 бет.
98. Жүсіпов Б. Жырдария / Ғылыми-танымдық мақалалар, эсселер мен сұхбаттар. – Алматы: Агта-б, 2010. – 276 бет
99. Ерзакович Б. Г. У истоков казахского музыкознания (по материалам русских ученых XIX в.). – Алма-Ата: Издательство «Наука» Казахской ССР, 1987
100. Жаяу Мұса. (Әндер мен күйлер) өңделіп, толықтырылған 2-басылым / Құраст. З. Қоспақов. – Алматы: «Өнер» баспасы. – 1985 ж
101. Майбасардың Мұхаметжаны. Мерғали Ибраев // «Абай» журналы. 1995, №3

102. Шәкәрім. Энциклопедия / Бас редактор Е. Б. Сыдықов. – Семей, 2008. – 864 бет.
103. Абайдың рухани мұрасы және қазіргі заманғы өнертанудың өзекті мәселелері. Кәсіби музыкалық білім: тарихы, теориясы мен практикасы. Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары / Ред. В. Е. Недлина, А. Р. Бердібай, М. Т. Кокишева, А. С. Сабырова, Ғ. Д. Калымова – Алматы: Құрманғазы атындағы қазақ ұлттық консерваториясы, 2020. – 404 с. нот., ил.
104. Ибрагимов Төкен, Малаев Серік. Шыңғыстау өнірінің шертпелері: күйлер. – Алматы: «Айғаным» баспа үйі, 2016. – 96 бет.
105. Бекенов У. «Май түні» мен «Торжорға» // «Абай» журналы. 1995, №1-2 / 25-26.
106. Қазтуғанова А. Абайдың күйлері қалай жиналды? // Түркістан. №39 (1001). 03.10.2013. – 11 бет.
107. «Шығыстың шыңырау күйлері» / Мұрат Әбуғазы. – Өскемен қаласы, 2009. – 303 бет.
108. Ардаби Мәулетұлы. Абайдың «Ақтолқын» күйі // Egemen Qazaqstan. 21 мамыр, 2020 жыл.
109. <https://youtu.be/XoSZDoGDB78>
110. «Әшім және Іле аймағының күйлері» / М. Әбуғазы, А. Мәулетұлы. – Алматы, 2008.
111. <https://www.youtube.com/watch?v=VjhpTvYszSc>
112. Андас Омарақын. Қызайдан шыққан бітімгерлер. <https://aqiqat.kazgazeta.kz/news/11674>
113. Камал Мақай. Абайдың күйі «Ақтолқын» // «Шыңжаң қоғамдық ғылымы» журналы. 1995 жыл, №3.
114. Әбуғазы М. Қоңқайдың қоңыр күйінің құдіреті. Көне күйлерді жүйелеу және іріктеу жұмыстарының өзекті мәселелері: ғылыми-тәжірибелік дөңгелек үстел материалдары. – Алматы: Brand Book, 2020. – 168 б.
115. Нүсіпбеков Е. Жақсының жүрген жері – жәрменке // «Шалқар» газеті, 1999 жыл, 26 наурыз, №6.
116. <http://zhumadilov.kz/ru/ma-alalar/k-respen-ten-myг>
117. <https://zhasalash.kz/ruhaniyat/shygys-turkistan-adebietin-tungysh-zertteushi-14675.html>
118. Сейітов С. Тағдырын туған елге табыстаған // Жұлдыз. №11, ноябрь, 1981.
119. Жұртбай Т. Қ. Білмей мұны жазған жоқ...: мәтінтанулық зерттеу. 1-кітап. – Нұр-Сұлтан: Л. Н. Гумилев атындағы ЕҰУ типографиясы, 2020. – 448 б.

ҚЫСҚАРТЫЛҒАН ШАРТТЫ БЕЛГІЛЕР

- «1000 ән» – «Қазақ халқының 1000 әні». А. В. Затаевич, Толықтырылған жаңа басылым, 2004
- «500 ән» – «Қазақтың 500 ән-күйі». А. В. Затаевич, Толықтырылған жаңа басылым, 2007
- АМТ – «Абайдың музыкалық творчествосы». Муз. редактор: Б. Ерзакович, 1954
- АСҚ – «Айттым сәлем, қалам қас». Құрастырған: Б. Ерзакович, 1986
- ПРН – «Песни разных народов». Составитель: В. Дернова, 1971
- ҚХӘ – «Қазақстанның халық әндері». Құрастырған: Б. Ерзакович, 1955
- СӘ – «Сарыарқа әндері». Құрастырған: М. Әбуғазы, 2009
- СЖСА – «Сұраған жанға сәлем айт». Құрастырғандар: Т. Ибрагимов, Е. Шүкіман, 2018
- ҒЗФЗ – Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясының ғылыми-зерттеу фольклорлық зертханасы
- ПККН – Б. Ерзакович. Песенная культура казахского народа. Музыкально-историческое исследование. 1966.
- НПиК – А. В. Затаевич. Народные песни и кюи. (из архива исследователя) / Ред.-сост: С. Елеманова, В. Недлина. – Алматы: Казахская Национальная консерватория, 2019

ЖИНАҚТЫҢ І БӨЛІМІНЕ ЕНГЕН ӘН-КҮЙЛЕРДІҢ АЛФАВИТТІК КӨРСЕТКІШІ

Әндердің атауы	Орындаушылардың аты-жөні	Түрі	Нұсқасы
«Айттым сәлем, қалам қас»	Қазіргі нұсқа	1	
«Ата-анаға көз қуаныш»	Елебеков Жүсіпбек	1	
«Бойы бұлған»	Елебеков Жүсіпбек	1	
«Біреуден біреу артылса»	Қашаубасев Әміре	1	
«Есінде бар ма жас күнін»	Мұхаметжанова Мәкен	1	
«Желсіз түнде жарық ай»	Қ. Лекеров	1	
«Көзімнің қарасы»	Елебеков Жүсіпбек	1	
	Ысқақов Әрхам	2	
«Көңіл құсы құйқылжыр шартарапқа»	Ысқақов Әрхам	1	
«Қараңғы түнде тау қалғып»	Байбосынов Қайрат	1	1
	Байжанов Қали		2
«Қарашада өмір тұр»	Ысқақов Әрхам		1
	Мұхаметжанова Мәкен		2
«Қор болды жаным»	Мұхаметжанова Мәкен		1
	Рахимов Тұрсынғазы		2
«Мен көрдім ұзын қайың құлағанын»	Рахимов Тұрсынғазы		1
	Мұхаметжанова Мәкен		2
«Онегиннің жауабы»	Мұхаметжанова Мәкен	1	
«Онегиннің өлердегі сөзі»	Мұхаметжанова Мәкен	1	
«Онегиннің хаты»	Мұхаметжанова Мәкен	1	
«Өзгеге көңілім тоярысың»	Рахимов Тұрсынғазы	1	
«Өлсем орным қара жер сыз болмай ма»	Ысқақов Әрхам	1	
«Сегіз аяқ»	Елебеков Жүсіпбек	1	
«Сен мені не етесің»	Мұхаметжанова Мәкен		1
	Алдажаров Ниязбек		2
«Сүйсіне алмадым, сүймедім»	Әуезов Мұхтар		1
	Мұхаметжанова Мәкен		2
«Сұрғылт тұман дым бүркіп»	Ысқақов Әрхам		1
	Алдажаров Ниязбек		2
«Татьянаның сөзі»	Елебеков Жүсіпбек	1	
«Татьянаның хаты»	Ысқақов Әрхам	1	
«Ішім өлген, сыртым сау»	Ысқақов Әрхам	1	
«Желдірме»	Демшінов Хамза	1	
«Майдақоңыр»	Стамбаев Жүнісбай	1	
«Май түні»	Сармұрзин Ғайса	1	
«Торжорға»	Сармұрзин Ғайса	1	

ТҮЙІН

Абай қазақтың ән жанрында бұрын-соңды болмаған жол салып, әннің де, әншіліктің де музыкалық-стильдік ерекшелігін қалыптастырды. Ақын әндерінің дүниеге келгеннен бүгінге жетуінің арасын ғасырдан астам уақыт бөліп жатқанын ескерсек, ауызша жеткен Абай әндері көптеген өзгерістерге ұшырады. Әр жылдары ақын әндерінен құралған жинақ сайын (1940, 1954, 1986 жж) әндер саны арта түсті. Оларды бір ізге түсіріп жүйелеу, жалпы ақын әндерін орындаудың методикасы, Кеңестік кезеңдегі көзқарастардың әлі күнге дейін мызғымауы, ақын әндерінің бүгінгі күн тұрғысында талданбауы секілді маңызды істер әлі де кенже қалып тұр. Автор жинақта осы мәселелердің алғашқы қадамын жасауға тырысады.

Жинаққа ақын әндерінің алғаш нотаға түсіп, жарияланған уақытынан бастап бүгінгі күнге дейінгі 100 жыл аралығындағы әртүрлі естеліктер мен эсселер, жинақтар мен ғылыми еңбектер, архив және фонотека мұрағатындағы материалдар пайдаланылды.

Жинақ негізгі екі бөлімнен тұрады – ән ноталары және түсініктер. Түсініктер үш бөлімге бөліп қарастырылды. Оның алғашқысы ақынның нақты өз әндеріне қатысты «Абай әндері» бөлімі, екінші, «Абай сөзімен айтылған халық әндері» бөлімі және «Абай күйлері» бөлімі.

Бірінші бөлімде бір ғасыр аралығында жинақталған Абай әндерінің 170-ке жуық түр-нұсқалары ішінен стильдік ерекшеліктеріне (әннің жетуі мен жеткізушісі де ескерілді) қарай іріктеліп, инвариантқа (түпнұсқаға жақын, шығарманың өзгермейтін бөлігі) жақын әндердің ноталары берілді.

Екінші бөлім – түсініктер. Абайдікі болып жеткен көптеген әндердің түр-нұсқалары бір-бірімен музыкалық және текстологиялық жағынан салыстырылып, түсініктер берілді. Алдыңғы жинақтар мен монографияларда ақын әндерінің қатарынан орын алған Абай сөзімен айтылған халықтық әуендер, жоқтау сарындардың стильдік алшақтығы анықталып, танымал әндерінің ақынның басқа өлең-сөздерімен айтылуы, Абай сөзіне жазылған жаңа заман композиторлары шығармаларының ақынға телініп кетуі секілді жайттар сараланып, олар ақын әндерінің қатарынан алынды.

«Абай сөзімен айтылған халық әндері» бөлімінде ақын сөзімен айтылған халық әндері қарастырылып, музыкалық-стильдік жағынан салыстырылды. Осы бөлімде Абайдың «Ескендір», «Масғұт» поэмаларының ел ішінде қисса-дастан түрінде айтылған үлгілері де қарастырылып, А. Затаевич, Г. И. Гизлер, К. Ж. Төлеутаев, Б. Г. Ерзакович еңбектеріндегі осы аттас дастандардың әуендерімен салыстырылып, олардың бүгінге жеткен әуендері нотаға түсіріліп берілді.

«Абай күйлері» бөлімінде ақынның бұған дейінгі жинақтарда жарияланған төрт күйі еніп, олардың шығу тарихына байланысты толықтырулар жасалды. Ел ішінен бүгінгі күнге дейін Абайдікі саналып, жетіп жатқан мұралар жоқ емес. Соның бірі – «Абайдың Ақтолқыны». Бұл күйді алғаш Қазақстанға әкеліп таратқан, ол жайында мақала арнап, республикалық басылымдарға жариялаған – А. Мәулетұлы. Күй бірінші бөлімге еңбесе де, оның мақаласын және ондағы әртүрлі тарихи деректерді қарастырып, бір күйдің екі атпен екі авторға телінуі, одан басқа екі нұсқаның пайда болуы, жалпы Абай күйіне қатысты аңыз бен ақиқатты анықтауда зерттеу жасалды.

Жинақтың оқу құралы ретіндегі де сипаты ескеріліп, жинақ соңына «Тест тапсырмалары мен жауаптары», «Қысқартылған шартты белгілер», жинақтың бірінші бөліміне енген ән-күйлердің «Алфавиттік көрсеткіші мен орындаушылар тізімі» және «Пайдаланылған әдебиеттер» тізімі берілді.

РЕЗЮМЕ

Абай проделал небывалый путь в жанре казахской песни и сформировал музыкально-стилистическую особенность как песни, так и исполнительства. Учитывая, что песни поэта от их рождения до наших дней отделяет более века, песни Абая, которые дошли до нас в устном виде, претерпели множество изменений. С каждым годом (1940, 1954, 1986) количество собранных песен увеличивалось. Такие важные вопросы, как их систематизация, приемы исполнения песен поэта в целом, отсутствие анализа песен в сегодняшнем контексте и то, что установки советского периода не поколеблены до сих пор, всё еще остаются нерешенными. Автор в сборнике пытается сделать первый шаг к решению этих проблем.

В сборнике использованы различные мемуары и очерки, сборники и научные труды, материалы из архивов и фонотеки за последние сто лет, начиная со времени первой записи и публикации песен поэта и до наших дней.

Сборник состоит из двух основных частей – нот и концептов. Концепции были разделены на три части. Первый раздел – «Песни Абая», посвященный собственным песням поэта, второй раздел – «Народные песни, исполненные на слова Абая» и «Кюи Абая».

В первую часть вошли ноты, близкие к инварианту (близкие к оригиналу, неизменяемой части произведения) песен, отобранных по стилистическим особенностям (учитывалась подача и исполнители песни) из около чем 150 вариантов песен Абая, собранных в течение века.

Вторая часть – пояснения. В этой части сборника даны пояснения многим (более 150) вариантам песен Абая, которые были сопоставлены между собой с музыкальной и текстологической стороны. Народные песни на слова Абая, стилистические отличия причитаний, которые были среди песен поэта, народные песни на стихи поэта, произведения современных композиторов, написанные на слова поэта, которые были опубликованы в различных предыдущих сборниках и монографиях были выявлены, анализированы и изъяты из числа песен Абая.

В разделе «Народные песни на слова Абая» были рассмотрены и сопоставлены народные песни на слова поэта по музыкальному и стилистическому аспектам. В этом разделе приведены ноты рассмотренных образцов поэм Абая «Эскендир» и «Масгут», рассказанные в форме дастанов, которые встречаются в произведениях А. Затаевича, Г. Я. Гизлера, К. Ж. Толеутаева, Б. Ерзаковича. Сравнены мелодии одноименных былин, дошедшие до наших дней,

В раздел «Кюи Абая» включены четыре кюя поэта, опубликованные в предыдущих сборниках, и сделаны дополнения, обусловленные их историей. В народе сохранилось много наследия Абая, которое живо и по сей день. Один из них – «Актолкын Абая». Первым исполнил и привёз это кюй в Казахстан, написал о нем статью и опубликовал его в республиканских изданиях А. Маулетулы. Хотя кюй не вошел в первую часть, но статья о нем и различные исторические данные были рассмотрены, проведено исследование для установления того факта, что этот кюй приписывался двум авторам, и существовали другие версии, связанные с этим кюем Абая.

С учетом того, что сборник представлен как учебное пособие, в конце сборника составлены и приведены «Тестовые задания и ответы», «Сокращенные условные знаки», «Алфавитный указатель и список исполнителей», «Справочники» песен, вошедших в первую часть сборника.

RESUME

Abai Kunanbai, a well-known Kazakh poet and philosopher, broke new ground in the Kazakh song genre and helped to define the musical and artistic characteristics of both the song and the vocalist. Given that the poet's songs have been passed down orally for more than a century since his birth, many adjustments have been made to them. The number of songs rose in several years (1940, 1954, 1986). Systematizing them, ways of performing the poet's songs generally, and the dearth of analysis of the poet's songs in the context of today are still important but minor issues. The book's author strives to include the initial solution to these issues.

From the time that the poet's songs were first notated and published to the present, a wide variety of memoirs, essays, collections, and scientific works, as well as materials from archives and phonotheque archives, were employed in the collection.

Music notes and concepts make up the bulk of the collection. Concepts were presented separately in the third section. The first segment is titled «Abai songs», which is a reference to the poet's own songs, followed by «Abai tunes» and «Folk songs sung by Abai».

In the first section, lyrics to songs that are close to the invariant – that is, close to the original, unchanged part of the work – were provided. These songs were chosen from more than 170 different renditions of Abai's songs that were gathered over a century and were chosen based on stylistic characteristics.

Concepts make up the second section. Musically and textually, numerous renditions of Abay's songs were compared and explained. The popular songs were sung alongside other poems by the poet, the works of modern composers written on Abay's words were influenced by the poet, and they were included among the poet's songs in earlier collections and monographs. There were also folk songs with Abai's words, stylistic differences of laments that were among the poet's songs, and popular songs that were sung alongside other poems by the poet.

Folk songs sung by the poet were examined and contrasted in the section «Folk songs sang by Abay» in terms of musical and stylistic elements. In this section, examples of Abai's poems «Eskendir» and «Masgut», which were told in the country in the form of stories, are examined. In addition, the works of A. Zataevich, G. I. Giesler, K. J. Toleutaev, and B. G. Erzakovich were compared to the melodies of the same-named epics, and their melodies that have endured to the present day.

Four of the poet's kuis, a distinctive musical genre born between the 15th and 18th centuries in Kazakhstan, those were included in earlier collections were added to in the section titled «Abai's kuis» due to their historical context. There are still many people in the nation who are descendants of Abai. This one is called «Abai's Aktolkyn». This song was first introduced to Kazakhstan by A. Mauletuly, who also released it in national editions. Although kui was not included in the first section, his article and other historical information were being considered, and a study was conducted to ascertain the legend and reality surrounding the general Abai's kui as well as the fact that one kui was attributed to two authors with two different names.

Because the collection is intended to be used as a teaching aid, it also includes «Assignments and answers», «Abbreviated conventional symbols», «Alphabetical index and list of performers», and «Reference list» for the songs that are part of the first section.

МАЗМҰНЫ

Абайдың музыкалық мұрасы	3
--------------------------------	---

ӘНДЕР

Желсіз түнде жарық ай	9
Ішім өлген, сыртым сау	10
Біреуден біреу артылса	11
Сегіз аяқ	12
Қор болды жаным	13
Сен мені не етесің?	14
Айттым сәлем, қалам қас	15
Татьянаның хаты	16
Онегиннің жауабы	17
Онегиннің хаты	18
Татьянаның сөзі	19
Онегиннің өлердегі сөзі	20
Өзгеге көңілім тоярысың	22
Ата-анаға көз қуаныш	23
Көзімнің қарасы	24
Сұрғылт тұман дым бүркіп	25
Бойы бұлғаң	26
Қараңғы түнде тау қалғып	27
Қарашада өмір тұр	28
Көңіл құсы құйкылжыр шартарапқа	30
Өлсем, орным қара жер сыз болмай ма?	31
Мен көрдім ұзын қайың құлағанын	32
Есіңде бар ма жас күнің	33
Сүйсіне алмадым, сүймедім	34
Желдірме	35
Май түні (I нұсқа)	36
Майтүні (II нұсқа)	38
Торыжорға (I нұсқа)	40
Торыжорға (II нұсқа)	42
Майдақоңыр	43

ТҮСІНІКТЕР

Әндер	45
Абай сөзімен айтылған халық әндері	194
Күйлер	214

А. Құнанбайұлының музыкалық шығармашылығына арналған семинар жұмысы	233
Тест тапсырмалары	234
Тест жауаптары	236
Әдебиеттер	237
Қысқартылған шартты белгілер	242
Жинаққа енген ән-күйлердің алфавиттік көрсеткіші	243
Түйін (Резюме, Resume)	244

Еркін Тұрсынғалиұлы Шүкіман
КӨЗІМНІҢ ҚАРАСЫ. АБАЙДЫҢ МУЗЫКАЛЫҚ МҰРАСЫ

Оқу құралы

Суретші-дизайнер: **Нұран Айымбет**
(*Мұқабадағы сурет ғаламтордан алынды*)

Басуға 05.06.2022 қол қойылды.
Пішімі: 70 x 100 1/16. Офсеттік қағаз. Көлемі 15,5 б. т.
Таралымы 1000 дана. Тапсырыс №2366.

«Abai baspasy» ЖШС
Баспа директоры: **Ақберен Елгезек**
Мекен-жайы: Алматы қаласы, Абылай хан даңғылы, 105
Байланыс нөмірі: 8 701 707-40-10
E-mail: abaibaspasy@gmail.com

ISBN 978-601-80941-9-4

9 786018 094194

Тапсырыс берушінің файлдарынан «Курсив» ЖШС баспаханасында басылды.
Алматы қаласы, «Бағанашыл» ықшам ауданы, Восточная көшесі, 2 үй.